

O BOJANI ANDRIĆ I RTS-OVOM *TREZORU* / ŽELJKO LUKETIĆ
IZMEĐU ZENITA I NIŠTAVILA / DRAGO KEKANOVIĆ
O FILMU *FIUME O MORTE* / SONJA LEOŠ
PRAVA SRBA POD UDAROM / SINIŠA TATALOVIĆ
O 70. STERIJINOM POZORJU / BOJAN MUNJIN

ISSN 1331 - 5439

просвета

187

ЈУЛИ 2025

просвјета

НОВИНЕ ЗА КУЛТУРУ

ISSN 1331-5439

ИЗДАВАЧ:

Српско културно друштво ПРОСВЈЕТА
www.skd-prosvjeta.hr, www.casopis.skd-prosvjeta.hr

ГЛАВНИ УРЕДНИК:

Чедомир Вишњић

ПОМОБНИК ГЛАВНОГ УРЕДНИКА:

Горан Борковић

ЧЛАНОВИ РЕДАКЦИЈЕ:

Чедомир Вишњић, Горан Борковић, Ђорђе Матић

ЛЕКТУРА И КОРЕКТУРА:

Марија Бошњак

ГРАФИЧКА УРЕДНИЦА:

Барбара Бласин

НА НАСЛОВНОЈ СТРАНИЦИ: Фотографија с изложбе

Први конгрес Срба у Хрватској 1945 – 2025 /
27. 6. – 30. 9. 2025. / СКЦ Загреб

ШТАМПА: Kerschoffset

АДРЕСА РЕДАКЦИЈЕ: Бериславићева 10, 10 000 Загреб

ТЕЛ: +385 1 4872 480

ФАКС: +385 1 4845 364

Убиљежен у Министарству културе Републике Хрватске под бројем 644. Часопис је суфинансиран од Савјета за националне мањине Владе Републике Хрватске, Министарства за културу Републике Хрватске и Министарства културе и информисања Републике Србије. Излази у тиражи од 1 000 примјерака.

итпресум

Glad je naša bila velika

Mati moje matere, moja Sara je govorila, kao opravdanje stalnog nutkanja hranom, da je mlado gladno dok preko drage preleti. Glad je znak mladosti, naučio sam od nje, nezasićenost – života. Sarina generacija je mislila na kruh, naša, nakon dolaska na studij u Zagreb, više ne. Iako se 80-ih u tom pogledu i dalje živjelo skromno, za nutricioniste su znali samo vrhunski sportisti. Doduše, hranili smo se zdravo, bezmasni obroci su bili više pravilo nego izuzetak u mliječnom restoranu na uglu Draškovićeve i Jurišićeve, usputnom za nas stanare Studentskog doma „Moša Pijade“. (Možda je baš to ime, iako tada ostatak prošlosti, bilo najbolji simbol vremena.) Odatle se, nakon tanjura tjestenine sa žlicom pekmeza, palente sa mlijekom, ili prženog krumpira sa umakom od svinjskog pečenja, Jurišićevom ulicom napredovalo u srce grada. Dva su osnovna razloga mogla postojati za gotovo svakodnevnu ophodnju; kino-dvorane i knjižare. A glad je naša bila velika.

U tom svijetu Trg Petra Preradovića bio je svojevrsni Trg Svetog Petra. U gornjem desnom uglu Illice 7, nisam tada imao pojma ko je pravi vlasnik tog bloka, nalazila se čuvena knjižara, u kojoj je informacije o knjigama davala tiha i ugledna hrvatska pjesnikinja, o tome mi je poslije često govorio Nikola Vujčić, koji je tamo svraćao na putu iz Beograda u svoj banijski zavičaj. Ja sam dolazio ponajviše zbog *Književne reči* i *Književnih novina*. A što se tiče tada brojnih časopisa, svi su i tada znali i do danas pamte, da je najbolje opskrbljena bila „Prosvjetina“ knjižara, ispred stare srpske sokolane, tada dvorane kina Zagreb. Tamo sam jednom prilikom, prelistavajući časopise iz cijele Jugoslavije naišao na izdanje iz Prištine na srpskom, ovo pišem po dalekom sjećanju, i u njemu opširan tekst o Oktobarskoj revoluciji, mojoj tadašnjoj temi svih tema. Ime autora sam upamtio, Vojislav Šešeljić, a tekst me neugodno iznenadio službenim sovjetskim pristupom. Mnogo kasnije sam saznao da je to generalno bila odlično snabdjevena knjižara, jugoslavenskog karaktera, koja je za šefa imala pripadnika predratne knjižarske elite, Branu Čelapa, i da je kod njih knjige redovno kupovao i Vladimir Bakarić. A saznao sam i to, da su ispod pulta prodali nekoliko stotina primjeraka *Političkog pluralizma*. . . Koštunice i Čavoškog! Eh, žalosti. A ja sam se napatio tražeći, i nisam uspio, jer nisam znao koga pitati. Međutim, godinu dana ranije sam ipak nekako saznao, da određenog dana iz Rijeke u nedaleku Znanstvenu knjižaru dolaze prvi primjerci knjige *Stvarno i moguće* Dobrice Ćosića. Navraćam u knjižaru nekoliko puta taj dan, prodavačice lojalno sarađuju, napetost je velika i iako knjiga nije zabranjena, jasno je da će planuti čim se pojavi. Upornost je dala rezultat, uspio sam, ispodvlačenu knjigu imam i danas.

Napredujući dalje gradom na redu je bila dobra, čini mi se „Informatorova“ prodavaonica na uglu Gundulićeve i Tesline, a odatle ravno naviše u veliku i jaku knjižaru „Mladosti“ u Illici 30. Na mjestu nekadašnje Čelapove, ispred svetog Jurja koji ubiva aždahu, i tada je bila knjižara, ali ne od većeg značaja. Vrijedna je naše pažnje bila knjižara beogradskog „Rada“ u Frankopanskoj, danas zanimljiva kao valjda jedini knjižarski prostor u gradu koji je opstao do danas. Malo iznad knjižare važan prozorčić slobode, drveni ormarić sa rasporedom filmskih ciklusa u Kinoteci. Tu sam prvi put gledao Bunjuela, a još malo iznad, preko ceste, kino Jadran, jedno od najboljih. „Nolitova“ knjižara, visoko u Illici, blizu Trga Francuske revolucije, već je tada bila na izdisaju. Knjižara u pothodniku glavnog kolodvora, ne sjećam se ko je bio vlasnik, imala je dobru stelažu BIGZ-ove džepne knjige, tada važne studentskoj populaciji zbog povoljnih cijena. Solidne knjižare su bile; jedna u Socijalističke revolucije, ali starinski postavljena, sa knjigama iza leđa prodavca, moguće da sam još koju takvu zaboravio, i jedna na uglu kod Studentskog centra. Onog centra u čijoj sam dvorani tih godina prvi put gledao i slušao „Riblju čorbu“.

Sjećam se tri antikvarijata, mislim da ih više nije ni bilo. Centralni je bio onaj na Zrinjevcu, „Tin Ujević“, sa dobrom zastupljenošću i stare srpske knjige. Takvih se izdanja nalazilo i u antikvarijatu MH u Illici, iako je cijelo ozračje u toj kući bilo jedva prikriveno nacionalno i takvo dopiralo i do nas neuključenih. Srpskih knjiga je možda najmanje bilo u antikvarijatu Tehničke knjige u Gundulićevoj. Na taj mi je prostor ostalo jedno sjećanje; nekako sam taj dan ušao dosta rano, unutra je vladala napadna tišina, a onda je valjda neko nešto pitao i čuo sam prodavačicu kako žalostivim glasom kaže: Umro nam je Krleža. Upamtio sam formulaciju.

Ovom nizu treba dodati u tom vremenu važnu i dobro snabdjevenu rusku-sovjetsku knjižaru u zgradi Privrednika u Preradovićevoj. U njoj sam nabavio sabrana ili izabrana djela mnogih ruskih klasika, koja su se tu prodavala za simbolične iznose. I danas mi je žao, a znam da sam ih premetao po rukama, što ne kupih izabrane tekstove Suslova Mihaila Andrejeviča. Danas bi se onako postmodernom hvalio djelima „kolege“ urednika, a mlad čovjek je ipak preskočio odanog Staljinovog saborca. Ukratko, bio je to Zagreb onih godina, jako mjesto onodobnog ideološki utemeljenog svijeta, ali svijeta koji je vrednosno ulijevao sigurnost.

U jednoj od tih knjižara, vjerovatno „Prosvjetinoj“ na Cvjetnom trgu, kao mlad student kupio sam debeli zbornik III programa Radio Beograda. Bili su to zbornici koji su tekstualno donosili izabrane dijelove programa posvećenog kulturi, a paralelno, obično kvartalno, su izlazili zbornici istog tipa u Zagrebu i Sarajevu. Bile su to debele knjige nepogodne za nošenje i čuvanje, pa sam obično isijecao dijelove koji su me zanimali; antologiju Marka Ristića, razgovore sa Bretonom i Markuzeom.

Kako je i zašto Ristićeva antologija mogla biti tako važna za nekoga sa poznavanjem književnosti na nivou provincijske gimnazije u Hrvatskoj? U kojoj se književnost radila starinski ozbiljno, pisale se školske zadaće o klasicima XIX vijeka, pa i o Branku Radičeviću, ali u kojoj je cijelo polugodište IV razreda otišlo na opričavanje cijelog Krležinog opusa. Ideološki i kulturno-politički on je bio ta za vlast spasonosna poveznica sa vremenom vlastitog nastanka, od koje smo svi, ne znajući mnogo o drugima, rado bježali u svjetsku književnost. Moja dobra profesoricu „hrvatskog“ u ogulinskoj gimnaziji, nakon što nas je izmučila sa Krležom, meni je za zadnji „referat“ u IV razredu dala Džona Dos Pasosa, koji je potom, danas to vidim, u mnogo čemu odredio moj pristup pisanju i književnoj građi.

Dakle, tajnu je lako naknadno pročitati, kod Ristića je akcenat bio baš na onome čega smo ostali gladni. Osim toga, i ideološka intonacija pokreta kom je pripadao Ristić, pripomogla je da to prihvati neko ko je studirao političke nauke, a ne književnost. Zato je to moglo tako snažno i oslobađajuće djelovati. I danas se sjećam radosti otkrića koju mi je donio taj debeli zbornik. Nekako u to vrijeme izašle su kod „Nolita“ i sabrane pjesme Milana Dedince, koji mi je odmah postao najbliži u tom nadrealističkom rukavcu. Uskoro sam nabavio i Mišićevu antologiju i svijet se počeo otvarati. A to što je ova konkretna primopredaja nacionalne tradicije izvršena iz ruke čovjeka iz srca srbijanske kulturne i političke ljevice, to valjda, ima danas lako vidljiv historijski smisao.

Čedomir Višnjić

Fotografija s izložbe *Prvi kongres Srba u Hrvatskoj 1945 – 2025* / 27. 6. – 30. 9. 2025. / SKC Zagreb

SVA IZDANJA SKD PROSVJETA MOŽETE NARUČITI NA ADRESI

SKD Prosvjeta, Berislavićeva 10, 10 000 Zagreb

FAX: + 385 1 4845 364

TEL: + 385 1 48 72 480

skdprosvjeta2@gmail.com

Godišnja pretplata na časopis *Prosvjeta* iznosi 19,91 eur / 150 kuna, a uplaćuje se na račun SKD Prosvjeta IBAN: HR3324020061100996867.

Kopiju uplatnice pretplatnik obavezno treba dostaviti na adresu izdavača s naznakom "za časopis Prosvjeta" radi uvrštenja u evidenciju pretplatnika.

Uplate na ime pretplate na časopis *Prosvjeta* iz inostranstva se vrše na IBAN: HR3324020061100996867, SWIFT: ESBCHR22 ERSTE&STEIERMÄRKISCHE BANK d.d. s naznakom "za časopis Prosvjeta".

Pretplata za zemlje Evropske unije i izvan EU za godinu dana iznosi 50 EUR, SAD 60 USD, Kanada 60 CAD, Australija 60 AUD.

пpетплатa

04	OD BROZA DO VIDOVDANA Nenad Jovanović HRONIKA	51	MIR U SUŽIVOTU RAZLIČITOSTI Sonja Leboš FILM
11	SVETA MISIJA „TREZORA“ Željko Luketić IN MEMORIAM, BOJANA ANDRIĆ (1944 – 2025)	54	U ZJENICI OKA SVIJETA I VREMENA Bojan Munjin KAZALIŠTE
16	KAL THUMITAO, HILJADU GODINA Đorđe Matić GODIŠNJICE	57	OPOMENA I UTJEHA SVIMA KOJI SANJAJU RAT Igor Ružić KAZALIŠTE
20	VRIJEME ZA SLAVLJE ILI BRIGU Branko Krnjaić BAŠTINA	60	MALA BARA, PUNO KROKODILA Goran Dakić IZDAVAŠTVO
26	OBEĆANA ZEMLJA BELOG HLEBA Milan Micić HISTORIJA	63	ISPOD DINARE Slobodan Grubač PROZA
29	MUZEOLošKE OPSESIJE I Vladan Bajčeta IZ PREPISKE VLADANA DESNICE (2)	64	PLAMEN IZ DESNOG DLANA Đorđe Brujić POEZIJA
32	ČOVEK KOGA SMRT NIJE HTELA Milivoj Nenin HISTORIJA	65	PRAVA POD UDAROM Siniša Tatalović KNJIGE
34	ELEGIJA O RASULU Marjan Čakarević IN MEMORIAM, VOJISLAV DONIĆ (1946 – 2025)	69	KRIVA DRINA ZABORAVA NEMA Vule Žurić KNJIGE
37	KROZ CRVENE MAGLE VREMENA Jovana Milovančević GODIŠNJICE	72	ROMAN KAO KENOTAF Đorđe Nešić KNJIGE
39	KNJIGA ZAMKA Mirko Demić KNJIŽEVNOST	74	PREPISKA DVOJICE INTELEKTUALACA Natalija Ludoški KNJIGE
41	IZMEĐU ZENITA I NIŠTAVILA Drago Kekanović KNJIŽEVNOST	76	JEDNA PROIZVOLJNA REKONSTRUKCIJA Dragan Babić KNJIGE
45	CIKLUSI ĐORĐA NEŠIĆA Dragan Hamović SKICA ZA PORTRET	79	PANOPTIKUM Goran Borković
48	„ČOVEK PEVA POSLE RATA“ Nikola Živanović KNJIŽEVNOST		

OD BROZA DO VIDOVDANA

Nenad Jovanović

PRIČA O DVA LOGORA – Povodom Dana pobjede nad fašizmom 17. aprila u Srpskom kulturnom centru u Zagrebu otvorena je izložba *Dva logora, dva svjedočanstva* u spomen 80. godišnjice oslobođenja prvog nacističkog logora u Europi Dachaua i najvećeg ustaškog logora Jasenovca. Na izložbi su prezentirani radovi slovenskog i jugoslavenskog slikara Zorana Mušića koje je originalno napravio kao logoraš u Dachauu kao i fragmenti teksta *Oslobođeni Jasenovac* crnogorsko-bosanskohercegovačkog i jugoslavenskog književnika Ćamila Sijarića.

VASKRŠNJI PJEV – Na večer uoči Vaskrsa, pjevačka sekcija Prosvjetnog pododbora Pakrac-Lipik nastupila je sa spletom tradicionalnih pjesama u Vladičanskom dvoru u Pakracu. Prije toga, prisustvovali su večernjem bogoslužju u Sabornom hramu Svete Trojice u Pakracu.

USPJEŠNIH 20 GODINA – Svečanom akademijom obilježeno je dvadeset godina uspješnog rada Srpske pravoslavne opšte gimnazije „Kantakuzina Katarina Branković“ u Zagrebu kao mjesta s duhom optimizma,

nade i radosti. Po riječima direktora gimnazije protojereja stavrofora Slobodana Lalića, gimnazija je od početka imala veliku podršku srpske zajednice, kao i vlasti i nadležnih institucija u Hrvatskoj i Srbiji. Istaknuo je velike zaslugе osnivača, pokojnog mitropolita zagrebačko-ljubljanskog Jovana, ali i tadašnjeg vladike dalmatinskog Fotija, slavonskog Save i gornjokarlovačkog Gerasima, a pored njih i čelnih ljudi SNV-a, sveštenika Milenka Popovića, advokata Sime Rajića i drugih značajnih imena. Od tada do danas više od 370 učenika pohađalo je gimnaziju, od toga ih je uspješno završilo prosječno 17 učenika po generaciji. Vrijeme je donosilo i određene promjene, jer se mijenjala struktura učenika po mjestu dolaska. To su sve učenici s prostora Hrvatske, ali je zadnjih godina povećan broj onih iz Zagreba, a stalan je, iako ne velik broj onih koji dolaze iz Srbije i BiH, ali su državljani Hrvatske. Tokom proteklih 20 godina našu školu su pohađali i učenici iz Moldavije, Mađarske, Rusije, Ukrajine, SAD-a. Većina učenika su Srbi iz Hrvatske, ali su sve češći i pripadnici većinskog naroda i drugih manjina. Poruku patrijarha Porfirija pročitao je đakon Petar Kozakijević koji je niz godina bio predavač u gimnaziji, a prisutnima se obratio i episkop buenosaireski i južnocentralnoamerički te administrator mitropolije zagrebačko-ljubljanske Kirilo.

NOVOSTIMA TREĆINA MANJE SREDSTAVA – Na sjednici Savjeta za nacionalne manjine RH (SNM), održanoj 24. aprila u Zagrebu, usvojen je prijedlog odluka o rasporedu sredstava za programe u ovoj godini. S obzi-

rom da ukupna sredstva za nacionalne manjine u proračunu za ovu godinu iznose 11 miliona eura, što je povećanje od 13,3 posto u odnosu na laniških 9,7 miliona mnogi od prijavljenih programa dobili su veća sredstva. Prijavljena su 1352 programa 250 udruga i ustanova nacionalnih manjina, od kojih su 122 samostalne, te savezi i zajednica s 128 njihovih članica. Po programima kulturne autonomije na informiranje se odnosi 119 programa, na izdavaštvo 106, na kulturni amaterizam 65 i na kulturne manifestacije 659 programa, dok su tri programa vezana za bilateralne ugovore i sporazume.

Što se tiče srpskih institucija i organizacija, Zajedničko vijeće općina Vukovar dobit će ukupno 331 hiljadu eura, 159 hiljada za sam ZVO, a ostatak ide njihovim članicama, odnosno brojnim KUD-ovima u njihovom sastavu. Čuvari srpskog identiteta iz Vukovara dobit će 29,2 hiljade eura, Srpski demokratski forum i njihov podlistak *Nada* 100,5 hiljada eura, a SKD „Prosvjeta“ za sve kategorije aktivnosti 1,28 miliona eura. Srpsko narodno vijeće dobit će 701,9 hiljada eura, od čega na *Novosti* ide 400.000 eura što je rezultat političkog udara jer im je skinuto 210.000 eura u odnosu na lani. Srpsko privredno društvo „Privrednik“ dobiva 80 hiljada eura, od čega za svoj podlistak 55 hiljada eura, Udruga srpske nacionalne zajednice Uranak iz Varaždina 19 hiljada eura, Udruga Žene kosovske doline iz Riđana 7,2 hiljade eura te Srpski dom iz Vukovara 2 hiljade eura. SKUDD Đurđevdan iz Drežnice dobit će 28,7 hiljada eura, a SKUD Jovan Lazić iz Belog Manastira 26 hiljada eura.

Predsjednik Prosvjete Nikola Vukobratović nekoliko sedmica kasnije komentirao je tvrdnju *Nacionala* da je 200.000 eura koje su uzete *Novostima* dano Prosvjeti. – Nije moguće kompenzirati napad na pravo na informiranje srpskoj zajednici finansijskim sredstvima, koliko se i kako god raspoređivala. Demantirao bih da je srpska zajednica na bilo koji način kompenzirana za oduzimanje sredstava *Novostima*. Iznos za koji se navodi da ga je Prosvjeta dobila ekstra, nije nikakav dodatan prihod, nego linearno povećanje koje su dobile sve ostale organizacije ostalih manjina. Povećanje iznosa sredstava u odnosu na prošlogodišnji budžet Prosvjete je u skladu s općim povećanjem budžeta za manjine, pa čak i da se ništa s *Novostima* nije desilo, predviđeni iznos bismo ionako očekivali. Ni po apsolutnim brojkama navodni iznos povećanja za Prosvjetu ne odgovara onom iznosu koji je oduzet *Novostima*. Prosvjeta nije ni na koji način nagrađena i kompenzirana, niti je doživjela neko značajno povećanje. Dapače, neki programi su dobili znatno manje sredstava od traženog i potrebnog

za realizaciju programa, tako da moramo tražiti druge izbore financiranja da bismo financirali elementarne stvari. Dakle, nismo zadovoljni iznosom ni raspodjelom, a osim toga, ove godine je Savjet za nacionalne manjine prvi put odobrio financiranje samo četiri za razliku od ranijih šest knjiga. Na kraju, iz kojih god se razloga navode dezinformacije u tom tjedniku, ništa od toga nije točno – ističe Vukobratović.

DANI KULTURE SRBA – U Srpskom kulturnom centru u Osijeku 27.

aprila svečano su otvoreni 28. Dani kulture Srba istočne Slavonije, Baranje i zapadnog Srijema koji su trajali do 6. juna, kad su zatvoreni svečanim programom u Etnološkom centru baranjske baštine u Belom Manastiru. U okviru programa otvorenja nastupili su Mješoviti hor pododbora Osijek, VSPD Javor sa dječjom grupom „Javorčići“, voditelj Književne sekcije, pjesnik Milenko Vasiljević Čiko koji je čitao svoje pjesme „Na Đurđevdan“ i „Ljubav“ te članica Muzičke sekcije Angelique Mandić na pianinu.

Već dan kasnije, u Kulturnom i naučnom centru „Milutin Milanković“ u Dalju, u okviru Dana održano je Pjesničko veče koje je vodio književnik Đorđe Nešić. Nastupilo je sedam pjesnika, koji su čitali ili recitali po dvije svoje pjesme. Učestvovali su pjesnici Milenko Vasiljević Čiko, Radojka Piškorjanac, Petar Malbaša, Ljubica Bauković, Mirjana Stojnović, Mara Leskovic i Rajko Knežević.

U narednih nekoliko sedmica slijedio je niz aktivnosti kroz spajanje umjetnosti, tradicije i stvaralaštva srpske zajednice. Borovski pododbor Prosvjete bio je domaćin Smotre literarnog stvaralaštva na kojoj su predstavljani radovi književnih stvaralaca nekoliko generacija. Smotra recitatora organizovana je u Boboti, a Dramsko veče održano u Markušici. Brojne folklorne grupe nastupile su u Domu kulture u Boboti na Smotri folklornih društava. U prostorijama KUD-a Sloga u Vukovaru održana je likovna kolonija, koja je tokom dva dana okupila brojne umetnike.

SPASOVDANSKI SUSRETI – U organizaciji daruvarskog VSNM-a

i tamošnjeg pododbora Prosvjete od 31. maja do 1. juna, održani su 22. Spasovdanski susreti. U ovoj kulturno-umjetničkoj manifestaciji, održanoj u daruvarskom kinu, učestvovali su SKUD Janja iz Republike Srpske, Udruga Slavonija u srcu iz Republike Srbije, kao i poddbori Prosvjete iz Garešnice i Daruvara.

DANI OSLOBOĐENJA – Povodom proslave 80 godina pobjede nad

fašizmom i dana oslobođenja grada Zagreba, Prosvjeta je s partnerskim organizacijama održala niz događaja u Srpskom kulturnom centru u Zagrebu.

Prvo je 3. maja održano filmsko veče „Okolo svijeta“ uz diskusiju i predstavljanje Arhiva nesvrstanih, da bi dva dana kasnije bila promovirana knjige Borisa Postnikova *Književna Republika Jugoslavija*. Naredno veče

održana je i tribina „Umjetnički rad – sindikaliziranje umjetnosti“ koju je organizirao Feministički kolektiv Faktiv

Centralni događaj bilo je otvorenje izložbe Zagreb: oslobođenje u produkciji Prosvjete uz suradnju s Mrežom antifašistkinja Zagreb i Arhivom Srba u Hrvatskoj. Raskošan opseg građe i detalja koji su u multimedijalnoj formi predstavljeni prvi put ikada moglo se razgledati do 31. maja. Mreža antifašistkinja organizirala je i tribinu „Fašizam, fašizacija, antifašizam“. Dio izložbe o oslobođenju Zagreba bio je predstavljen od 10. do 12. maja u Pogonu Jedinstvo u okviru manifestacije Trnjanski kresovi.

TRNJANSKI KRESOVI – Ovogodišnji, 11. po redu Trnjanski kresovi i svi sadržaji koji su organizirani u njihovom okviru okupili su 10. maja na Savskom nasipu kod Mosta slobode i Močvare velik broj ljudi. U slavlju koje tradicionalno organizira Mreža antifašistkinja Zagreba, uz podršku SABA RH i SNV-a, nije ih spriječila ni grupa desničara koji su proslavu nastojali iskoristiti u propagandne svrhe uoči lokalnih izbora i povukli se podvijena repa. Zagreb će uvijek biti ponosan na svoju antifašističku povijest i zato se treba boriti protiv revizionizma i suvremenih oblika fašizma, jedna je od poruka koje su se mogle čuti, a osim govora organizatora i gradonačelnika

Tomislava Tomaševića, nastupili su i zborovi; prvi je bio Partizanski zbor, a onda redom Ličko prelo, Domaći gosti, ZborXop, LeZbor te Muška pjevačka grupa Prosvjete koji su dobili zaslužene aplauze.

NEUE PARTIZANISCHE KUNST – Izložbom crteža Odete Štajner i panelom „Spomenik revolucionarnoj likovnosti“, u zagrebačkom SKC-u otvorena je konferencija „Partizanska umjetnost: kako misliti, kako se sjećati“. U galeriji u Preradovićevoj ulici izloženo je nekoliko djela francuske umjetnice nastalih 1944. i 1945. godine dok je bila u partizanima. Ime Odete Štajner nepoznato je na lokalnoj umjetničkoj sceni i zabilježeno je tek usputno, u zapisima Josipa Vanište i katalogu Prve izložbe Udruženja likovnih umjetnika Hrvatske 1946.

PROSVJETA NA KLIOFESTU – Na 12. po redu Festivalu povijesti Klio-fest, održanom u Nacionalnoj sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu 14. maja predstavilo se SKD „Prosvjeta“ koje je lani obilježilo 80 godina od osnivanja, kao i izdavačko poduzeće Prosvjeta koje tu godišnjicu obilježava ove godine.

Uz moderiranje Nikole Ostojčića, o radu Prosvjete kao krovne kulturne institucije s težištem na okolnosti osnivanja i djelovanja u decenijama između dva zadnja rata, govorio je predsjednik SKD-a Nikola Vukobratović. Sanja Šakić iz Arhiva Srba u Hrvatskoj, svojevremeno jedna od urednica u časopisu *Prosvjeta*, govorila je o historijatu lista koji se od 1943. do 1955. zvao *Srpska riječ*. Aleksandar Ilinčić, direktor firme Prosvjeta, govorio je o odnosima poduzeća sa SKD-om „Prosvjeta“. Bave se izdavaštvom, pri čemu im je fokus na školske udžbenike i radne bilježnice za nastavu na srpskom jeziku i pismu za preko 2.600 učenika koji manjinski jezik uče po nekom od modela, kao i sadržajem potrebnim profesorima. Do sada su izdali 171 obrazovni materijal.

Bojana Karlica, voditeljica folklorne sekcije zagrebačkog pododbora, govorila je i svojim iskustvima u Prosvjeti, odnosno u garešničkom pododboru koji je njegovao dječji folklor.

Uz druga zanimljiva i poučna događanja u sklopu festivala, predstavljani su 23. i 24. svezak Biblioteke Desničini susreti Centra za inovacije Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu. Dodajmo tome da je u okviru Kliofesta u predvorju Filozofskog fakulteta u Zagrebu otvorena izložba *Naša sloboda* Marija Šimunkovića na kojoj su prikazane fotografije i kratke biografije deset Zagrepčana i Zagrepčanki, ilegalaca i ilegalki, koji su obješeni u ustaškim odmazdama u Zagrebu i okolici između 1943. i 1945.

MAMA UVIJEK S NAMA – Prigodnim, ali neformalnim slavljem, filmskom projekcijom i podjelom svojih izdanja nezavisni zagrebački kulturni centar MaMa 14. maja obilježio je uspješnih četvrt vijeka djelovanja. Proslavi je prisustvovao velik broj ljudi, od aktivista nevladine scene koji su prije 25 godina bili u njenom sastavu ili surađivali s ovom, može se reći, institucijom, pa do mladih od kojih neki do prije godinu-dvije nisu znali za nju.

Objekt u dvorištu Preradovićeve 18, MaMa je čedo udruženja Multimedijalni institut i kako je zacrtano od osnivanja pa do sada, u tom se neprofitnom prostoru susreću kultura, umjetnost, tehnologija i društveni aktivizam. MaMu čine zajednice koje povezuje interes za brojna društvena i kulturna polja. Od kritički usmjerene digitalne umjetnosti, filma, muzike i književnosti do digitalnih zajedničkih dobara i slobodnog softvera, od slobodne kulture i politike otvorenog pristupa do filozofije i teorije, od umrežavanja na polju kulture, zagovaranja i organiziranja do zaštite javne domene i borba za prostornu pravdu.

Tu treba spomenuti da je u duhu dobrih komšijskih odnosa ekipa iz MaMe u više navrata uspješno surađivala s Prosvjetom.

JEDAN BRAK, DVOJE SLAVNIH – U prostorijama pododbora Prosvjete u Osijeku održano je predavanje Jadranke Radošević „Milorad Pavić i Jasmina Mihajlović – Jedan život u dve priče“. Milorad Pavić je bio književnik, prevodilac, istoričar književnosti, univerzitetski profesor i akademik. Bio je profesor pa dekan na Filozofskom fakultetu u Novom Sadu. Jasmina Mihaj-

lović je književnica i supruga najslavnijeg srpskog pisca novijeg doba. Priređivač, biograf, književni kritičar, bibliograf, putnik, „putoknjiževnik“. Od 1999. direktor Saveta za promovisanje srpske kulture u svetu, pri Svetskoj srpskoj zajednici sa sedištem u Ženevi. Otkriva da njena tuga s vremenom ne bleđi. Iz potaje je sve češće vrebaju uspomene na najlepše i najteže trenutke koje je sa njim provela u 17 godina braka, istaknula je u svom predavanju Radošević.

KORZO ZA MANJINE – Na Korzu u Varaždinu 24. maja obilježen je Svjetski dan kulturne raznolikosti za dijalog i razvoj – Dan nacionalnih manjina grada Varaždina i Varaždinske županije. Tom su prilikom građani imali priliku uživati u bogatom umjetničkom programu i gastronomiji tamošnjih nacionalnih zajednica. Kulturno-umjetnički program uključivao je nastupe pododbora Prosvjete iz Benkovca, KUD-a Nagelj i Udruge ruskog govornog područja „Kalinka“. Građani su mogli kušati kulinarne specijalitete srpske, slovenske, albanske nacionalne manjine te ukrajinske, nepalske i ruske nacionalne kuhinje. Svečanosti je prisustvovao i predsjednik SNV-a Boris Milošević.

OTVORENA GLINSKA VRATA – Tokom maja u glinskom SKC-u „Josif Runjanin“ u okviru manifestacije „Maj – mjesec otvorenih vrata“ održan je niz kulturnih, obrazovnih i zabavnih događanja za sve generacije. Od fotografskih radionica i predstava za djecu, preko koncerata, promocija knjiga i razgovora o važnim društvenim temama. Raznovrsni mjesec aktivnosti realiziran je u suradnji različitih odjela SNV-a i organizacija koje su poput Prosvjete pomogle u kreiranju sadržaja i omogućile da SKC bude prostor okupljanja, učenja i povezivanja. Niz događaja koji je počeo fotografskom radionicom za djecu i obuhvaćao pored ostalih i izložba likovnih radova na temu „Moja Banija“ nastalih u slikarskoj koloniji pododbora Prosvjete u Moravicama 2021. namijenjenih za pomoć stradalima u potresu na Baniji, zaključen je 28. maja tribinom „Antifašizam 30 godina poslije“ na kojoj su učestvovali Zoran Pusić i Eugen Jakovčić.

MESDAM U PAČETINI – Ovogodišnje, 22. po redu, izdanje Međudržavnih susreta dramskih amatera – MESDAM u organizaciji pačetinskog pododbora Prosvjete i KUD-a Branko Radičević otvoreno je 30. maja predstavom *Čudnovata bolest* Jovana Sterije Popovića, koju su premijerno izveli članovi Dramskog ansambla iz Pačetina u režiji Cvetina Aničića. – MESDAM je za nas najvažniji događaj u godini, jer smo jedino srpsko društvo u Hrvatskoj koje organizuje susrete dramskih amatera i bavi se ovakvim vidom umetničkog stvaralaštva. Posetioce uvek čeka mnogo smeha i zabave – ističu organizatori i glumci. Tokom ovogodišnjeg MESDAM-a od 30. maja do 15. juna odigrano je devet predstava. Uz domaćina, posjetiocima su se predstavili glumci iz Zrenjanina, Banja Luke, Surduka, Beočina, Sombora, Banatskog Karađorđeva i Županje.

BAKIĆEV IZRAZ – Povodom 110. godišnjice rođenja kipara Vojina Bakića, 5. juna je u Srpskom kulturnom centru u Zagrebu otvorena izložba *Vojin Bakić i Oto Šolc – Traganje za slobodnim izrazom* čija je realizacija potaknuta pronalaskom sedamdesetak crteža, skica i slika nastalih prije 1956. godine, odnosno prije požara u njegovom zagrebačkom ateljeu, dok porijeklo tih djela potiče iz ostavštine Bakićeva prijatelja, pjesnika Ota Šolca. Izložbu je organiziralo Srpsko narodno vijeće u suradnji s udrugom Vizura aperta.

KARLOVAČKA DEPRA – Pedesetak članova karlovačkog pododbora SKD-a „Prosvjeta“ obišlo je 7. juna Ljubljanu i družilo se s članovima lju-bljanskog SKD-a Mihajlo Pupin, osmišljavajući vidove daljnje suradnje. Nekoliko dana prije toga, na tribini karlovačkog pododbora, održanoj u karlovačkoj Gradskoj knjižnici Ivan Goran Kovačić, poznati novinar HTV-a Aleksandar Stanković predstavio je svoju knjigu *Depra*. Dvorana je bila pre-mala da primi sve zainteresirane. Uz to, istaknimo da su Karlovčani i članovi

Prosvjete, njih 20-ak, u Brezovici obilježili važan datum iz antifašističke prošlosti – Dan antifašističke borbe i 84. godišnjice formiranja Sisačkog partizanskog odreda.

SKUPŠTINA PROSVJETE – U Zagrebu je 7. juna održana redovna skupština Prosvjete na kojoj su prihvaćeni izvještaji o radu Društva u prošloj i usvojeni planovi rada za ovu godinu. A planovi su obimni, što se vidjelo i iz niza sadržaja koje su Prosvjeta i njeni pododbori osmislili i proveli u dosadašnjem dijelu godine.

REGIONALNA ŠKOLA – U organizaciji SKD-a „Prosvjeta“, Srpskog narodnog vijeća i Akademске mreže za saradnju u Jugoistočnoj Evropi u Donjoj Stubici je od 9. do 12. juna održana Regionalna škola manjinskih prava. Škola je ove godine okupila studentice i studente iz Srbije i Hrvatske koji su zainteresirani za proučavanje fenomena multikulturalizma i prava nacionalnih manjina s naglaskom na prava srpske zajednice u Hrvatskoj. Studenti su osim na predavanjima bili i na radionicama te terenskoj nastavi.

Predavači na ovogodišnjoj regionalnoj školi bili su Milorad Pupovac, Boris Milošević, Nikola Vukobratović, Siniša Tatalović, Vladimir Vuletić, Slobodan Živković, Čedomir Višnjić, Milan Vukelić i Vladimir Cvetković.

KULTURA I SPORT U BOROVU – U prostoru borovske biblioteke, koja djeluje u okviru borovskog pododbora Prosvjete, 10. juna održana je promocija knjige pod nazivom *Luk i voda* autora Đorđa Nešića. Urednik knjige je Veljko Maksić, a izdavač ovog trećeg izdanja ZVO Vukovar, dok je izdavač prvog izdanja bila SKD „Prosvjeta“. Promocija je održana u okviru Kluba čitalaca. *Luk i voda* je rječnik riječi koje se upotrebljavaju ili su se upotrebljavale na ovim područjima između dvije rijeke Dunava i Save. Neke od njih su već zaboravljene, ali su u ovom rječniku navedene i opisane, pojedine su upotpunjene sa stihovima, što ovom rječniku daje poseban značaj.

Dan kasnije pododbor Borovo bio je domaćin „Prolećnoj čaroliji“, jedinstvenoj manifestaciji na ovom području namijenjenoj djeci i horskom pjevanju. U Borovu je te večeri učestvovalo 95 mališana i pokazalo svoje pjevačke talente. Domaćini su bili djeca Dečjeg hora „Sanjalice“ koji deluje u okviru borovskog pododbora. U goste su im došli drugari zborashi iz Sombora, Beočina, Vukovara te plesna grupa „Venera“ iz Vukovara.

U okviru „Dana zavičaja, folklor i običaja“, koji su 15. juna održani na Sportskim terenima „Ozren“ u borovskom naselju Savulja i okupili su 170 učesnika, otvoreno je novoizgrađeno igralište za fudbal u čiju je izgradnju uloženo gotovo 150 hiljada evra.

SLAVA U POŽEŠKOJ NOVOJ BAZI – Vijeće srpske nacionalne manjine Požeško-slavonske županije obilježilo je 11. juna svoj dan i krsnu slavu Svetu Trojicu u dvorištu novokupljenog objekta za potrebe Vijeća koje će, kako je rečeno, služiti kao baza za aktivnosti, prije svega u oblasti kulture, te očuvanja tradicije i običaja. U kulturno-umjetničkom programu nastupili su pjevačka grupa pododbora Prosvjeta iz Požege i Pakraca, dječji zbor iz Pakraca, kao i učesnici Programa plus koji se provodi u Pakracu i Okučanima.

MLADI LITERARCI – U Srpskom domu u Vukovaru 11. juna održano je završno veče projekta „Deca, pesnici rođa svoga“, koji provodi VSNM Vukovarsko-sremske županije. Tom prilikom dodijeljene su nagrade najuspješnijim osnovnoškolskim literarcima. Ove godine se uključila većina škola u kojima se nastava odvija na srpskom jeziku i pismu. Pristiglo je 25 radova koje je ocjenjivala stručna komisija.

SINANOVE TRICE I SITNICE – Velik broj ljudi od pera, nauke i kulture prisustvovao je 12. juna uvečer u Srpskom kulturnom centru u Zagrebu predavljanju knjige *Put u Živogošće* Sinana Gudževića s podnaslovom „filološke trice i sitnice“. U knjizi, iza koje stoji izdavačko poduzeće Disput, objavljeni su Gudževićevi izabrani tekstovi iz kolumne „Maksimir i Mirogoj“ koja bez prestanka ili pauze od 1. maja 2014. izlazi u tjedniku *Novosti*. Na predavljanju su, uz autora, govorili talijanistica Iva Grgić Maroević, klasični filolog Neven Jovanović te Josip Pandurić iz izdavačkog poduzeća Disput.

IDENTITET SRBA – U Srpskom kulturnom centru u Osijeku 21. juna održano je predavanje Filipa Škiljana *Identitet Srba u Hrvatskoj s posebnim osvrtom na Srbe zapadnog dijela Osječko-baranjske županije* kao dio programa koji se realizira u sklopu Mjeseca otvorenih vrata u SKC-u Osijek. Filip Škiljan, naučni savjetnik u Institutu za istraživanje migracija u Zagrebu, održao je studiozno, korisno i zanimljivo predavanje prikazavši rezultate 15-godišnjeg istraživanja na terenu gdje je nekada živjela znatnija populacija Srba.

SMOTRA FOLKLORA U DARDI – Povodom Dana Općine Darda 21. juna darđanski Pododbor SKD-a „Prosvjeta“ organizirao je 16. Međunarodnu smotru folklora nacionalnih manjina. Učestvovali su KUD-ovi nacionalnih manjina iz Hrvatske i Sombora, a cilj smotre je očuvanje nacionalnog identiteta, kao i bolje upoznavanje i razmjena iskustava pripadnika nacionalnih manjina. Publici su se predstavili bosanski KUD „Ljiljan“ iz Drenovaca, Češka beseda Općine Lipovljani, mađarski KUD iz Darde, Romski resursni centar iz Darde, rusinski KUD „Joakim Hardi“ iz Petrovaca, slovački KUD „Ljudevit Štur“ iz Iloka, srpski KUD „Jovan Lazić“ iz Belog Manastira te hrvatski KUD „Vladimir Nazor“ iz Sombora. Smotru je u darđanskom Domu kulture otvorio predsjednik pododbora Mirko Marković. Uz smotru je održana i izložba slika sa 21. saziva likovne kolonije „Đola 2024“.

VIDOVANSKI SABOR U BOBOTI – Defileom KUD-ova i njihovim koncertom na Ljetnoj pozornici u Boboti 22. juna završeno je 44. izdanje međunarodnog Vidovanskog sabora. Ova tradicionalna manifestacija na kojoj su tokom tri dana trajanja prikazane bogata kultura i tradicija Srba na istoku Hrvatske i ove je godine okupila brojne učesnike i posjetioce. Predsjednik bobotskog pododbora Svetislav Mikerević

naglasio je da manifestacija, po svojoj masovnosti i trajanju u svim segmentima promovira kulturu, tradiciju i običaje, ne samo Bobote, Opštine Trpinja, nego i Vukovarsko-sremske županije, pa i Hrvatske, kada su Srbi u pitanju. Sabor je i ove godine okupio pjesnike, udruženja s doprinosom u prikazivanju tradicije i običaja tog kraja, brojne likovne umjetnike u okviru Likovne kolonije, održan je šahovski turnir, takmičenje vatrogasaca, dok su se lovci okušali u gađanju glinenih golubova. Koncert folklornog stvaralaštva okupio je osam kulturno-umetničkih društava.

B KAO ... BORDO – U Dokukinu KIC-a u Zagrebu 26. juna upriličena je zagrebačka premijera novog dokumentarnog filma redateljice Jelene Novaković *Škola hodanja 2* koji prati životnu priču i umjetničku karijeru redatelja, animatora, dizajnera, ilustratora i karikaturista Borivoja Dovnikovića Borde. U stvaranju filma učestvovao je i SNV. Premijeri je prisustvovao niz osoba iz svijeta filma animacije kao i brojni ljubitelji animacije te oni koji su Bordu poznavali. U Osijeku je 17. juna otvorena izložba o Bordi na kojoj je govorila i Vesna Dovniković i prikazan film Jelene Novaković.

KONGRESMENI IZ 1945. – U Srpskom kulturnom centru Zagreb 27. juna otvorena je izložba *Prvi kongres Srba u Hrvatskoj 1945–2025* koja govori o tom jedinstvenom događaju u historiji Hrvatske. Preko 30.000 učesnika okupilo se u Zagrebu u septembru 1945. da potvrde nacionalnu jednakost Srba i Hrvata, izaberu tijela autonomije Srba u Hrvatskoj i daju podršku pokretu koji je proveo oslobođenje zemlje. Događaj je jedno od ključnih svjedočanstva predanosti Narodnooslobodilačkog pokreta nacionalnoj ravnopravnosti u Hrvatskoj, ali i važna epizoda u historijatu razvoja institucija srpske zajednice, ističu u Prosvjeti. Izložba će biti otvorena do 30. septembra.

BOJANA ANDRIĆ (BEOGRAD, 11. JUN 1944 – BEOGRAD, 1. APRIL 2025)

SVETA MISIJA „TREZORA“

Znam da bi se tamo negdje gore smijala kad bih joj u epitaf napisao: „Bila je čast živjeti s Titom, ovaj, Bojanom!“, a to zaista svi mi koji smo imali tu privilegiju poznavati je iskreno mislimo. Druge riječi bile bi suvišne, a opet nedovoljne za sve što nam je ostavila. Bojana ima tu sreću da je nitko neće zaboraviti. Njoj, za razliku od arhiva koje je toliko voljela, vrijeme nije neprijatelj

PIŠE: Željko Luketić

„Hrvatska i Srbija bit će zemlja proleterska!“, zapisala je Bojana Andrić prije desetak godina u posveti svoje knjige *Vodič kroz produkciju igranog programa Televizije Beograd 1958–1995*, kada sam je s Lerijem Ahelom, partnerom i suborcem u očuvanju audiovizualnih arhiva, prvi put posjetio u redakciji za istoriografiju Radio-televizije Srbije. Bio je to dan, pisao je tada *Informer* i slična štampa koju smo obožavali gutati uz jutarnju kavu u kultnoj kafani „Psihijatar“, u kojemu je tada još živi zagrebački gradonačelnik Milan Bandić posjetio Beograd. Bandićevi izleti medijski su praćeni uz gotovo zadani bilateralno-prijateljski ton novinara koji bi ga najčešće pitali zašto tako često posjećuje grad. Njegovi šeretski odgovori tipa „volim Beograd, volim njegov noćni život“ ili tek „posjećujem prijateljice iz Beograda“ dali su mašti šarenog tiska još više zamaha, ali u svim od tih pisanih slučajeva, osjetilo se nepatvoreno poštovanje prema funkciji gradonačelnika Zagreba. Čak nisu ni imena „prijateljica“ pokušali naći, što bi se inače očekivalo. Bilo je dovoljno da je to važan državni posjet, ali bez zadanog dnevnog reda, opterećujućeg itinerera i u kategoriji „ispoštovanih“ lica i „ozbiljnih“ vijesti. Kao da se mantra medija preklapila s mantrom novobeogradskih kafića. „Samo opušteno“, naučili su nas beogradski drugari i drugarice iz sasvim prikladno i zabavno nazvanog „Psihijatra“, mjesta koje danas nažalost više ne postoji.

Isti taj dan, Bojana Andrić najavila je strogim momcima na ulazu RTS-a

da joj dolaze gosti iz Hrvatske, da ih ne gnjave i lijepo propuste njoj u redakciju. Uz upitnike na glavama uniformiranih zaštitara u Takovskoj (koji su moguće očekivali i Milana Bandića), na ulazu nas je dočekala razdragana i nasmiješena Bojana u svojoj legendarnoj majici Motovun Film Festivala, provela do redakcije, izgrlila, upoznala sa svojim kolegama i kolegicama i – zaključala vrata. I prije nego što sam štreberski zapitao imaju li sve brojeve *RTV teorije i prakse* koju sam neuspješno tražio po hrvatskim bibliotekama, Bojana je iz ormara izvukla posebno staru rakiju, onu koja se čuva za najvažnije prilike i drage goste. Leriju se trajno osladila, iako žestoki alkohol ne konzumira, a ja sam ostao u čudu koliko nečije radno mjesto u jednoj tako važnoj ustanovi može biti istovremeno i radno i opušteno. Naravno, uskoro je cijela redakcija nazdravljala, Bojana je ispisivala svoju proletersku posvetu u knjizi od preko tisuću stranica, a ekipa iz redakcije već je imala za mene pripremljen dokument s popisom svih članaka ikad objavljenih u traženom časopisu.

Ushićenje, zahvalnost i višegodišnja ljubav ljudi koji se razumiju, koje dijele zajednički interes i pogled na svijet, tada su počeli i trajali sve do travnja ove godine, kada nas je Bojana nenadano napustila. „Nenadano“ ovdje nije fraza iz kategorije prigodnih tekstova: za Bojanu smo bili sigurni da može pobijediti sve jer znali smo sa čime se bori. Odbijali smo povjerovati jer ljudi poput Bojane na ovome su svijetu toliko rijetki i dragocjeni. Imaju posebnu i toliko svetu misiju da bi njihov nestanak bio nepojmljiva kozmička nepravda. Ali i one se očito dešavaju.

Kada se vijest o odlasku Bojane Andrić proširila mrežom, jedan je član Facebook grupe bivših i sadašnjih zaposlenika RTS-a stavio njenu sliku s posebno prijekornim pogledom i otprilike napisao: „neka pogled ove posljednje Vestalke domaće kulture zauvijek prati one koji joj nisu dopustili da do kraja provede svoj životni plan“

Kada se vijest o odlasku Bojane Andrić proširila mrežom, jedan je član Facebook grupe bivših i sadašnjih zaposlenika RTS-a stavio njenu sliku s posebno prijekornim pogledom i otprilike napisao: „neka pogled ove posljednje Vestalke domaće kulture zauvijek prati one koji joj nisu dopustili da do kraja provede svoj životni plan“. Ta riječ oproštaja, nekoga vrlo upućenog u Bojanin svijet tihe i samozatajne borbe za budući Muzej televizije i radija, može se shvatiti i kao kletva, ali je dopunjena i mogućnošću iskupljenja,

ukoliko to „oni koji odlučuju“ ipak naprave. Jer, još od 80-ih godina pa sve do danas, Bojana Andrić je uz pomoć Mire Otašević i Stanka Crnobrnje, uložila ogroman trud u projekt koji bi prvi na ovim prostorima muzealizirao povijest jednog medija, i to ne samo putem pisanih dokumenata, sačuvanih artefakata, nego i „živih“ i opipljivih izložaka poput namještaja prvih televizijskih studija, kamera koje su još uvijek radile, pa čak i cijelih reportažnih kola u čiju je obranu protiv bacanja u smeće ustajala poput trostruko mlađeg i radišnijeg aktivista.

Oživotvorenje te ideje bilo je opisano i raspisano do u najmanji detalj još od sredine devedesetih, dobilo je još važniji status uništenjem dijela zgrade u bombardiranju NATO-a, a Bojana je provela sate i sate volonterskog rada u organiziranju grupnih posjeta važnim mjestima povijesti televizije, gdje je nastupala kao živi svjedok, organizator, vođa puta, producent gostovanja i druženja profesionalaca koje je izvlačila iz mira penzije i nagovarala ih da svoja iskustva i znanja prenose mladima. Sve je to i snimala, montirala ili arhivirala za neke buduće potrebe. Usporedno je trajala i Bojanina najveća i fizički i mentalno najviše iscrpljujuća borba, a to je bila ona s kafkijanskom birokracijom, papirima, odobrenjima i financiranjem buduće ustanove. Kako su se mijenjali čelnici raznih ministarstava i uprave matične kuće, tako je i Bojana morala mijenjati pristupe i stalno i iznova preživljavati onaj okrutni skeč u kojemu „vam fali još samo jedan papir“. Taj je skeč postao pravilo, izmijenio okus iz cinično-slatkog u gorko-istiniti i svakim sljedećim porazom činilo se da je Bojana sve više sama. Većina te borbe s papirima i uredskim vjetrenjačama trajala je u dobi u kojoj je već odavno bila u mirovini, ali je poput nevjerojatne mlade žene koja s punim rancem papira i malom ručnom kamerom žuri po Beogradu usput gerilski uređivala i snimala emisije u programu RTS-a. Odgovarala na dopise i mailove u 3 ili 4 ujutro, već u 8 bila u terminima za montažu i tako do kraja dana, ne propustivši ništa važno što se u gradu zbivalo.

Valja spomenuti da su ljudi, bilo profesionalci, bilo kolege iz redakcije, bilo gledatelji tih emisija, neizmjereno cijenili njezin rad. Na snimanja su dolazili kameramani koji su u slobodno vrijeme, *pro bono* za Bojanu snimali materijale, studiji u gradu ili druge arhivske kuće također su uskakali s terminima ili materijalom, u svakom slučaju, onaj koga Bojana pozove, odazivao bi se s radošću i pomagao „zajedničkoj stvari“. A ona je bila sistematiziranje i uspostavljanje kulture sjećanja, proučavanja i čuvanja vrijednih arhivskih materijala koji su tijekom povijesti bili izloženi raznim odlukama sklanjanja, brisanja ili naprosto barbarskog nečuvanja i nedostatka osviještenosti da je televizijski dokument ne samo dokument medija nego povijesti, vremena i kulture. Da je neprocjenjiv i da nema vrijednost koja bi se mogla novcem izraziti, pogotovo ako se daje na uvid istraživačima, studentima, doktorandima ili novinarima, u svakom slučaju svi njime profitiraju. Za vrijeme NATO-ovih akcija upravo je Bojana nosila kući materijale i videovrpce, organizirala cijelu mrežu „sigurnih kuća“ gdje se kao u vrijeme ilegalnog partizanskog pokreta Drugog svjetskog rata, čuvala dokumentacija. Nije tu akciju organizirala sama kuća RTS, nego je Bojana samoinicijativno čak i svoju djecu naučila da spavaju na krevetima od U-matic, Beta i VHS traka, sve dok ne budu dovoljno sigurne da se vrate. Ta neumorna žena, sitne, ali čudesno jake građe, radila je sve sama jer nije mogla čekati da netko stavi pečat na neku odluku i da se ona (možda) izvede; znala je da ukoliko želi završiti poslove, mora ih završiti sama uz pomoć svoje mreže „ilegalaca“ od povjerenja.

„Bojanini ljudi“ i „Bojanina djeca“, u koje se mnogi od nas ubrajaju, uzvraćali su na svaki poziv, dok je Bojana sebe bezuvjetno nudila njima. Bio je to odnos povjerenja u kojemu je Bojana birala. Od svoje rane dobi, ili najkasnije od 1971. godine od kad formalno radi na Televiziji Beograd, znala je da kao poznata, televizijska i medijska osoba može naići na neke koji je tek žele iskoristiti. Zato je u svom nastupu imala dvije osobe: jednu koja strogo gleda, nepovjerljiva je, traži puno i do koje mnogi nisu uspjeli doći i drugu, posve različitu, razdraganu, iskrenu i uvijek nasmijanu. Ljude koji do Bojane nisu mogli doći, a pokušali su, dijelio je do susreta kratak trenutak njezine provjere i oštrog pogleda koji sve odmah pročita. Srodnu dušu ili suborkinju, suborca – prepoznala bi odmah. Za njih je pristajala pjevati u zborovima partizanske pjesme kao predmete doktorskih radova, zasipati *inboxe* potrebnim podacima za istraživanja ili dovući cijelu RTS ekipu na Socijalističku *disco* večer u KC Gradu, jer su upravo tamo njenu pomoć trebala njezina „djeca“ ili njoj važni ljudi. Koliko god je cijenila i promovirala „veterane“ televizije, bilježila i upijala njihovu mudrost i iskustvo, zajednički jezik je vrlo lako nalazila s mladima, pa je i u svom sedmom desetljeću vrlo dobro znala koja su najgotivnija mjesta u Beogradu, gdje se dobro jede i koje knjižare se obavezno mora posjetiti.

Bojana je provela sate i sate volonterskog rada u organiziranju grupnih posjeta važnim mjestima povijesti televizije, gdje je nastupala kao živi svjedok, organizator, vođa puta, producent gostovanja i druženja profesionalaca koje je izvlačila iz mira penzije

Sve to uvijek je bilo „na noge“: Leri i ja propješačili smo s Bojanom dobar dio Beograda, pokušavajući uhvatiti korak s tom energičnom majkom svih nas malo drugačijih, prateći ovaj put signal u vidu udaljene statue žene u novoj majici, ovaj put onoj *Reservoir Dogs* Quentina Tarantina. „Jao, imam ovdje dva luda Hrvata, zamisli, samo knjige kupuju!“, izvijestila je jednom nekoga preko svog telefona, smijući se potrebi nas Zagrepčana i Riječana da konačno kupimo sve te knjige koje su nam od devedesetih bile nedostupne. I koje smo tretirali kao vrijedno blago, zamišljajući začudenu facu carinika na Bajakovu kad vidi auto natrpan – knjigama. „Što to nosite?“, doista je na kraju pitao srpski carinik na izlazu iz zemlje, gledajući sa zanimanjem auto do vrha natrpan knjigama i papirima koji je izgledao kao švercerska čeraga puna krijumčarenih cigareta. I dok sam ja već spremio pametna objašnjenja što je to, zašto je potrebno i gotovo krenuo zvati Bojanu da nas u zadnjem činu spasi carine i dodatnih pretresa, Leri je hladnokrvno, s mafijaškim crnim

Fotografija: Dobrivoje Ilić

naočalama na licu, bez krznanja odgovorio policajcu: „Ma ništa brate, samo neke gluposti!“ I upalilo je. Dobili smo prolaz uz srdačan pozdrav i „dodite opet“. Svakako hoćemo, do sljedećeg zagrljaja s Bojanom. Usput, ironično je da nas je izbavila rečenica koja užasava sve arhiviste, ona kojom se vrijedan povijesni materijal označava riječju „glupost“ ili tek nešto slično, jednako nevažno.

„Trezor“ je bio ne samo pogled u prošlost nego i kontinuirani istraživački projekt Bojane i ekipe iz Redakcije za istoriografiju. Kad je 2017. godine bilo riječi o ukidanju, na internetu se to vrlo brzo pročulo i pokrenuta je javna peticija da se „Trezor“ sačuva. Uprava je odustala, ali se „Trezor“ prorijedio

Carinik je bio najmanji problem, daleko veći jest kad instance koje odlučuju imaju slično mišljenje. Bojana je svoj borački radni staž odradila sa brojnim zaslugama i svojevrijedno ga produžila i nakon umirovljenja. „Gluposti“ poput TV arhive koja je u određenim godinama neimaštine čak i brisana kako bi se nadosnimio novi program, bilo je puno, a još više je bilo onoga što slučajno ili namjerno nedostaje. Bez slike se istina mogla i nadopisati, bez tona prepričati, ali dok je postojala, kazala je Mira Otašević u predgovoru knjige koju je napisala s Bojanom: „duh arhiva se ne reprodukuje, već produkuje“ i završila ga s rečenicom „vreme u kojemu smo radili, ma koliko strahotno, išlo nam je na ruku — bilo je to vreme vođenja ljubavi bez prezervativa“. Ta se knjiga zvala *Nisam gledao* (2002.) i Bojana i Mira su je sastavile kao napeti materijal i kroniku emisije „Teveteka“ (390 epizoda), prethodnice „Trezora“, a uključivala je vrckave dosjetke, ironične zaključke, pa čak i preslike privatnih prepiski u daljnjoj borbi za Muzej televizije. Sve opet pod okriljem Redakcije za istoriografiju Televizije Beograd, jedine u regiji koja se bavila upravo time što joj i ime govori.

Iako nije voljela doktore, advokate, samoprogllašene autoritete i jeftinu emociju (upravo tim redosljedom), sa sasvim privatne strane Bojana je također bila voljena. Njezina prava djeca, sigurno se boreći sa čudnom idejom da je Bojana ponekad usvajala i svoju izabranu djecu, znali su koliko se njihova majka daje svom ne poslu, nego životnom pozivu. Radivoje, Anđelija i Nikola, znaju koliko vrijedi njihova majka. Da je doista tako, može se saznati i iz Rašinih izjava, koje je davao u prilikama promocije svojih filmova, od *Munja!* pa do *Leta kada sam naučila da letim*, tvrdeći kako je uvijek odrastao u obitelji koja je na ljude iz bivše Jugoslavije, sada „iz regije“, gledala kao na ljude s kojima želi nastaviti, održati i očuvati sve kontakte koji su povijesnim i drugim

prilikama prekinuti. Isto to je činila i Bojana, na svaki mogući način, od osobnog i ljudskog pa sve do profesionalnog. Kada me pozvala da u jednoj emisiji „Trezora“ gostujem uz Pecu Popovića i komentiram rijedak film iz arhive TV Beograd koji se bavio zagrebačkom muzičkom scenom 60-ih, tempirala je to i uz istraživanje praznika u Hrvatskoj i odabrala datum emitiranja emisije baš na dan izvjesnog katoličkog sveca koji je bio zaštitnik arhiva. Nitko od nas nije bio prakticirajući vjernik bilo koje vjeroispovijesti, no Bojana je smatrala i da tu religijsku notu treba zabilježiti. U Hrvatskoj da napomenem, uopće ne poznaju i ne slave tog katoličkog sveca, niti se posebno slave arhivi. Ipak, Bojana ga je našla. Jer arhivi su, posebno njihovi istraživači pa i zaštitnici, bili čest predmet naših razgovora i druženja: u RTS-u bi se divili kako je sve u arhivskoj Hrvatskoj bajno, a mi u Hrvatskoj bili smo opčinjeni kako je Beograd dobro monetizirao svoj TV arhiv, nudeći u paketu RTS Planete i poseban, cjelodnevni kanal nazvan Bojani u čast „Trezor“. Bojana s uređivanjem tog servisa nije imala veze, ali je njezin „Trezor“, onaj dnevni, pa tjedni, često dolazio u opasnost od ukidanja.

RTS je rijedak baštinik socijalističke ideje (medijskog) kolektiva koji sam brine za svoju istoriografiju, izučava je, istražuje i publicira. Nekada davno, čak i poduzeća poput INA-e, tvornice nafte, ili Saponije, tvornice sapuna, imale su odjele za vlastitu arhivistiku i povijest

Sad bi netko pomislio, zašto? Mala emisija, nastavak „Teveteke“ po koncepciji, koji je obilježio i Bojanin povratak na RTS, nakon kratkog odlaska zbog neslaganja s izvjesnim politikama kuće, bila je omiljena posebno među mlađom generacijom. Nije koštala puno, ali je značila puno; „Trezor“ je bio ne samo pogled u prošlost nego i kontinuirani istraživački projekt Bojane i ekipe iz Redakcije za istoriografiju. Kad je 2017. godine bilo riječi o konačnom ukidanju iz programske sheme, na internetu se to vrlo brzo pročulo i pokrenuta je javna peticija da se „Trezor“ sačuva. Uprava je odustala, ali se „Trezor“ prorijedio do jednotjednog emitiranja, uz dodatke repriznih emisija. Materijal koji su Bojana i ekipa snimili, a koji je još neemitiran je izuzetno velik i vrijedan, a njegovi se dijelovi i danas koriste u novoj emisiji koja je naslijedila „Trezor“ i „TV Prozor“, ovaj puta modernistički nazvanoj „Arhiv.doc“. Redakcija za istoriografiju je i dalje, kako to već biva diljem regije, u menadžerskim glavama nešto što stvara trošak, a ne privređuje ništa, no ta je računica dubinski netočna i za nadati se je, da je nitko na kraju neće i sprovesti u (ne)djelo. Upravo suprotno, RTS je rijedak baštinik socijalističke ideje (medijskog) kolektiva koji sam brine za svoju istoriografiju, izučava je, istražuje i publicira. Nekada davno, čak i poduzeća poput INA-e, tvornice nafte, ili Saponije, tvornice sapuna, imale su odjele za vlastitu arhivistiku i povijest. Za

tako važnu stvar kao televizija, najvažniji medijski proizvod 20. stoljeća koji je evoluirao u još zanimljivije forme, istraživanje i arhivi bitniji su nego ikad, o čemu je nekoliko knjiga napisao Bojanin sudrug Stanko Crnobrnja, a u Zagrebu, još 70-tih i 80-tih, razvijala se izuzetna scena istraživača i teoretičara tog medija, od Vere Horvat Pintarić pa sve do Mate Bošnjakovića i njegovih radova u zbornicima poput *Kulturna funkcija televizije* u izdanju Zavoda za kulturu Hrvatske.

„Vrijeme je najveći neprijatelj arhiva“, rekla mi je Bojana kada smo razgovarali za zagrebačke *Novosti* u trenutku kad je dnevnik *Politika* u Beogradu svojim afirmativnim člankom neslužbeno „amenovala“ ideju stvaranja muzeja, što je u kuloarima protumačeno kao gotovo siguran signal državne vlasti da će se projekt konačno primaknuti realizaciji. To se, nažalost, opet nekim slijedom događaja nije dogodilo i Bojana kao da je prividno odustala od svoje borbe, no zapravo se pritajila, sortirala svoje materijale i donekle razmišljala o početku pisanja knjige o vlastitoj karijeri na televiziji. Bio sam oduševljen tim novim smjerom jedne nove i još odvažnije Bojane: njezina karijera prije odlaska u Redakciju za istoriografiju, fantastičan je momentum uspjeha kao dramatičarke, scenaristice, redateljice i kompletne televizijske autorice. Radila je sa Đorđem Kadijevićem na kulturnom hororu *Leptirica* (1973.), TV seriji *Pesma* (1975.), sa suprugom Vladimirom Andrićem na *Šesiru profesora Koste Vujića*, seriji *Aleksa Šantić* (1991.)... sveukupno na desetinama drama

i serija, gdje je u početku pomagala drugima, a potom producirala i svoje. Legendarna fotografija Dragana Nikolića koji čita tada škakljivi magazin *Čik* upravo je iz emisije koju je potpisala Bojana Andrić (serija *Mladići i devojke*, epizoda „Bioskopske večeri“, 1968.), kao i mnogi drugi dramaturški radovi koje je Bojana objavila ili kao zasebna DVD izdanja ili ih je RTS prikazivao u posebnim večerima i ciklusima, slaveći svoje najvažnije autore. Čini se da se taj ciklus nije nastavio na razini koja bi otvorila Muzej televizije, koji je u svom neformalnom obliku, rasut u prostorima RTS-a, zapravo i postojao. Bojana je u obilazak tih za sada nesistematiziranih izložaka vodila svakoga tko je mogao pomoći, ali do samog osnutka nije došlo. „Pčelinji rad i slo-novska upornost“, kako je svojedobno pisala *Politika*, omogućili su Bojani da vodi festivale, uređuje emisije, prima nagrade i istom energijom zarazi svoje nasljednice u redakciji, no nažalost nisu joj pomogli u njezinim posljednjim bitkama.

Znam da bi se tamo negdje gore smijala kad bih joj u epitaf napisao: „Bila je čast živjeti s Titom, ovaj, Bojanom!“, a to zaista svi mi koji smo imali tu privilegiju poznavati je i uzvraćati zagrljaje iskreno mislimo. Druge riječi bile bi suvišne, a opet nedovoljne za sve što nam je ostavila, što je sve vrijedilo i nekoliko života i nekoliko različitih karijera. Bojana ima tu sreću da je nitko neće zaboraviti i da će mnogima ostati u srcu zauvijek. Njoj, za razliku od arhiva koje je toliko voljela, vrijeme nije neprijatelj.

POVIJEST KOJA TO NIJE

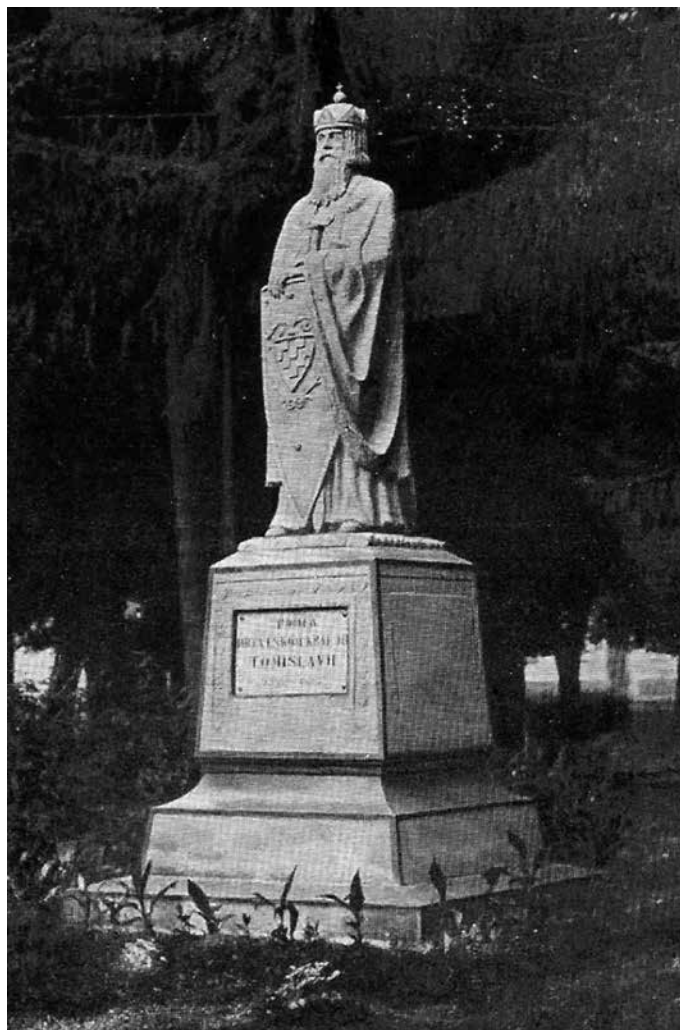
KAL THUMITAO,
HILJADU GODINA

Kal i Tumithao. To je ono na što bi se, poetskom i moguće neprimjerenom igrom spram posljedica koje smo platili zbog mitomanskih ludosti i kompleksa, moglo svesti znanje o ranoj historiji i kralju kojeg je „izvjesno bilo“, samo što se ništa drugo o njemu ne zna nit se s ikakvom odgovornošću išta može tvrditi i dokazati

PIŠE: Đorđe Matić

Od svih malenih mjesta srca moga, a nije ih tako mnogo, grad Ogulin, o kojem sam pisao više puta, ostaje jedna stalnost, permanentna točka povratka, istinska trajnost. Čak i kad me fizički tamo dugo nema, kad ne dolazim, on ostaje i na daljinu neobično ogledalo u kojem se zrcali mnogo toga važnog. Taj špiگل metaforički, osim što je sačuvana neprocjenjiva slika lične prošlosti, odraz je i onoga što se dogodilo, što se izgubilo, a što steklo u međuvremenu. On u sebi zrcali promjene, lične najprije, a iz njih i opće dakako, nerazdvojivo; on je odbljesak u kojem se vidi vlastiti pređen put, proteklo vrijeme; on je mjera onoga što se zove *iskustvo* iz koga se nesamjerljive promjene sagledavaju. Grad kao ogledalo, kažem, pa čak i ako je razbijeno. Možda naročito tada: u fragmentima je i poliperspektiva, oni su kao mozaik različitih i često nespojivih pogleda na stvari, u razbijenim komadićima stakla bljeska se otpor prema cjelovitoj slici što je često varljiva i jednolična, baš zato što je iz jednog komada.

Javilo mi se to ponovo ovih dana i javilo se intenzivno oko jedne godišnjice koja bi inače prošla pored mene, ili bih je ignorirao svjesno, s inatom čak, i s nelagodom mutnom kao taman oblak kakav se pokaže s vremena na vrijeme i prijeti i onda kad je prolazan. Ta me godišnjica podsjetila na jedinu moguću konkretnu točku, topos, fizički prostor iz kojega se podiglo sjećanje. Na vrijeme djetinjstva i na skulpturu u ogulinskom gradskom parku, na kamenu bistu koju pamtim otkad znam za sebe, misteriozni spomenik okrunjene muške glave, figure s dugom bradom, zaogrnut plaštom i s masivnim štitom pred sobom. Bista kojoj se nisam rado približavao kao dijete, a kasnije kad sam joj prilazio i čitao slova i riječi s postolja, njihovo je značenje

Kip kralja Tomislava, Ogulin, 1946.

prolazilo pored mene, ili kroz mene, ne zadržavajući se. Spomenik na čijem je postolju izbljedjelim slovima pisalo „Spomen hrvatskom kralju Tomislavu“, s uklesanim godinama „925 – 1925“, vremenskim okvirima gdje se čak i ova druga godina činila tako dalekom za jednog dječaka, da mu je bila nezamisliva skoro, koliko davna i nedohvatna. Spomenik sam poslije primjećivao, ali ne više od toga.

Da sam jedan od onih autora prizemne retorike kakvih kod nas ima na bacanje, napisao bih danas da me „već tada“ zapravo najviše plašio štit – u njemu je urezan bio jasno vidljiv nacionalni grb, ono što ćemo kasnije kolkvijalno zvati „šahovnica“, terminom koji tada ne bih bio prepoznao da sam ga čuo. Da napišem da me taj grb plašio, lagao bih.

Ono sve što sam u međuvremenu naučio, sve što mogu da pročitam kao slojeve značenja spomenika, svu materijalnu, dokazivu povijest i svu simboliku, ličnu i kolektivnu, stalo je između toga sjećanja i danas. Ovih dana došao mi je više puta u sjećanje taj kip, kažem, u događajima međusobno povezanim.

Krenulo je od slučajno pročitane vijesti da se ove godine sprema „1110. obljetnica Hrvatskoga Kraljevstva i krunidbe kralja Tomislava“. Pomislio bih inače da je to još jedno od tipičnih mahnitanja, mitomanije koja je simptom

duboke atomizacije i bezbrojnih, skrivenih nesigurnosti. Shvatio sam iz vijesti, s decenijama zakašnjenja, da je i spomenik u Ogulinu postavljen prije sto godina također u čast tada pak 1000 godina hrvatskog kraljevstva. Sjetio sam se i svoga prvog odraslog razmišljanja o tom spomeniku, u doba kad se već pomalo govorilo o navodnom ugnjetavanju kroz povijest, refrena o tome da se „nije smjelo reći što si“ i zapamtio vlastiti osjećaj ironije uz te tvrdnje s obzirom na to da je, sudeći po urezanoj godini koja ne laže, u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca bio podignut takav spomenik. I još interesantnije, da je preživio i vrijeme u sljedećoj zajedničkoj zemlji, „poslije četrdesetpete“, kako se to govorilo.

Pitao sam se godinama, iz velike daljine, a bez literature gdje bih o tome mogao nešto pročitati, kako je i zašto taj spomenik došao tamo. I kako je ostao. Ovo posljednje nije me čudilo doduše, nakon svih spoznaja u prošlih 35 godina, unutarnjih saznanja i zaključaka jasnih i nepogrešivih, o verziji povijesti u odnosu prema stvarnosti, o iluzijama i istini, o parcijalnom viđenju stvari i neprihvatanju očitih jer bolnih istina, o „sljepoći kod zdravih očiju“ i nedužnosti jedne ere, makar za neke od nas.

Krenulo je od vijesti da se ove godine sprema „1110. obljetnica Hrvatskoga Kraljevstva i krunidbe kralja Tomislava“. Pomislio bih inače da je to još jedno od tipičnih mahnitanja, mitomanije koja je simptom duboke atomizacije i bezbrojnih, skrivenih nesigurnosti

Vrijeme je bilo da se i materijalnohistorijski otkrije kako su stvari stajale i kako stoje, i da se u tom procesu ubiju sve iluzije, po nebrojeni put.

Htio sam započeti od neposrednog, od okoline same gdje je spomenik postavljen. Našao sam portal ogulinskog Zavičajnog muzeja koji ima stranicu posvećenu toj znamenitosti grada. Četiri kratka pasusa stoje tamo s osnovnim informacijama o povijesti spomenika. Umjesto ljutnje, kakvu bi bez sumnje izazvalo da sam isto pročitao drugdje, naprotiv ono što stoji tamo probudilo je naročitu melankoliju: nijedan od četiri najsvedenija, rudimentarna odlomka nije mogao da ne načini greške. Da ne laže, prostije rečeno.

Tamo stoji da je proslavu organizirala udruga (sic!) „Braća Hrvatskog zmaja“. Bila su naravno ta „Braća“ i tada u organizaciji, ali đavola bi proslavu sama organizirala, ta inače opskurna i trajno u sjeni do danas aktivna grupacija, da kralj Aleksandar Karađorđević tih važnih dana, kad je kuvalo po sto drugih političkih i ideoloških frontova, zajedno s Bajinom radikalnom klikom nije htio udobrovoljiti političke predstavnike Hrvata i sam narod. Dalje se kaže da je svečanost imala za cilj jačanje nacionalnog identiteta i zajedništva „koji su bili ugroženi u novonastaloj državi“. Ostavljam ovo čitaocu da sudi po svojoj savjesti je li tako bilo. U tekstu na portalu muzeja priznaje se doduše da je godinu kasnije spomenik zaista podignut, da mu je

autor slovenski arhitekt „Vitburg Meck“ (kojem se apsolutno ne može nigdje naći traga danas, pa ili je ime pogrešno ispisano ili... tko će znati), a da spomenik za vrijeme „druge Jugoslavije nije obnavljan“ (bio je, iz direktnog pamćenja, sasvim vidljiv, cio i dominantan, nimalo zapušten, sa sve šljunčanim dekorativnim, okruženjem, cvjetnjakom i krasnim parkom u pozadini). Temeljitoj obnovi, piše, pristupilo se početkom devedesetih godina, „nakon demokratskih promjena“. Ovo je ilustrirano isječkom i fotokopijom članka iz *Večernjeg lista* s jeseni 1990. gdje se na mutnoj slici vidi nesretni Nedjeljko Mihanović pod spomenikom i sa zastavom – onom „prvom“, iz 1990., što je smijenila zvijezdu na trobojki i cirkulirala nakon prvog sabora u Lisinskom uskoro vladajuće partije, a ne današnjom, službenom, „Ljubičićevom“. Na stranu ironija u tekstu, silna metafora o tome kako se u onom času i dalje još preklapaju dva vremena koja se upravo smjenjuju jer je obnovljeni spomenik otvoren u ogulinskoj „ulici 1. maja“; na stranu i tad još pomirljivi, ali sadržajem i porukom podli govor Mihanovićev i citat kako je Tomislav „prihvatio srpski živalj kneza Zaharija“ (evo, u minijaturi i slojevima, za onog ko zna da čita, sabijene verzije ideološke matrice o tome kako Tuđman i njegova ekipa hoće da vide i predstave historiju ovdašnjih Srba), govor u kome nije mogao i da ne poruči, što i tada i danas čak, kad je kasno, ima zloslutan ton iza riječi, kako „na ovoj spoznaji treba graditi budućnost odnosa hrvatskog i srpskog naroda“. Glavna ironija vezana je za ono nakon teksta – tamo gdje je skraćeni potpis autora članka: „B. Škorić“. Treba tu scenu zamisliti. I uz ono što imamo: na novinskoj fotografiji svečanosti obnove, spomenik je s tri strane okružen narodom. Došao je poslom na teren novinar Škorić, a oko njega građani, u velikom broju izašli su Ogulinci – Kolići, Salopeki, Stipetići, Brozovići, Puškarići, Štajmigeri, Košenski... O tome kako taj naš nesretni, anonimni Škorić, što i dalje pokušava da radi svoj posao novinarski, zanat izvještača, možda i višegodišnji, dok se vremena mijenjaju ubrzano, o poziciji toga imaginarnog i stvarnog izvještača baš u onom trenutku i času, ni prije ni poslije, kad staro umire, a novo, strašno, tek se najavljuje, i najavljuje se akceleracijom neshvatljivom, dao bi se napisati čitav scenarij, ili bar novela.

Ali što od same prve proslave, od one hiljadugodišnjice – tisućgodišnjice, iz 1925.? E koliko je moralo proći od ogulinskih mladih dana da bi se dobila prilika da se nađe literatura i stekne spoznaja o pravim okolnostima. I da dođe još jedna godišnjica u simetriji, ova od 1100 godina pa da se rasvijetli što se imalo.

Da ne bi bilo da pušemo u isti retorički rog i pristrasno, najbolje da prepuštimo sad drugoj strani da se raščivlja međusobno, pa da kroz to steknemo poučak stojeći na svjesno odabranoj margini, ne zalijećući se više. Čim je još prošle godine bila najavljena godišnjica i počelo se ludovati opet, reagirala je i nacionalna akademija i struka. U tome, najizričtiji i najprecizniji bio je Neven Budak, profesor Filozofskog fakulteta, specijalista za ranu nacionalnu povijest i etnogenezu. Znanstvenik koji za ovdašnju javnost inače vrijedi kao lijevi – na ideološkom spektru mjereno malo drugačijim analitičkim aparatom to u stvarnosti i praksi znači *srednja linija* otprilike – ali svakako ne šoven.

Svedeno na osnove, Budak u jednom tekstu dekonstruira čitav taj kult kao, *mutatis mutandis*, devetnaestostoljetnu romantičarsku zvrčku Račkoga i Kukuljevića Sakcinskog. Zašto se 1925. održala proslava, pita Budak i odgovara suho i kaustično: „Zato što je Franjo Rački zaključio da se upravo te godine Tomislav okrunio za kralja“ – tonom koji skoro da kaže „zato što je Rački

tako isisao iz prsta" i čistim ideološkim voluntarizmom. Budak finalni udarac zadaje ravnodušnim tonom: „Doduše, ne postoji nijedan povijesni izvor koji bi to potvrđivao.“ Ni on, doduše, ne može se uzdržati kad hvali pak Šišićevu *Povijest Hrvata u doba narodnih vladara* a da se ne očese o – ni manje ni više nego – „notornog“ Svetozara Pribičevića (*sic!*) – nije tipfeler, dvaput mu u tekstu tako piše prezime – i ironizira mu stil, podrugujući se ekavici i srpskoj sintaksi tako što je citira u punini. Nema veze što je upravo „Crnac“ bio taj koji je obezbijedio pare za štampanje Šišićeve knjige.

Što se same proslave iz 1925. tiče, Budak jetko podsjeća ovdašnju javnost nečim zapravo izrazito radikalnim i provokativnim u današnjim okolnostima revizije historije, rečenicom kako je Aleksandar Karađorđević bio „između ostalih i kralj Hrvata, pa prema tome Tomislavov nasljednik“ (!), i vraća zaparloženu i iskrivljenu javnu svijest na činjenicu da je drugi sin kralja Ujedinitelja dobio baš ime Tomislav. Naročito danas ubada istinita anegdota koju Budak sa začudnim užitkom prepričava: stanovnici Duvna, gdje je Tomislav navodno krunisan, šalju Aleksandru molbu da dozvoli „promjenu imena mjesta u Tomislavgrad, u čast njegova sina i kao spomena na kralja Tomislava“. Aleksandar, u svom tipičnom, nimalo crnogorskom, a sasvim srbijanskom *podjebavačkom* i ciničkom refleksu „pristaje“ – ali da ime bude promijenjeno samo u čast princa Tomislava Karađorđevića.

Zašto se 1925. održala proslava, pita Budak i odgovara suho i kaustično: „Zato što je Franjo Rački zaključio da se upravo te godine Tomislav okrunio za kralja“ – tonom koji skoro da kaže „zato što je Rački tako isisao iz prsta“ i čistim ideološkim voluntarizmom

Reda se kod Budaka zatim serija jezuitskih preskakanja i interpretativnih sitničarenja o tezama Račkoga i izvođenju zaključaka iz nagađanja, gomila tehničko-juridičkih preokretanja o „preobrazbi kneževine u kraljevinu“, o natjecanju (ah, tu smo!), da bi se to „kraljevstvo“ u desetom vijeku pokazalo starijim od Ugarskog, to jest mađarskog (bit će tu još nešto, na liniji vječnog samjeravanja s nekim drugim, samo Budak to ne spominje), pa skolastika o „historijskom pravu“, „autonomiji“, o „višim kategorijama“ državnosti i sve tako redom.

Naravno i profesor ističe potrebu proslave (to je onaj način ovdašnje kritičke nacionalne inteligencije – dva koraka naprijed, pa jedan nazad. Da se ne naruši zajedništvo i osnova konsenzualna), jer su Hrvati dakako bili nezadovoljni svojim položajem u novoj državi, a proslavom su htjeli „manifestirati“ svoje težnje za „autonomnim položajem u zajednici koja bi okupljala sve Hrvate unutar granica SHS“, i tako dalje, sve one trope koje znamo i unaprijed. Profesor to afirmira kao nešto samorazumijevajuće i dobro, ne

videći baš ništa problematično u svojoj rečenici. I to je nota bene pripadnik dobromislećeg, koncilijantnijeg dijela ovdašnje akademije, podsjetimo se. Ni taj se dio ne može završiti bez druge strane, ona mora biti posljednja koja se apostrofira: „Druga je stvar“, piše Budak, „što su istu proslavu koristili za svoje političke potrebe i unitaristi, poput Pribičevića (*sic!*), kojima je Tomislav mogao služiti kao simbol bratstva (još ne i jedinstva) svih Aleksandrovih podanika.“

Na kraju, profesor se pita retorički sasvim, za ovu novu, 1100. „obljetnicu“: „zašto nam danas treba takva proslava?“. I postavlja niz drugih pitanja: „Osjećamo li se od nekoga ugroženi? Imamo li nekih neprijatelja protiv kojih je uperena? Jesmo li nezadovoljni integracijama unutar kojih smo se našli, pa Europskoj Uniji i NATO-u poručujemo da smo svoji na svome?“

Odgovori, pošto su pitanja retorička i nabijena jedva prikrivenom ironijom, nisu mu potrebni. Nećemo mu međutim reći da zaista ima odgovora na ta pitanja, ali da to nisu ti na koje misli. Odgovor je naime: „da“ – na svako od ovih pitanja koje pita svoj narod – ni ne zna koliko i do koje mjere. No, nećemo ga buditi iz tlapnji. To više nije naša briga.

Reakcija na njegov tekst nije izostala – redom s takozvane desnice.

Očekivani portali postavili su se na glavu da sakupe izvore, koliko su znali i umjeli, ne bi li dokazali suprotno i nedokazivo. Koprcali su se, zavijali mršave fakte u ton i taktiku kontranapada, mrštili se, nervirali, jedva skrivali bijes, uvrijeđeni iskreno, pisali duge tekstove u kojima su ponavljali i varirali isto.

Tomislavovu „krunidbu“, vajkali su se, historiografija 19. stoljeća (aha!) „povezuje“ s 925. godinom. Povezuje, ne tvrdi. „lako“, nastavljali su, istini za volju „mnogi moderni povjesničari to danas osporavaju pripisujući taj događaj izdanku pučke predaje“ – primijetimo kako se u rečenici umnaža broj riječi što se više hoće sakriti nešto. Ili kad se ide u litote: „u povijesnim dokumentima Tomislav se ne spominje često“. Pa tanušni nalasci, parafrizirani, kao palimpsesti: „Tomislav“ spominje se „u bilješci s crkvenog sabora“ kao „*Tamiscloa rege*“ (!), a onda slijedi zaključak koji je egzemplarna formalnologička greška, istinski klasični i klasičarski *non sequitur* – zbog te je bilješke godina prihvaćena kao „početak njegove vladavine“. Ne zna se ništa osim bilješke iz neke godine, a zato, dabome, mora da je onda bila godina ustoličenja!

Ima još bolja, kad kaže da iako se o njegovoj vladavini „ne zna puno“, u Tomislavovo doba „zaustavljeni su prodori Mađara prema Jadranu“. Kao onaj ingeniozni primjer kod Miće Danojlića i njegova *Dobrišlava*, sa dvostihom nepoznatog majstora:

„Plovi lađa naprimer

A prati je torpiljer!“

Ne zna se dakle ima li onoga što plovi, kako kaže Danojlić nezaboravno, „ali ono što ga prati izvesno postoji!“

U tim „istraživačkim“ tekstovima, što govore o potpuno maglenom, čitav milenij (!) starom dobu, luduje se o moćnoj vojsci, o mornarici, ujedinjenju, o granicama – čak se izračunala površina, u kilometar! – Hrvatska tada, godine 925. (!), „ima 119 823 kvadratnih kilometara“, ni manje ni više!

A ona „krunidba“? Pa... sad, dobro. Rački i Kukuljević Sakcinski podatke su iz *Ljetopisa Popa Dukljanina* „slobodno protumačili“, objašnjava jedan. To o Duvanjskom polju izmislio je sam Sakcinski bez ikakvog dokaza materijalnog. Da se izvuče iz nebranog grožđa nad tom činjenicom, današnji

mistifikator u svom tekstu odmah nastavlja da je „teza“ (ta o krunisanju) postala „općeprihvaćena u narodu“. Aha, a pa onda je u redu...

Natežu se zamorno, a sami gonjeni energijom jedne frustrirane želje, je li možda ipak prije bio Stjepan Držislav ili Tomislav, je li *rex* ili *dux*, je li okrunjen ili nije, a ovako, latinski, te „narodne vladare“, ionako su ih rimske pape nazivali, na stranom jeziku. Na materinskom nema apsolutno ničega, nijedne jedine domaće riječi slavjanske.

**To o Duvanjskom polju izmislio
je sam Sakcinski bez ikakvog
dokaza materijalnog. Da se izvuče
iz nebranog grožđa nad tom
činjenicom, današnji mistifikator
u svom tekstu odmah nastavlja da
je „teza“ (ta o krunisanju) postala
„općeprihvaćena u narodu“**

A i to papino pismo, zaključuje Budak opet, i ono je „ipak dvojben dokaz“.

„Najjači“ od svih u ovoj „kolariću, paniću, pletemo se samiću“ igri, kao pas kad juri svoj rep, pa rep poslije juri njega, ipak je historičar Ravančić, pomoćnik ravnatelja Hrvatskog instituta za povijest. On „smatra“ da pitanje Tomislava u hrvatskoj historiografiji „nije ni izbliza tako jasno i jednostavno“, završavajući apsolutno nenadmašnim zaključkom, direktno iz Iljfa i Petrova – citiram: „ono što o Tomislavu zasigurno znamo jest to da se o njemu vrlo malo zna.“

To je današnjica. Ali sve to ima svoje korijene u vrijeme starije, baš ono oko proslave hiljadugodišnjice. I petnaest godina kasnije, malo prije nego će se vrata pakla otvoriti kao nikada u našoj historiji.

Izvori i metode nisu manje ridikulozni, nevoljno komični u navlas istim pokušajima kreiranja povijesnih kontinuiteta bez osnova, smiješni bez obzira čak i na pomisao o našoj tragediji koja će uslijediti, a kojoj će hrvatski povjesničari svojom suštinskom neozbiljnošću pridonijeti da se dogodi.

Prije malo više od deset godina, I. Mužić objavio je tekst o podacima o hrvatskim kraljevima pronađenim u Britanskom muzeju u Londonu, tekst koji se pak referira na članak iz *Hrvatske revije* za 1940. godinu, u kojemu citira izvor (je li primjećuje čitalac ovo klupko, iz jednog u drugo, kako se pleće?) samog *British Museuma* gdje se spominje „hrvatski kralj Trpimir“, a ovaj da je bio nasljednik kralja Tomislava.

U nekom kodeksu „iz 11. ili 12. st.“, koji „vjerojatno“ potječe iz Italije, donosi se bilješka koju je u vrijeme splitskih crkvenih sabora 925. i 928. godine zapisao prokurator splitske nadbiskupije, a u njoj se iznosi „račun o troškovima za neke radove“. Latinski izvornik toga dokumenta na hrvatski inače prevodi krvavi pop Ivo Guberina (!), teolog i član ustaškog pokreta od 1940. Između ostalog bilješka kaže ovako: „(...) Slikaru za sliku nedavno umrloga kralja sa sinom Petrom i mladim Tomislavom (Tumithao), koje se

ciena ima utanačiti u kući upravitelja velike crkve i bez majstora na zboru natjecatelja.“

Guberina u istoj *Hrvatskoj reviji*, početkom 1943. (u godini kad sam Stepinac zbog Guberinog ubilačkog govora u Mostaru zabranjuje ovome vršenje „bilo kakve svećeničke službe, uključiv i zabranu služenja svete mise“) – izvodi zaključak da je račun izdan nedugo „nakon smrti nekoga kralja“, a čije se ime ne spominje – pazi sad – „baš zato, jer je svakome bilo poznato“. Koji je to kralj?, pita se Guberina. „U bilježci (*sic!*) se veli, da je slika napravljena 'nedavno umrloga kralja sa sinom Petrom i Tumithao mladim'. Latinski izraz Tumithao ne može biti nego krivi priepis Tumislao, Tomislav.“

Dakle „krivi priepis“. I *kralj Tumithao*.

Kao da mutav govori, neko s govornom manom (a stranac se nije ni potrudio da prepíše kako valja – još jednom metaforom koliko su Latinima bili važni događaji i narodi s ove strane obale). Pa ako se dotjera do kraja – pade mi napamet u trenu čim sam ovo pročitao – onda je taj vladar bio „Kal Tumithao“, kako bi nemušti jezik izgovorio titulu i ime ovoga „kralja“ kojim nas evo već sto i deset godina zajebavaju. Došla mi je ta neleksična, zaumna sintagma, kao iz vremena avangardista i Dada-intervencija, igranja značenjem gdje nemuštoš izraza čitavog društva, kao slika nezrelosti, slični infantilnom jeziku, nemogućnosti djece da izgovore riječi točno. Došao mi je taj „Kal Tumithao“ iz prve, i ne misleći u toj igri o samoj prvoj „riječi“ koja je, tren kasnije sam se sjetio, u drugom kontekstu zapravo leksička i stvarna, i poetska, markirano krležijanska... *kal*.

Kal i Tumithao. To je ono na što bi se, poetskom i moguće neprimjerenom igrom spram posljedica koje smo platili zbog mitomanskih ludosti i kompleksa, moglo svesti znanje o ranoj historiji i kralju kojeg je „izvjesno bilo“, samo što se ništa drugo o njemu ne zna nit se s ikakvom odgovornošću išta može tvrditi i dokazati.

Ne seirim, nit se veselim nad ovim zamerenostima uzaludnog pokušaja naroda koji hoće da dokaže to čega nema, nije zluradosti nad jasnoćom da tu nikakvih krunidbi, ni Duvanjskih polja, ni kilometraže ni granica, ni jedne jedine povelje ili dokumenta unutrašnjeg, a ne onoga stranaca, prosto nema. Jer, samo arogantan i ohol veselio bi se nad tim siromaštvom; ili gubitnik, a to smo jedva (valjda?) izbjegli. Samo iskompleksiran bi to radio – vraćajući kompleksom na kompleks – i umanjivao tako sve ono što je toliko neusporedivo stvarnije, jer je dokazivo, istinito i pouzdano u ranoj nacionalnoj historiji drugog najbližeg naroda, ovog našeg.

Žao mi je došlo, naprotiv.

Sjetio sam se spomenika, opet, ogulinskog, i toga kako je stajao uz rub krasnog, gustog zelenog parka u kojem sam proveo tako važne godine i, što sam stariji, u uspomeni sve važnije. Tražeći danas fotografije biste, noviji su me kadrovi parka podsjetili na nešto što sam zaboravio, ili potisnuo.

Ukazao se spomenik na novijim fotografijama, kao i na onima nekad. Ali s golemom razlikom: iza njega zazjapila je praznina – park posjećen, bez masivnog i visokog drveća. Moj stari park, gol, kao i istina.

Ne mari. Ni to ne može ugasiti osjećaj. Kao što nijedna povijest, koliko god fantazija, kao ni skupa, preskupa izgradnja nacije, ne mogu do kraja uništiti sjećanje na sasvim drugačiju historiju: onu veze s gradom, historiju privatnu, ličnu i toplu.

To je naša prednost, taman prošlo hiljadu godina, ili hiljadu i sto. Ili više.

240. ГОДИНА ПАРОХИЈЕ СПЦ И ЦРКВЕ СВ. СПИРИДОНА ЧУДОТВОРЦА У ПЕТРИЊИ

ВРИЈЕМЕ ЗА
СЛАВЉЕ ИЛИ
БРИГУ

Иако изложени разним забранама, притисцима и пријетњама парохијани Петриње, на челу са парохом Сашом Умићевићем, покрећу акцију за изградњу новог храма. Године 2018. црква ниче као Феникс из пепела. Ако је покровитељ Чудотворац, онда овај храм као нитко други са правом носи његово име. Мало је у хисторији примјера да је један храм изнова подизан чак четири пута

пише: **Бранко Крњић**

Годишњице и јубилеји су саставни дио обичаја и традиције и често се са њима сусрећемо и у њима учествујемо. Рекли би ништа необично. О њима можемо на различите начине размишљати, подржавати их или игнорисати сходно поводу и разлогу самог обиљежавања. Најчешће ови догађаји имају пригодни свечарски карактер када се углавном хронолошки и рекапитулацијом истакне значај и величина оног што се обиљежава. То су обично поводи за славље, радост, понос и признања, али не ријетко, у нас, имају обиљежја комеморативног скупа. Одредница која их спаја јесте жеља да се активно и позитивно ради на очувању традиције и културе сјећања. Нажалост постоје такођер и годишњице које могу изазвати различита осјећања па и негативна, супротстављена мишљења, најчешће праћена непознавањем историјских чињеница, погрешним закључцима, изостанком способности разликовања добра и зла, свијести о постојању различитости, непоштовањем других, изостанком емпатије, а врло често и нетолеранцијом. Годишњице са оваквом конотацијом неминовно отварају и бројна болна питања из прошлости, заташкане и прећутане чињенице и траже друштвену и јавну потврду оправданости обиљежавања неког догађаја као и саму

Св. Спиридон, август 1941., дио торња и крова већ је скинут
Љубазношћу дипл. инж. Мише Сисана

сврху тог чина. Дозивају у помоћ познате и непознате чињенице, понекад и науку, али најчешће из властитог угла покушавају одговорити на ове *изазове*, а потом и извршити валоризацију самог догађаја.

Временски датирано постојање православне заједнице у Петрињи још увијек није детаљно и научно истражено, али сасвим сигурно оно се везује уз сам настанак турске утврде на ушћу Петрињице у Купу с краја шеснаестог вијека. Прво су православни, као раја били градитељи саме тврђаве и помоћне чете у саставу турске војске, а након њихова пораза остали су живјети у подграђу исте. Стари назив тог дијела, сада града, познат као Каврлин јасно указује да су ту одувјек живјели хришћани које су Турци погрдно називали Каурима и обавезно их насељавали изван тврђаве не мијешајући се са њима. Од тула у граду се и касније задржао овај назив за тај дио града. Православно становништво је одмах ступило у крајишку војску која је чинила нову посаду тврђаве, а потом и учествују у борбама са Турцима све до Уне. Након ослобођења од Турака и успоставе новог војно-крајишког система на подручју цијеле Баније затечено и новонасељено становништво почиње се територијално организовати кроз своје традиционалне установе-кнежије, а вјерски кроз своју православну цркву. Почетком осамнаестог вијека на Банији већ постоји православно владичанство са сједиштем у

манастиру Комоговина, а потом у Костајници. У Петрињи је 1707. живио и дјеловао српски кнез Ладислав Грошић који је уједно био и секретар митрополита Атанаса Љубојевића и имао значајну улогу у легализацији и институализацији православља на подручју Крајине. Управо тако брзи и масован развој ове заједнице изазвао је и контра акцију прије свега РКЦ која преко свећенства, остатака хрватског племства на терену, Банске власти, а понегдје и преко војних власти, ради на сузбијању ширења православља у Крајини. Такођер се, мимо војних власти, спроводи насилно потчињавање затеченог и новонасељеног становништва и њиховог превођења у феудални систем овисних кметова, све под окриљем РКЦ. Ова акција посебно је била систематски и снажно изражена на подручју Баније. Прогони се православно свештенство, забрањује се даље подизање цркава, руше се манастири. Осим крајишких војника који живе на својим ленима у селима и уживају одређене слободе православни вјерници у градовима не могу своју вјеру слободно испољавати, тј. не могу се као такви настањивати у градове и посједовати некретнине. Управо то догађа се и становницима православне вјере у Петрињи. Они већ, средином осамнаестог вијека, чине већину у војној посади тврђаве, а у град долази и све већи број трговаца и занатлија са својим породицама. Многи од њих суочени са административним тешкоћама, разним притисцима и прогону излаз налазе у прелазу у католичку вјеру и тако раскидају везе са својом заједницом.

Ово стање мијења се, првенствено законски, доласком на власт просвијећеног владара цара Јосипа II који 1781. године издаје „вјерски патент“, а Крајишка генерал команда 1783. одлуку којом се дозвољава слободно насељавање православних трговаца и занатлија. Тек тада се становници православне вјере почињу слободније изјашњавати, отварају радње, стјецати некретнине, куповати и градити куће, оснивати своје црквене општине, отварају српске народне школе и градити зидане цркве. По званичном војном попису 1768. у Петрињи живи 1280 католика и 78 православних становника у шест кућа. Ово је дакле стање прије наведеног царског патента и одлуке Генералкоманде. То је уствари стање које је утврдила војна власт и не представља стварну структуру становништва. Поред наведеног податка о дјеловању кнеза Грошића у Петрињи и шире, а које је било прије свега усмјерено на право слободног исповједања православне вјере, постоји податак, записан у љетопису петрињске парохије проте Јакшића, у коме стоји податак да је православно гробље основано 1714. године. Ово несумњиво потврђује да је православна заједница у граду, упркос забранама, постојала у континуитету и да је била значајна. Интересантан, али никад потврђен или оспорен је и податак да су православни у Петрињи имали своју богомољу бар двадесет година прије изградње зидане цркве, наиме, Доситеј Обрадовић у својој књизи *Живот и прикљученија* јасно говори да је 1761. из Загреба у Петрињу дошао по наговору православног свештеника и да је у граду био на литургији у цркви. Гдје је била и каква је то црква била данас ништа не знамо. У прилог Доситејеву казивању иде и податак који сам нашао у једном војном протоколу представника упућених Банској генералној команди 1754. гдје постоје и двије представке петрињског пароха Јована Муртића!? Ако уважавамо чињеницу да је у то вријеме била снажно изражена веза

вјерника и цркве, гдје је живот ван цркве сматран гријехом, реално је за претпоставити да су петрињски православци већ тада имали неко мјесто за вјерску службу и свештеника који је вјероватно био при војној посади (војни капелан).

Временски датирано постојање православне заједнице у Петрињи још увијек није детаљно и научно истражено, али сасвим сигурно оно се везује уз сам настанак турске утврде на ушћу Петрињчице у Купу с краја шеснаестог вијека

Према сачуваним документима петрињски су грађани још за вријеме царице Марије Терезије поставили захтјев (молбу) за изградњу зидане цркве и постављање властитог свештеника. Управо ова преписка показује колики је био отпор да се православним вјерницима дозволи да живе у градовима, а камоли још к томе да доводе своје свештенике и подижу зидане цркве. На крају засједања црквено-народног сабора 1769. митрополит је царском комесару поднио „жалбеницу“ у којој се између осталог, у тачки 4. делегати жале „на наредбу од 1765. године по којој се несмију подизати нове цркве прије, док се власти не поднесе правилан план и трошковник о намјераваној градњи“. На истом сабору као врло нужно, између осталих, истиче се потреба за изградњом зидане цркве у Петрињи. Наравно као и више пута раније од ове жалбе није било резултата. То није обесхрабрило православне Петрињце да истрају у својим захтјевима. Вјероватно под тим притиском крајишка команда 2. јануара 1777. ради детаљан попис православног становништва у граду. У 22 куће пописано је 119 становника. Овај први познати поименични попис православца по много чему је интересантан и важан, али овдје само неколико чињеница. Јасно је да се овдје ради о породицама које су добродостојеће (на основу занимања), релативно бројне, дјецу шаљу на школовање и ван Крајине, већином су поријеклом из Босне (Херцеговине), неки носе презимена која указују на грчко поријекло (често се бркају са Цинцарима, иако се не искључује могућност да су се и сами тако изјашњавали због власти). Пошто ће ови пописани, а поготово њихови потомци, постати врло важне личности у историји града, навести ћу њихова презимена: Јурковић, Свилокос, Тодоровић, Кунић, Мразовић, Павковић, Полимац, Јаношевић, Јасеновачин, Мишљеновић, Костић, Дугобрадић, Куртеша, Паић, Танасковић, Бекташ, Љубојевић, Пантић, Кљаић, Павић, Кавић, Јовановић, Липовљанин, Ракасовић, Дивиак, Ашовић, Сигур, Симић, Шарачевић, Пуља, Туиновић, Божић, Чипа, Вилић, Чакоје, Тарбук, Дробњак, Бодић, Михатовић, Берић, Ивановић, Бабић и Крањчевић.

Два дана након овог пописа, 4. јануара, аустријска комисија је саставила извјештај о православнима у Петрињи и дала позитивно мишљење у вези њихове молбе. На то већ 14. јануара бан Надажди пише дворском ратном вијећу и изражава бојазан да би Петриња постала српска ако би се у њој дозволила градња цркве и довођење свештеника. На то писмо одговара Дворски ратни савјет и препоруча Банској генералној команди да умјесто Срба трговаца у Петрињу насељава њемачке занатлије, па и трговце који ће уживати посебне погодности на Граници. Банска генерална команда одговара 25. 2. говорећи о предностима које треба дати њемачким занатлијама пред српским трговцима у Петрињи и Костајници, те о будућем устројству тих градова као војних комунитета. Тако је још једном опструкцијом заустављена реализација већ датог позитивног мишљења. Овдје треба напоменути да у вријеме овако жестоке реакције Банске власти у Петрињи још увијек са друге стране није покренута акција за изградњу римокатоличке жупне цркве што свакако није без значаја.

**Већ идуће године у граду
је званично основана
православна парохија и
постављен парох Никола
Владислављевић (1784 – 1798).
Од оснивања у парохији се
почињу водити и све матичне
књиге**

Након доласка на власт Јосипа II, православни грађани поново покрећу ранију акцију, њихови представници 23. маја 1783. године одлазе у Беч и цару износе заслуге својих суграђана за град и Војну границу и моле да им се дозволи грађење православне цркве и постављање властитог свештеника. Молбу су потписали „alleruntertanigst gehorsamste Knechte“, Јанко Сигур, Димитар Тодоровић, Никола Кунић и Станко Кунић. Молба је напосок имала одјека и позитивно је рјешена и тако су православни становници Петриње након више десетљећа борбе почели у потпуности уживати вјерска права и слободу.

Већ идуће године у граду је званично основана православна парохија и постављен парох Никола Владислављевић (1784 – 1798). Од оснивања у парохији се почињу водити и све матичне књиге (рођених-крштених, вјенчаних и умрлих). Вриједни, али очигледно и имућни вјерници врло брзо су покренули акцију за изградњу цркве, купљен је плац у самом центру града и отпочета је градња. Тада подизане православне цркве у аустријском царству грађене су по западним критеријима, такав је био пропис, па је тако и петрињска црква изграђена у касно барокном стилу у облику лађе. Градња је обављена за то вријеме у рекордном

року и завршена 1785. заслугом „89 заслужних грађана“ како стоји у летопису. Црква је посвећена Св. Спиридону Чудотворцу, а сам свечани чин обавио је тадашњи Горњо-карловачки епископ Јован Јовановић. Православна заједница у граду била је поносна на своју цркву и чињеницу да је она у то вријеме била једна од највећих и најљепших у цијелом владичанству.

Полет и вјерски занос ове заједнице уз напомену да су њу чинили углавном врло богати људи, довео је до бројних акција, обновљен је рад српске народне школе и изграђена црква на православном гробљу посвећена Св. Николи. За годину изградње ове цркве дуго времена се писало да је то 1800. и да ју је подигао трговац Никола Дугобрадовић „воспаљен огњем благочестја“. Међутим након катастрофалног потреса који је задесио Петрињу 2020. обновљена је и знатно оштећена црква Св. Николе. Приликом радова откривена је испред олтару надгробна плоча на којој пише Јован Полимац 27. 3. 1789. То је трговац који се спомиње још у оном, овдје наведеном попису православних становника Петриње 1777. године. Ово је још један очигледан примјер колико се мало и тачно зна о многим догађајима из наше прошлости.

Петрињска парохија од оснивања налази се у саставу Карловачког владичанства које је од 1776. било подијељено на девет протопрезвитерата, од тога на Банији два, осми глињски и девети костајнички који се убрзо дијели на костајнички и петрињски. Новоформирани протопрезвитерат имао је петнаест парохија, од Петриње до Црквеног Бока, у коме је 1800. у 1439 кућа живјело 12.810 душа.

Петриња је захваљујући свом војном статусу, сједишту команде Другобанског крајишког пука (регименте) и Банске бригаде, имала могућност развоја и напретка. То се прије свега одразило на развој трговине и разних заната, али и школова, градитељства, саобраћаја и малих индустријских погона. Како град расте и развија се тако и православна заједница. По попису 1800. у 73 куће живи 448 православних становника, а 1900. пописано је 736 православних. Они су укључени у све поре живота, поред тога што се већ тада налазе на командним дужностима у војсци, постају значајан чинилац и у раду војних комунитета. Богати трговци граде велике куће које постају понос и украс града, улажу у бројне новоосноване институције и снажно утичу на укупан развој града и краја. Било је то вријеме и првих значајних политичких наступа свих становника без обзира на вјеру и народност. Поред заједничког ратовања на бројним ратиштима дијелом Европе по први пут се остварује и јединство у политичком и друштвеном дјеловању. Православни становници су не само активни учесници већ и прваци бурних догађаја из 1848, првих сједница Сабора у којима учествују и крајишници. На основу релевантних извора управо су они у граду и шире били носиоци прогресивних тежњи и заједништва снажно испољеног у та тешка и судбоносна времена.

Слободно се може рећи да је од оснивања парохије и подизања цркве за ову релативно малу, али сложну и моћну православну заједницу, деветнаести вијек упркос бројним бурним догађајима био вријеме релативно мирног дјеловања, али и напретка цијеле заједнице. Било је то вријеме у коме су изникле многе значајне личности. У Св. Спиридону и овој парохији крштени су између осталих аустријски генерали и

племићи Стеван Шупљикац, уједно и српски војвода, фелдмаршал Емил Војновић, генерал Душан Велебит, пуковници Васо Пушкар, Нестор Халагић, Никола Маргетић, политичари и трговци Мојсије Балтић, Васо Котур, Јован Станковић, Гајо Диздар, Васо Кавић, калиграф Јоаким Ђаковић, пјесник Спиридон Јовић, сликар Станоје Јовановић, шумарски стручњак и академик Александар Угреновић, свештеници Никола Ерцеговац и Дане Бабић и бројни други који су оставили неизбрисив траг у свом родном граду, Банији, Хрватској, Аустрији, Југославији, а неки и даље у свијету. Било је то вријеме када су многи у овом граду живјели краће или дуже, припадали православној заједници, и својим радом такођер оставили упечатљив и трајан залог, високи официри, а многи и племићи генерал Ђорђе Дука, пуковник Гаврил Милетић, мајор Стефан Шупљикац, генерал Васо Кнежевић, подмаршал Мане Маравић, Арсеније Бугарин, пуковник Емануел Рапаић, пуковник Јефто Цветојевић, Давид Вранешевић, трговци Андрија Месаровић, Ђорђе Вујатовић, Амброз Петровић, Тошо Томић, Коста Халагић, Никола Славнић и бројни други. Већина њих нашла је и своје вјечно почивалиште на гробљу Св. Николе.

У парохији су служили многи врсни свештеници који су оставили велик траг у историји православне цркве, ове парохије и града. Посебно треба истаћи Николу Беговића, Рафаила Кукића, Родољуба Пајића, Бранка Јакшића, катихете Адама Муждеку, Ману Шумоњу, Јована Воркапића и Николу Шакића.

Интересантан је податак да је петрињска црква једина на Банији и шире која је посвећена Св. Спиридону Чудотворцу. Његово грчко поријекло као епископа тримитунског везује се уз само поријекло петрињских трговаца који су били иницијатори и градитељи овог храма и од туда и овај необични избор за свеца. Међутим има још једна по мени много важнија чињеница, а то је да у Петрињи постоји велик број занатлија тада већ организованих у цехове, а међу њима су најзначајнији били кожари, обућари, кројачи и што је посебно интересантно лончари. Вјерује се да је Св. Спиридон први направио земљани лонац, врећу и кошуљу, па је зато постао заштитник мутавџија, грнчара, ткача и ковача. Поред еснафа (цехова) подједнако га славе и мајке и дјеца. У тој чињеници такођер треба тражити разлог за избор баш овог заштитника. Мало грађана Петриње зна да је Св. Спиридон уз Св. Ловру небески заштитник града. То се најбоље може видјети на чувеној, најчешће репродукованој слици (графици) цијелог града са почетка деветнаестог вијека, гдје су у горњем десном и лиjevом углу приказани и Св. Спиридон и Св. Ловро. Име овог свеца носе још православне цркве у Пероју (Истра) и Трсту, двије у то вријеме најзападније цркве у владичанству. Од саме изградње цркве у Петрињи успостављена је и чврста и трајна веза са парохијом у Трсту. Прве богослужбене књиге и црквена правила у Петрињу стижу из Трста. Више свештеника одлазило је из Петриње на службу у Трст или обрнуто враћало се у Петрињу. Ова неистражена веза свакако је у то вријеме значајно утицала на бројне активности ове парохије.

Од оснивања парохије и изградње цркве може се закључити да је њен највећи допринос био на развијању свијести о припадности православној цркви, потреби очувања исте, духовној изградњи, сазнања о идентитету, очување језика и ћирилице, опћој просвијешћености и култури. Податак да је српска народна школа једна од пет овакових

школа у Крајини која је имала континуитет дјеловања од постанка у вријеме градње цркве па све до забране дјеловања са почетка Великог рата довољно говори о њеној улози. Није наодмет поменути да је ове школе финансирао искључиво заједница којој је припадала. На понос ове парохије је и податак да је угостила двојицу највећих просвјетитеља у Срба, прво Доситеја Обрадовића (1761), а затим четрдесетак година касније Вука Стефановића Караџића. У летопису јасно стоји да су обојица у Петрињи боравили захваљујући православној заједници. Један и други су сачували своја познанства и наставили те контакте, а поготово Вук који је имао богату преписку и од својих пријатеља добио бројне податке, записе и прилоге.

Захваљујући имућним вјерницима, још од акције изградње цркве успостављена је традиција задужбинарства. Управо овај вид помоћи у функционисању петрињске парохије и њених институција био је познат у цијелом владичанству па и шире с обзиром на то да су многи задужбинари из Петриње помагали и рад институција и ван града, а посебно Матицу српску у Новом Саду. Највећи и најпознатији задужбинари били су Никола Јелић, Катарина Поповић и Гаврил и Марија Вишошевић. Имовина ЦО стечена уз помоћ дароватеља до Великог рата износила је близу 150.000 круна. До Другог рата ЦО располагала је са неколико кућа, хотелом, парохијским домом у центру града и другом бројном вриједном имовином.

Цијели деветнаести вијек и поред очигледног напретка у односима двије заједнице, које је суштински дијелила само припадност двома различитим црквама исте вјере, нису престјали напади на православну цркву и вјернике. Они су углавном били институционални, ограничени на онемогућавање рада као и покушаја ширења рада и надлежности, утјецали на судбине појединаца кроз онемогућавање рада и напретка у служби. Притисак је вршен преко РКЦ, просвјетних и војних власти. Иако законски потврђена права у пракси се нису поштовала. Борба против таквог стања била је кроз цијело вријеме и она је зависила од тога тко је био на челу парохије, тко је био свештеник, а често и од команданата пуковније и бригаде. То је вријеме интензивне борбе за пуну једнакост и равноправност и слободно изјашњавање грађана. Стање у односу двије заједнице усложњава се појавом политичких странака и објављивањем њихових програма. Са вјерских односа све више се прелази на тему националне припадности и права. Такођер све више се у политичком раду примјењују грубе методе па и физички насртаји на имовину, појединце и заједницу.

Овдје треба истаћи да су многи грађани Петриње од осnutка ове парохије, без обзира на то што су били римокатолици, прихватили парохију као братску и подржавали развој ове заједнице. Познато је да су за вјерске празнике обе цркве биле испуњене и вјерницима друге вјере. Овај обичај задржао се готово до Другог свјетског рата. Најимпресивнији податак у историји ове заједнице забиљежен је у вријеме прославе Богојављења када је литија ишла од цркве Св. Спиридона па све до Купе. У великој колони били су и бројни римокатолици па чак и млади католички свећеници. Био је то најљепши исказ хришћанског заједништва. Један догађај посебно је био урезан у сјећање града, а односи се на 21. 7. 1831. године када је гром ударио у цркву и запалио је. Бројни грађани су одмах прискочили гашењу пожара, а међу њима и римокатолици,

по предаји у недостатку воде они су пожар гасили и млијеком. Имена ових грађана била су уписана у цркви и Св. Спиридон је обавезно звонио када би умро нетко од тих грађана. На служби у цркви били су често присутни, како је наведено, и римокатолици, а познато је да су знали и пјевати у заједничком хору што је попраћено уз велико одобравање грађана. Многи католици учествовали су својим прилозима у подизању свих храмова који су наново подизани па и овог задњег. Све ово треба сагледати у опису ове свијетле, али и жалосне историје петрињске православне цркве и њених парохијана.

Новостворене политичке странке тзв. националне оријентације у своје програме су унијеле јасно негирање постојања било ког другог народа осим хрватског, а у складу са тим тражили су забрану рада православне цркве, укидање њених школа и институција, забрану употребе ћириличног писма. Овај, овађе овако сажет програм, углавном прихватају и бројне католичке организације које се такођер оснивају крајем деветнаестог вијека. Сви ови програми имају највећу подршку у бившој Војној крајини чији се становници не сналазе најбоље након укидања и спајања са тзв. Цивилном Хрватском. Промјена целокупног система изазвала је код овог становништва стање потиштености и угрожености, али и повећаног сиромаштва. Управо стога нови политички правац добро је примљен и у значајном дјелу грађанства Петриње.

Када долази до радикализације политичких захтјева и првих демонстрација и нереда у Загребу, исти догађаји се брзо преносе и на ситуацију у Петрињи. Крајем деветнаестог вијека међувјерски и национални односи видно су поремећени из простог разлога што је незадовољство хрватских десничара, умјесто према постојећем систему, било усмјерено из неких ирационалних разлога према Србима и православној цркви у Хрватској.

Након атентата на престолонаследника Франца Фердинанда 1914. у Петрињи су, убрзо након Сарајева и Загреба, одржане 1. јула сличне демонстрације. Оне се по снази, окружности и безпризорности нису ни најмање разликовале. Разуларена руља, како пише *Браник*, камењем је уништила готово све српске куће, међу њима и кућу пароха Пајића, хотел Цара Аустријског, зграду српског Сокола, Српску штедионицу, све приватне српске радње, а није била поштеђена ни сиротиња, као ни болесни укућани. Реакција државних органа, упркос згражавања јавности, готово је у потпуности изостала. Након избијања рата престале су радити српске организације, забрањена је употреба ћирилице и почели судски прогони Срба који су одобравали атентат у Сарајеву и осуђивали напад на Србију. У јуну 1916. оскрнављено је гробље Св. Николе, а у септембру су прво скинута са цркве два мала звона, такођер и са капеле, а затим и велико звоно. Посљедице свих ових догађаја биле су вишеструке и трајне.

Опоравак заједнице након краја рата и формирања нове државе био је спор и оптерећен сталним новим политичким сукобима. Зачудо, супротно очекиваном српска-православна заједница у граду је слабила, а не јачала. Подјела по националној основи је биле све израженија и већа. Према задњем доратном попису становништва 1931. године у граду је живјело 5536 становника од тога 962 православна.

Успоставом НДХ 1941. одмах су донесене бројне уредбе и закони

који су директно били уперени против Срба и становника православне вјере. Иако је на позив РКЦ 150 православаца прихватило прелаз на римокатоличку вјеру, то им ништа није помогло. У граду је почео незабијежен терор. До краја 1942. из града је нестало целокупно српско-православно становништво. Највећи дио је депортован у Србију, дио је убијен у околици града у вријеме најжешћег терора, уплашени су потом сами избјегли, дио је одведен у логоре Даница, Јадовно и Јасеновац гдје су готово сви пострадали. Опљачкана је сва покретна и непокретна имовина, од Срба је преузето преко педесет што мањих и већих радњи до творнице меса и сухомеснатих производа Раде Крајчиновића која је у то вријеме по оствареним пословним резултатима била јача од творнице Гавриловић. По налогу усташког стана у Петрињи у аугусту је почело рушење цркве Св. Спиридона. Посао је повјерен зидарском мајстору Цветнићу из Жупића. Претходно је из цркве и парохијског дома опљачкан сав покретни и непокретни инвентар иако је из других, такођер срушених православних цркава на Банији, сав вриједан инвентар и књиге похрањен управо у Петрињи. Из за сада непознатих разлога то није учињено са вриједностима из петрињске цркве и за већину њих се не зна гдје су. Такођер није познато зашто је рушење цркве тако дуго трајало, све до краја године. Само рушење илегално је из куће трговца Стојана Јасића снимео др. Златко Петернек и тако за историју документовао овај вандалски чин.

Након завршетка рата у Петрињи готово није било православних вјерника. Парох Бранко Јакшић дошао је одмах по ослобођењу и нашао се у опустошеној парохији пред бројним готово нерјешивим проблемима. Од преживјелих старих Петрињаца из прогонства и избјеглиштва се вратио тек мањи дио. Носећи тешко бремене и даље су наставили живјети у страху као да рат и није завршио. Ријетки су успијевали повратити сву своју непокретну имовину која је била опљачкана и девастирана, а потом након рата и подржављена. Тако су без средстава за рад морали обезбједити било какву егзистенцију. Парох је бољу службу обављао у парохијском дому. ЦО је тражила повраћај имовине али у томе није имала успеха. Због недостатка средстава и црква Св. Николе на гробљу била је препуштена пропадању. Власт је на сваки начин вршила опструкцију покушаја СПЦ да поврати своју имовину и да се приступи изградњи новог храма. Двадесет година на мјесту бивше цркве само је жељезна ограда свједочила о ранијем постојању неке грађевине, а онда је на том мјесту изграђен аутобусни коловоз.

Иако је у граду парох протопрезвитер-ставрофор Јакшић уживао велик углед, ипак је своје активности одржавао готово илегално. Малобројни вјерници долазили су у парохијски дом криомице, а такођер са страхом примали свештеника у кућу. Ипак и у та за цркву тешка времена били су они који су и даље остали вјерни СПЦ. Обављана су и крштења, па је традиција да из ове парохије израстају значајне личности настављена.

Прошло је тридесет година од рушења цркве и успркос декларативним обећањима о потреби успоставе стања прије рата није било помака. Прота Јакшић готово пред сам одлазак у пензију почиње акцију на добијању дозволе за изградњу нове цркве, одређивању локације и осигурања финансијских средстава за ову акцију. Напокон започета је градња новог храма, неких педесетак метара од раније

локације, уз избор пројекта који својом скромношћу и изгледом није био посебно импресиван. Уз велике потешкоће захваљујући помоћи појединаца, поготово оних из дијаспоре, градња је завршена и 1976. године нову цркву Св. Спиридона посветио је тадашњи владика Симеон (Злоковић). Изградњом цркве створени су увјети за нормалан рад пароха и његових вјерника. То је било вријеме када се поново значајан дио становника окреће вјери и тај процес ће кулминирати почетком деведесетих и наговјештаја распада Југославије. Популистичка политика са националним предзнаком, заоштрани међунационални односи, окренула је грађане више вјери и цркви.

**Иако је на позив РКЦ 150
православаца прихватило
прелаз на римокатоличку
вјеру, то им ништа није
помогло. У граду је почео
незабијежен терор. До
краја 1942. из града је
нестало целокупно српско-
православно становништво**

Међутим, повећан интерес за национално питање, вјеру и за односе и стање у земљи овој заједници поново доносе проблеме. У политичким расправама и сукобима све чешће на мети је и православна црква у граду. Са поља политике полако се прелази на поље терора, на мети хрватских национал-шовиниста су куће истакнутих политички ангажираних Срба које се ноћу минирају. Ускоро почиње и минирање приватних локала и радњи, а у ноћи 12. августа 1991. минирана је црква Св. Спиридона. Прошло је шеснаест година од њене изградње, а као да се ништа није промијенило од 1941. године, поново су узавреле старе страсти.

Четири године крвавог грађанског рата доносе велика страдања, разарања и бројне невоље свим становницима без обзира на вјеру и нацију. У граду су порушене и све богомоље РКЦ, а сви учесници овог сукоба никада се више нису позивали на Бога. Парохија је наставила радом у ратним увјетима, служба је вршена у хотелу Банија и парохијском дому. Године 1994. покренута је иницијатива за изградњу новог, трећег храма Св. Спиридона. Пројекат је наручен у Патријаршији СПЦ и убрзо су, углавном грађевински подузетници који су живјели у граду о свом трошку почели изградњу и то на мјесту некадашњег првог храма. Ударени су темељи и подигнут је дио зидова. Политичке и ратне околности нису дозволиле остварење овог циља. Након „Олује“ 1995. и пораза РСК, српско становништво је већином напустило своја вјековна огњишта у граду и на Банији.

Дио православног становништва који је остао у граду као и они који су се у међувремену вратили били су суочени са озбиљним сигурносним и egzистенцијалним проблемима. У вријеме велике нетрпељивости и сваковрсних пријетњи поставило се питање и опстанка ове заједнице. Опћинске власти су, очигледно након дугог премишљања донијеле одлуку и булдожером уклониле у рату започету грађевину цркве. Тако је отпала могућност да се наставком изградње покрије сраман чин из 1991. године. Кроз дјеловање хуманитарних и међународних организација и појединаца из власти дјеломично је охрабрена мала заједница и нада на опстанак. Убрзо се укључује и СПЦ која у напуштене крајеве шаље свештенике и владике да некако помогну напуштеном стаду. Упорним радом нови петрињски парох, тек тринаести по реду од оснивања парохије, успијева окупити и охрабрити преостале вјернике.

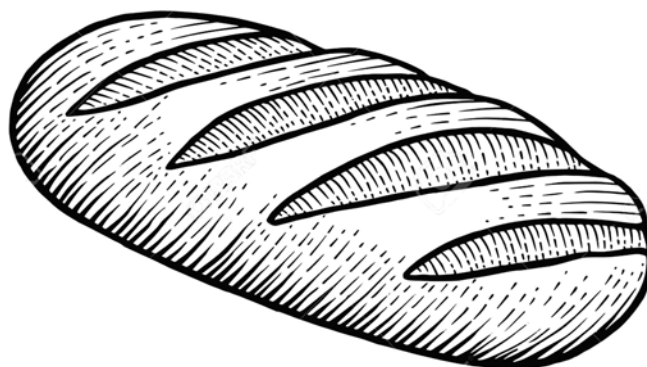
Иако изложени разним забранама, притисцима и пријетњама парохијани Петриње, на челу са парохом Сашом Умићевићем, покрећу акцију за изградњу новог храма. Године 2018. добијена је грађевинска дозвола, раскрчене рушевине другог храма и идуће године започета изградња четврте цркве Св. Спиридона. Црква ниче као Феникс из пепела. Ако је покровитељ Чудотворац, онда овај храм као нитко други са правом носи његово име. Мало је у историји примјера да је један храм изнова подизан чак четири пута. Изводе се још радови на уређењу унутрашњости храма и осликавање икона. То ће бити, за многе становнике и радознале посматраче, завршни чин једне готово немогуће мисије.

Међутим самим чином изградње цркве која је толико пута у прошлости била изложена испољавању најнижих и најружнијих људских порива, њена припрема за велику 240. годишњицу никако неће бити спокојна. И даље се наставља са испољавањем мржње и нетолеранције. Црква је још током градње неколико пута ишарана ружним и пријетећим порукама. Исто се догађало и са парохијским домом, који је због своје изузетне љепоте био под заштитом као културно добро и зато пред потрес у потпуности обновљен, изложен такођер непримјереним порукама и другим облицима вандализма. Након потреса уз велике напоре државе и рестаураторског завода из Загреба обновљена је у потпуности и црква Св. Николе на гробљу, али је и она одмах била оскрнављена.

Значај ове парохије није само за православне којима она припада, већ сасвим јасно и за цијели град и крај. Њени истакнути парохијани су задужили све оне који воле овај град и њихова имена требају бити уписана златним словима у историју као и у памћење свих његових становника. Грађевине које су они подигли су оно по чему и данас препознајемо Петрињу. Ово је тек, са моје стране, само мали покушај да се осветли бар дио једне прошлости и разбију многе предрасуде како би се омогућило да напокон, и они који су у било ком погледу мањина такођер имају право да слободно и равноправно живе у свом граду. Нада да се овако значајан и велик јубилеј ипак прослави у радости и веселу, а не у бригама постоји само ако правилно и озбиљно схватимо овдје исписане историјске чињенице и поруке које јасно говоре о постојању и неуништивости ове цркве мученице.

СРБИ ИЗ ХРВАТСКЕ У КОЛОНИЗАЦИЈИ ВОЈВОДИНЕ (1921 – 1941) – ФРАГМЕНТИ ЖИВОТА И СУДБИНА (8)

ОБЕЋАНА ЗЕМЉА БЕЛОГ ХЛЕБА

Колонисти који су напустили Лику
желели су пред рођацима и својим
бившим сељанима да представе
свој лични успех услед пресељења,
нарочито обезбеђену исхрану
породице пошто је обезбеђење хране
и куће за становање био примарни
циљ сваког колонисте, али и максимум
којег је он досезао у процесу
колонизације

пише: **Милан Мицић**

Свечано је у Оточцу 8. децембра 1918. године одржана прослава уједињења, односно стварања Краљевине СХС. Организатор је био месни одбор Народног вијећа, а догађај су организовали оточки адвокати Ђорђе Бранковић и Јован Половина. Парох из Брлога Петар Вуновић довео је становништво, а парох Јанко Љуштина људе из Врховина. Свечаности је председавао оточки трговац Дујо Милинковић, а говорили су Јован Половина, оточки парох Ђуро Орлић, адвокат Ђорђе Бранковић и поручник Душан Иванчевић који је предводио „одељење српске војске на великом аутомобилу.“¹

Душан Иванчевић, из Подума код Оточца, добровољац српске војске у Великом рату (1914 – 1918) крај рата дочекао је као њен поручник. За своју храброст у рату добио је одликовање српске војске Обилића медаљу, а био је и носилац Албанске споменице.²

Од пролећа 1921. године почело је масовно досељавање колониста са простора Лике на велепосед Андрије Чекоњића у Банату који се

протезао на 35.000 к.ј. земљишта углавном око пруге Велики Бечкерек – Жомбољ која је изграђена 1898. године. Колонисти из Лике помињани су у одговору на упитник Конгреса Српских земљорадничких задруга Српске земљорадничке задруге из Српске Црње од 1. јула 1921. године која је тврдила да „добровољци из Лике не раде земљу сами јер немају семена да засеју; издали су напола или Швабама у закуп“.³ Душан се са породицом међу првим колонистима доселио на ово имање и сместио у привремени смештај, у тескобне и нехигијенске услове на Пал мајуру, који се налазио непосредно уз пругу Велики Бечкерек – Жомбољ око којег ће од 1923. године настати ново насеље Банатско Карађорђево.

Насељеници на мајурима породице Чекоњић били су изложени у делу југословенске штампе нападима иза којих су стајали војвођански велепоседници којима је одузета земља у аграрној реформи, односно огранак Народне радикалне странке у Војводини који је заступао интересе земљопоседника. *Народни лист* 5. новембра 1922. године објавио је текст *Живот наших колониста на имању грофа Чекоњића* у којем је Душан Иванчевић одговорио на поменуте ставове велепоседника, односно њихове штампе:

„О нама је писало у *Балкану* у јуну месецу да смо нерадници, пропалице, крвопије, пљачкаши, отимачи, дивљаци, да смо растурили економије и богата имања да смо упропастили. Он, уредник *Балкана*, тврди да ми, добровољци, Личани, Херцеговци, Босанци и Далматинци не знамо да обрађујемо земљу. Нас добровољаца на имању грофа Чекоњића има 1.300. Ми смо добили стоке и блага од грофа у Честерегу по аграрној заједници свега: 96 крава, 20 јуница од 1 године, 20 пари коња, 22 пара волова, 320

¹ Ćedomir Višnjić, *Dvadesete knj. 1 Propali izlet potpukovnika Maksimovića*, Zagreb 2022, 93

² М. Мицић, *Искушење – живети у колонији*, 9

³ Милан Мицић, *Развитак нових насеља у Банату (1920–1941)*, Нови Сад 2013, 57–58

комада свиња и неки део оваца. Данас нас има стално овде преко 700 фамилија, данас имамо 580 пари коња, 600 крава, 1.300 свиња. Све смо из нашег сиромашног стања купили и да чујете шта смо од пшенице добили:

Пал мајур – 7.600 метара пшенице, 300 метара зоби
Шар мајур – 680 метара пшенице, 270 метар зоби
Фабрика кудеља – 820 метара пшенице, 340 метара зоби
Иван мајур – 2.300 метара пшенице, 411 метара зоби
Ђула мајур – 8.030 метара пшенице, 460 метара зоби
Андр мајур – 7.050 метара пшенице, 380 метара зоби
Јожеф мајур – 10.000 метара пшенице, 400 метара зоби
Велика пустара – 8.000 метара пшенице, 324 метара зоби
Мали Рокош – 100 метара пшенице, 50 метара зоби
Велики Рокош – 200 метара пшенице, 50 метара зоби
Кевеш мајур – 120 метара пшенице, 40 метара зоби.

А што каже г-дин уредник да ћемо сви пропасти ми шумски и планински људи кад стигнемо у равницу. Имамо ми сад доста хлеба, нека он не брине, нека жали оне што су остали у оном земаљском паклу а не нас који смо се дочепали груде земље. Ја сам живео у Лици са пет чланова породице на три рала камена, а не земље па кад би било хлеба до Божића рекао бих 'Богу хвала'.⁴

Од пролећа 1921. године почело је масовно досељавање колониста са простора Лике на велепосед Андрије Чекоњића у Банату који се протезао на 35.000 к.ј. земљишта углавном око пруге Велики Бечкерек – Жомбољ

На нападе штампе и политичких странака на колонисте и процес колонизације Душан Иванчевић као посланик колонистичког становништва из Лике одговорио је у Народној скупштини: „Личани су вредни људи који раде од јутра до мрака, али постижу слабе резултате због неплодне земље и недостатка савремених пољопривредних машина. Личани су склони пићу, али нису алкохоличари који због тога занемарују кућу и земљу. Личани се проводе по кафанама само у дане прослава и празника, а никад у време пољских радова.”⁵

Душан Иванчевић у својој изјави *Народном листу* дефинисао је унутрашњи узрок сеобе из Лике у Банат: пренасељеност, недостатак плодног земљишта и глад која је владала у Лици 1921 – 1923. године када

је био највећи колонизациони талас из Лике ка просторима Баната, Бачке и Срема када су се пресељавали лички добровољци српске војске желећи да дођу у *одећану земљу делог хлеба*. Истицање успеха колонизације видљиво је у овом тексту у односу на живот у старом крају, јер Душан Иванчевић био је најугледнији вођа масовне колонизације из Лике у овај део Баната и човек који је неко време био посланик Југословенске демократске странке у Народној скупштини Краљевине СХС. Колонисти који су напустили Лику свакако су желели пред рођацима и својим бившим сељанима да представе свој лични успех услед пресељења, нарочито обезбеђену исхрану породице пошто је обезбеђење хране и куће за становање био примарни циљ сваког колонисте, али и максимум којег је он досегао у процесу колонизације.

Душан Иванчевић био је кључни организатор велике масе добровољаца из Лике која се населила на 14 мајура велепоседника Чекоњића у немачкој општини Честерег и мађарској општини Мађарска Црња (од 1922. године Нова Црња). Он је био организатор Скупштине Сељачких већа досељеника са 14 мајура 15. октобра 1922. године која се одржала на једном од насељених мајура – Пал мајуру.⁶ Модел организације Сељачких већа, односно самоорганизовања српских сељачких заједница, који је покренуо Милан Прибићевић 1919. године међу Србима у Хрватској тако је сеобом добровољаца из Лике пренешен у Банат. Средином 1920. године Милан Прибићевић је организовао прва Сељачка већа у глином, дворском, слуњском, долњелапачком и оточачком срезу.⁷ Питање самоорганизовања за досељенике из Лике било је примарно за њихов опстанак у Банату, на непознатом тлу, у условима дезорганизоване колонизације и лошег пријема досељеника од стране околног становништва и локалних власти.

Дневни ред Скупштине Сељачких већа 15. октобра 1922. године говорио је о способности самоорганизације личких колониста и њиховој снажној међусобној солидарности:

1. Оснивање школе
2. Посвећивање и ограда новог гробља
3. Оснивање одбора Демократске странке
4. Осигурање од постопа и воде
5. Питање попа и цркве
6. Назив нашег новог села
7. Подизање споменика добровољцу који буде први умро
8. Помоћ онима који су пострадали од воде
9. Помоћ између себе.⁸

Дневни ред Скупштине Сељачких већа указивао је не само на проблеме са којима су се суочавали колонисти, него је показивао и њихово виђење развика новог насеља. Питање идентитета села, које је на овом скупу добило назив Банатско Карађорђево, било је дубоко везано за питање образовања и духовности. Градња школе и цркве била је основа постојања новог насеља, начин да насеље почне да живи и да га колонисти осете као место свог новог почетка и могућег дугог трајања.

⁴ *Народни лист*, 5 новембар 1922. године

⁵ Софија Божић, *Срби у Хрватској 1919 – 1929*, Београд 2008, 211

⁶ *Народни лист*, 5. новембар 1922. године

⁷ Софија Божић, „Почетак политичке активности Милана Прибићевића у Краљевини СХС (1918–1923)”, *Токови историје* 3, Београд 2006, 21

⁸ *Народни лист*, 5. новембар 1922. године

Подземне воде које су угрожавале колонисте и егзистенцијално и ментално, биле су њихова велика брига, јер су плавили привремено добијене парцеле, а нове куће могле су се градити на ретким узвишеним и сувим местима. Ново гробље је, такође, био знак оснивања новог села, а „помоћ између себе“ темељ опстанка колониста на месту на којем су се осећали *дачени* а *нежељени*. Политички оквир насељавања била је новоформирана Демократска странка, односно политички вођа Срба из Хрватске Светозар Прибићевић, односно уопште угледна српска банијска породица Прибићевића у коју су насељени добровољци имали апсолутно поверење.

**Насељеници на мајурима
породице Чекоњић били су
изложени у делу југословенске
штампе нападима иза којих
су стајали војвођански
велепоседници којима је одузета
земља у аграрној реформи**

Душан Иванчевић имао је знатан утицај на формирање новог насеља Банатског Карађорђевог, нарочито у првој деценији његовог постојања. Водио је Прву аграрну заједницу колониста основану 5. марта 1921. године која је колонистима обезбеђивала кредите за цреп и дрвену грађу, стоку, храну, семе, пољопривредна радила, коју су основали први досељеници на Чекоњићеве мајуре у политичкој општини Честерег. Утицао је својим везама у врху државе и као посланик Демократске а после Самосталне демократске странке⁹ да Банатско Карађорђево 15. јануара 1925. године постане општина и био је њен први председник.¹⁰ председавао је на скупштини Српске православне црквене општине у Банатском Карађорђевог 17. августа 1924. године када је изабрано њено руководство, али се тог посла није прихватио што говори о човеку који је имао осећај да окупи људе и поштује њихове способности и амбиције.¹¹ Један од оснивача и руководиоца Соколског друштва у селу био је Душан.¹² „Непредвидива и неиздржива је економска криза“ писао је 31. јануара 1931. године Душан Савезу аграрних заједница за Банат тражећи одгађање сељачких дугова и претварање краткорочних позајмица у дугорочне, јер је то био једини начин да колонисти који су се борили да опстану на месту колонизацији ту и остану.¹³ Од времена диктатуре краља Александра Карађорђевића повукао се из политике, није се налазио ни као одборник у општини када су власти именовале у време

диктатуре управу општина, али се прихватио 6. марта 1938. године да буде председник Месне организације Савеза ратних добровољаца Банатског Карађорђевог окупљајући своје ратне другове.

**Питање самоорганизовања
за досељенике из Лике било је
примарно за њихов опстанак
у Банату, на непознатом тлу,
у условима дезорганизоване
колонизације и лошег пријема
досељеника од стране околног
становништва и локалних власти**

Као материјално обезбеђен човек Душан је откупио од велепоседникових управитеља имања једну зграду на Пал мајуру коју је преуредио у кућу и кафану у центру новог насеља.¹⁴ За смештај новог свештеника 1924. године понудио је део своје простране куће која се разликовала од тескобних, ниских и нехигијенских кућа колониста у новом насељу.¹⁵ Новац који је сакупио употребио је у школовање свог сина Николе који је у четвртој деценији 20. века завршио Ветеринарски факултет.¹⁶

Слабљење позиција Душана Иванчевића у новом насељу после успоставе диктатуре Краља Александра 1929. године, што је било последица његовог политичког става као *самосталца*, илустровало је једно анонимно писмо из села упућено среском начелнику у Јаши Томићу 9. маја 1931. године. Анонимни жалилац навео је у писму да су „у несретно доба партијско отварање механе и дата је прилика да уништавају и униште што пре здравље своје и свог подмлада. Донедавно је у Бан. Карађорђевог било шест механа. Сада их је пет.“ У анонимном писму је наведено да је у близини цркве и школе отворена механа Душана Иванчевића „бившег кнеза“ и док је „свечаним даном црква празна механа Душана Иванчевића је препуна и онај ко је пошао у цркву на богослужење свратио се у исту кафану“. Поменуто тужбу испитао је начелник среза Јаша Томић који је утврдио да је „механа Душана Иванчевића удаљена од цркве 130 корака, врата су отворена према пијаци. Именовани је добио механско право од Великог Жупана Београ. Обл. Под бр. 27100 од 25. децембра 1928. године а црква је сазидаана 21. новембра 1928. год. Уједно ми је част приметити да се механа Васе Врзића из Банатског Карађорђевог налази ближе цркви од механе Иванчевић Душана.“¹⁷

⁹ М. Мицић, н.д., 123

¹⁰ М. Мицић, н.д., 73, 104

¹¹ Д. Гутеша, н.д., 58

¹² М. Мицић, н.д., 117

¹³ АВ, ф. 119, к. 48 Банатско Карађорђево

¹⁴ М. Мицић, н.д., 50

¹⁵ Д. Гутеша, н.д., 63

¹⁶ М. Мицић, н.д., 113

¹⁷ ИАЗ, Среско начелство Јаша Томић (1919–1941), ф. 77, к. 1

ИЗ ПРЕПИСКЕ ВЛАДАНА ДЕСНИЦЕ (2)

МУЗЕОЛОШКЕ ОПСЕСИЈЕ (I)

Десничина настојања у вези са очувањем породичне оставштине била су одређена колико самим историјским неприликама, толико и њеним неадекватним третманом у Музеју Срба. Десница се приклонио идеји да у изворном декору адаптира етнографски аутентичнији простор за „скроман музејчић српско-далматинских споменика из тог краја“

пише: **Владан Бајчета**

Донекле по налогу чувара породичне заоставштине (у својству наследника Куле Јанковића и читавог материјалног и духовног добра тог важног споменика) Десница се бринуо о културној баштини комплекса, али и његовог ближег и ширег окружења. Чини се, међутим, на основу пишчеве преписке, да је у тој надлежности постојало и неке личне пасије, немале особне страсти, која се складно удружила са споља примљеним обавезама заштитника сегмента вјековне традиције припадајуће заједнице завичајног поднебља. Брижно се старајући о артефактима сакупљаним кроз генерације: од оружја, нумизматике, икона, преко археолошких ископина, умјетнина, књига, докумената, до употребних предмета различитих епоха и свега осталог што један неформални културни центар неразвијеног краја магнетски привлачи, Десница је посвећенички попуњавао постојећу колекцију новим налазима, властитим приносима свакодневног живота као и објектима високих културних вриједности које је прикупао или сам произвео. Тако се појава Музеја Срба у Хрватској поклопила са пишчевим бригама када је ријеч о судбини Куле Јанковића након 1945. године.

Музеј Срба у Хрватској основан је непосредно након рата 1946. као одјељење Музеја за умјетност и обрт. Указујући на важније садржаје поставке, његов кустос Федор Моачанин објавио је у *Историјском зборнику* 1948. краћи прилог у ком су истакнути неки од главних циљева и задатака музеја, као и списак важнијих експоната: „Главни експонати

који служе за документацију јесу: *За војнички живот Срба*: Портрет Стојана Јанковића + 1687 г. (копија поч. XIX в. рађена по пропалом оригиналу XVII в.), оружје XVI и XVII в. из куле Стојана Јанковића у Грчком Исламу, шљем и панцир-кошуља Јована Синобада из Книна.“ Баш у то вријеме, писмом од 15. маја 1948, упућеном Српском културно-просвјетном друштву „Просвјета“, као једном од суоснивача музејске институције (други је Главни одбор Срба у Хрватској), Десница извјештава управу о следећем:

Потврђујем примитак Вашег писма од 10. маја по предмету мог дуговања.

Пошто сам засад у немогућности да одједном смогнем дуговани износ од 6.000 динара, молим да ми се олакоти начин исплате, имајући при томе у виду чињеницу да сам путовање за које ми је тај зајам дат извршио у корист Музеја Срба у Хрватској пратећи његову комисију и наводећи је на налазишта траженог материјала и омогућујући мојим личним залагањем да Музеј дође у посјед тог материјала. Стога предлажем да Просвјета за тај износ узме (а према већ извршеној комисијској процени) неки од мојих предмета који се налазе код Музеја и који би Музеј желио да има у својим збиркама. Ако тај предлог не можете да прихватите, тад молим да ми одобрите отплаћивање дуга у мјесечним ратама по 1000:- динара. Уколико ни на то не пристанете, молим да ме о томе обавијестите, па ћу гледати да у најкраће вријеме подмирим тај дуг, макар уз какве жртве.

На моје оправдање морам да наведем, да је ово закашњење у извршењу обвезе с моје стране узроковано далеко крупнијом кривицом с друге стране: након што је извршена процена предмета које је Музеј одлучио да од мене откупи, након што је склопљено утаначење о откупу, након што су на основу тог утаначења предмети спаковани, пренесени у Загреб, инкорпорирани у збирке Музеја, репродуцирани и објављени у јавним публикацијама као својина Музеја – одједном се је одустало од утаначења, или тачније одустало се од једног углавком утаначења: да се плати куповна цијена. Ето, тиме је настала немогућност, односно закашњење у извршењу моје обвезе према Просвјети, па молим да се то уважи на моје извињење.

С. Ф – С. Н!

[Владан Десница]

Радећи у првим поратним годинама као чиновник Министарства финансија, скромна плата једва да је подмиривала основне обавезе, па

се у многим писмима наилази на сличне трагове Десничиног рјешавања практичних недаћа. Међутим, конкретни случај свједочи о бирократском неиспуњавању првобитног договора између тек оформљеног музеја и једног од његових виђенијих снабјевача. Десница је често тражио не најподеснију, већ и минимално прихватљиву солуцију за фонд Куле Јанковића, коме је свака врста институционалне похране значила излаз од недавним ратом и константним сеоским вандализмом угроженог опстанка. Музеј Срба у Хрватској морао се у том погледу писцу чинити као оптималан избор, иако је Десница у властитим музеолошким промишљањима био заступник другачије концепције презентовања историјског наслијеђа. Да је ту институцију доживљавао као праву адресу за депоновање културног добра повјереног му на чување, свједочи и писмо поводом иконе „Преображења“ из Куле Јанковића, у којем Владимир Ткалчић, управник Музеја за умјетност и обрт, Десници даје понуду за њен откуп:

У вези с Вашом понудом овог музеју да откупи од Вас икону „Преображења“ која се налазила у Вашем дому у Грчком Исламу, за своту од Дин 35.000.-, изволите потписати приложени рачун и одмах вратити овом музеју. Икону је одлучило набавити Министарство просвјете из својих средстава за збирку овог музеја, па је зато рачун насловљен на Министарство просвјете.

Смрт фашизму – Слобода народу!

Равнатељ музеја:

проф. Владимир Ткалчић

Брижно се старајући о артефактима сакупљаним кроз генерације: од оружја, нумизматике, икона, преко археолошких ископина, умјетнина, књига, докумената, до употребних предмета, Десница је посвећенички попуњавао постојећу колекцију

Десничина преписка представља и поуздан извор о изгледу и намерама прве поставке Музеја Срба у Хрватској, које је писац изложио недвосмисленој критици. Наиме, у писму мајци и сестри, Фани и Наташи Десница, које су прве поратне године провеле у Исламу Грчком (њихова кућа у Сплиту такође је била уништена током савезничког бомбардовања), Десница пише 19. јануара 1949:

[...] Некидан се отворио Музеј Срба. Прилично је лијепо уређен, само по мом, кроз нестручном, мишљењу подоста мршав, а без потребе. Добива се дојам као да је изложен од сваке врсте по један сами

примјерак, па стога дјелује превише схематично, суво и мршаво, дидактично и костурно више него би требало. То су ти такозвани нови музеални погледи. Али ако музеј треба да прикаже, у једном или у другом погледу, живот прошлости, тад се у том приказу мора да одразује она пуноћа, испреплетеност, разноликост, па и контрадикторност, које су својствене животу и без којих живот није живот него схема и апстрација. Изабирати из живота прошлости само оно „најбитније“, или „најбоље“, или „најкарактеристичније“ *e via dicendo*,¹ значи правити неку школску слику живота, неки приказ живота *ad usum Delphini*,² другим ријечима *correggere la vita falsandola*.³ Како ће се нпр. са три или четири одабрана комада везива приказати човјеку сво обиље, бујност, разноликост продукције везива у неком народу у неко доба, како ће се са та 3–4 комада предочити колики је дио и колику важност имало везење у животу и култури тог народа? Ако од стотина и стотина рукописних књига од 14 до 16 вијека, или од стотина и стотина књига из наших првих штампарија прикажемо само 7–8, неће ли се тиме врло мршаво приказати бујност културног богатства и неизбежно створити дојам културне мизерије, и преко реалне мјере? Кад би музеј имао да говори текстом, натписима, дијаграмима и сл. а да то тек успут илустрира тзв. „експонатима“, кад би говорио у првом реду текстом а тек у другом сликом, предочбом, кад би се обраћао у првом реду мисли а тек узгред уобразиљи, кад би више доцирао него евоцирао – тад би то била књига, књига с илустрацијама, а не музеј. – Осим тога, Музеј је страшно непотпун, пун великих лакуна: нпр, развитак грађанства код Срба приказан је с два портретића и пар неважних трговачких писама; о грађанском животу српских „колонија“ у Задру, Шибенику, Трсту итд. ни ријечи; о Книну као неком центру ни ријечи; ни словка о Герасиму Зелићу, о Сави Бјелановићу, о Мирку Кривошанићу, о Божићу Петрановићу и Србскодалматинском Магазину. Прескочени дакле читави вијекови, пренебрегнута читава подручја. – Наших неколико ствари (од оружја није изложен него један мали дио) претстављају добар дио прве сале. [...]

Очитује се да је писац изложбу посматрао са пажњом која превазилази ниво заинтересованог посетиоца, већ да је посриједи поглед човјека који, макар и аматерски, на теоријској равни размишља о правим путевима музејске репрезентације. Употреба наводника у претходном писму рјечита је у том смислу: Десница мјестимично заузима перспективу аутора поставке и открива или површно кустоске конвенционалности – изабрати „најбитније“, „најбоље“, „најкарактеристичније“; или погубно занемаривање важног сегмента цијелог историјског комплекса који се настоји обухватити – српске „колоније“ нису ни представљене, јер су управо сведене на демографску појаву од бројчане незнатности.

Убрзо након писма мајци и сестри из 1949, у којем извјештава о својим утисцима из Музеја, Десница је – евидентно потакнут размишљањима на исту тему – кренуо у правцу рјешавања личних

¹ И тако даље (итал.)

² Делфински класици (лат.). Израз за дјела цензурисана због млађих читалаца.

³ Поправљајући кварењем (итал.)

питања из музеолошког домена. Непуна два мјесеца од неформалног породичног извјештаја обраћа се 9. марта задарском конзерватору Грги Оштрићу, будућем аутору изложбе и пропратног каталога *Злато и сребро Задра* (1951), излажући му своје замисли о презервацији културног блага Куле Јанковића:

Драги Грго,

[...] Ми бисмо дио зграда, нарочито оних бивших господарских, радо дали за какву културну сврху, тако на примјер да се уреди макар и скроман музејчић и де се ту прикупе, како ти сугерираш, и остали српско-далматински споменици из тог краја. Ја сам нешто у том смислу овдје већ раније говорио. Што се тиче збирке оружја, овдашњи Музеј Срба је изложио само један мали дио – и због ограниченог простора и због строго селективних критерија по којима је уређиван – тако да претежни дио те збирке, заједно са осталим, понајвише црквеним материјалом из цркава и манастира из Хрватске, лежи у магази. Према томе, не би требало бити запреке да се тај неупотребљени дио препусти каквој сродној институцији на терену, гдје би и мање вриједни предмети постизавали своју сврху. Само, није згодно да ја то предложем, јер би когод могао да то хтједне интерпретирати тако као да желим да довучем натраг у своју кућу предмете које сам уступио Музеју. – У Исламу има, међу осталим, једна врло лијепа, пространа, суха велика просторија од цирка 5 x 12 метара (тзв. нови магазин) која би се с врло мало трошка дала лијепо адаптирати за музејске сврхе, а ако би с временом то било мало, и једна исто таква у приземљу исте зграде; ту би се могло смјестити и то оружје, и мали лапидариј (фрагменти натписа, шара, орнаментике са гробних плоча, прагова итд.); и старе црквене књиге са записима, и архива од приличног јавног интереса, па и други предмети из народног живота тог живља, а ту би се и даље могло смјестити оно што се по терену скупи и нађе. Осим тога, и читав стари дио стана, кула у ужем смислу са подземним просторијама, била би отворена посјетиоцима као што је била и досад: у том дијелу куће има доста лијепих предмета кућне употребе (резбарене шкриње, старинско посуђе од умј[етничке] вриједности, бакар, туч и сл, мебел итд.) те збирка икона. Ако би моја сестра (без да ја односно она сама то форсирамо) могла да та ту буде намјештена као управитељ или чувар, као што ти предлагеш, ништа боље (дакако, уз сасвим скромну плату). А и ја сам, вјеруј ми, врло би се радо примио тог мјеста замијенивши га с овим садашњим. – Само – све ово говорим с тобом, строго „in forma privata“⁴ – ја имам неку интуицију да би било кудикамо боље ту ствар уредити као неки депанданс, као неку, макар како скромну, установицу у склопу далматинских установа те врсте; не бих ни сам јасно знао зашто, али чини ми се да би тако ствар имала кудикамо више смисла и значаја, и да би се боље повезивала и употпуњавала са осталим далматинским старинама. То је, понављам, више једна моја импресија него образложен суд; а на вама је да просудите да ли је то тачно и да ли за такво рјешење постоји оно што се зове „објективни

услови“. По критеријима Музеја Срба, све оно што нема неку чисто и строго научну вриједност, за њих нема никакве или скоро никакве важности, па би тако сви предмети од опће умјетно-обртне, умјетничке, „art-decoratif“-ске⁵ вриједности, који и те како приказују један крај, његову културу у прошлости, његов менталитет, укус, културне утицаје, итд. итд. – били занемарени или чак и потпуно пренебрегнути. А то се, мислим, у оквиру једне далматинске установе, не би догодило. Одатле нужно слиједи, да исти објекти, предмети, материјали у рукама једне од тих установа представљају кудикамо већу вриједност него у рукама друге, па је логично да оној првој установи и припадану. – До прилике разговарај о томе са др. Фисковићем, испоручи му ово што ти пишем, па ако се начелно сложите с тим називањем и ако постоје гореспоменути „објективни услови“, о томе можемо конкретно разговарати кад ја дођем доље, а то ће бити, надам се, још прије љета – ваљда у мају. Много поздрави све твоје. Хвала ти још једном. Твој [Владан Десница]

„Некидан се отворио Музеј Срба. Прилично је лијепо уређен, само по мом, скроз нестручном, мишљењу подоста мршав, а без потребе. Добива се дојам као да је изложен од сваке врсте по један сами примјерак, па стога дјелује превише схематично, суво и мршава, дидактично и костурно више него би требало“

Нема сумње да су Десничина настојања у вези са очувањем породичне оставштине била одређена колико самим историјским неприликама, толико и њеним неадекватним третманом у Музеју Срба. Десница је наслутио да превласт „црквеног материјала“ и извјесни еклектицизам загребачког музеја није прави амбијент за збирку какву посједује, па се вјероватно зато приклонио идеји да у изворном декору адаптира етнографски аутентичнији простор за „скроман музејчић српско-далматинских споменика из тог краја“. Разматрајући као колатералну добит да тиме обезбједи намјештење за сестру или чак за себе, писац је назначио – у писмима више пута исказивану – тежњу која га је у тим годинама снажно обузимала: да напусти правничку професију и потпуно се посвети књижевном раду. У тој перспективи гледано, чини се да је Десница у властите музеолошке дилеме уносио и нешто и од списатељске осјећајности.

⁴ У повјерењу (итал.)

⁵ Декоративно-умјетничке (фр.)

О КАЗИВАЊИМА ДР ДУШАНА СТОИМИРОВИЋА

ЧОВЕК КОГА СМРТ НИЈЕ ХТЕЛА

У нашој књижевној историји многи лекари су били писци; или је паметније да напишем да су многи писци били и лекари? Списак је подужи: задржаћемо се само на најпознатијима. Почевши од Змаја, преко Лазе Лазаревића, Владана Ђорђевића, Светислава Стефановића, Николе и Милоша Ђорића, све до Миодрага Павловића и Владете Јеротића...

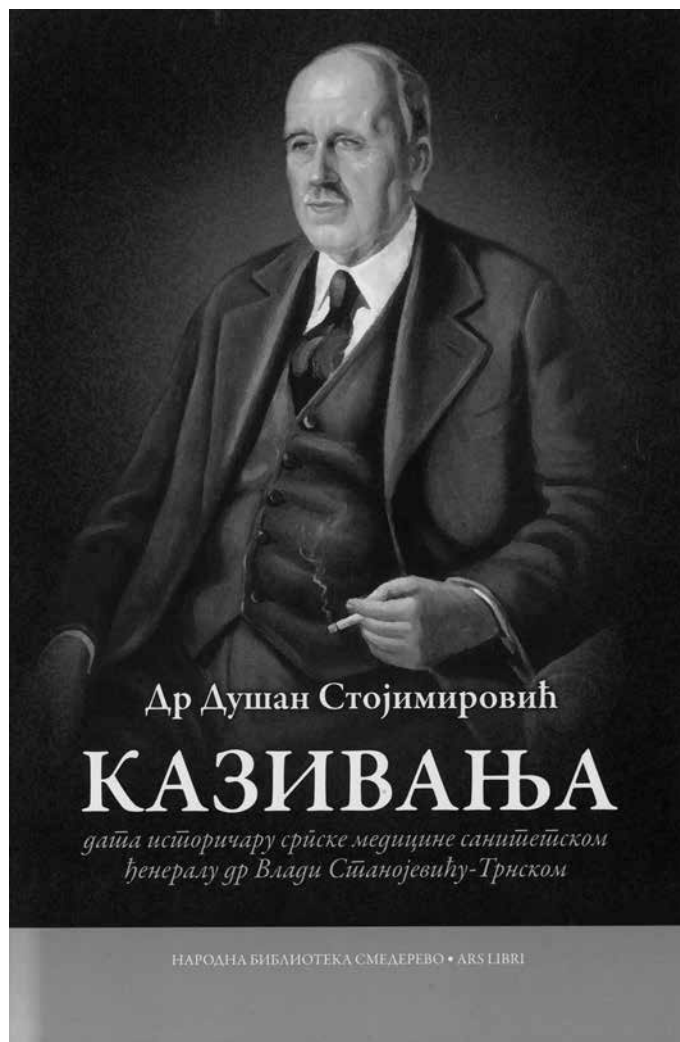
ПИСА: Миливој Ненин

У нашем народу речи „лекар“ и „доктор“ најчешће се користе као синоними. Док је Милан Савић (драмски писац, путописац, критичар, познатији касније као секретар Матице српске и уредник њеног *Летописа*), радио у зајечарској гимназији, 1887/88. године, онда му је мајка довела дете на преглед. Када јој је објаснио да он није лекар, већ доктор филозофије, жена је, са разумевањем, констатовала: „А, марвени.“ (Прича се, не знам, да ли је тачно, да су и у ТВ серији о Лази Костићу, у XXI веку, Милана Савића, писца занимљиве књиге о Лази Костићу, доживљавали као лекара. Узгред, лекар Лазе Костића био је Радивоје Симоновић из Сомбора.) Да ли је ово довољно као увод?

У нашој књижевној историји многи лекари су били писци; или је паметније да напишем да су многи писци били и лекари? Списак је подужи: задржаћемо се само на најпознатијима. Почевши од Змаја, преко Лазе Лазаревића, Владана Ђорђевића, Светислава Стефановића, Николе и Милоша Ђорића, све до Миодрага Павловића и Владете Јеротића...

И ту се јавља дилема. Да ли у писце сврстати и др Душана Стоимировића? Или га посматрати само као литерарног јунака?

Наиме, иза др Душана Стоимировића су остала *Казивања* дата историчару српске медицине, санитетском ђенералу др Влади Станојевићу-Трнском. Дакле, није он ту књигу писао, али је у њој испричао свој живот.

Остављам читаоцима да сами одлуче у коју рубрику ће ставити др Душана Стоимировића.

До др Душана Стоимировића (1870–1955) дошао сам случајно. Тражио сам последње дане песника Душана Срезојевића и последње дане прозаисте и националног радника Петра Кочића. И један и други умрли су током Првог светског рата у београдској Душевној болници, на чијем је челу тада био поменути др Душан Стоимировић. (Тада је та болница била једина слободна територија у Србији.) Узгред, у *Казивањима* нашег писца о Душану Срезојевићу нема ништа, а о Петру Кочићу – готово ништа! (Више је о њима писао сестрић др Душана Стоимировића – Милан Јовановић Стоимировић, који је Први светски рат провео код ујака у Душевној болници.)

Али, вратимо се нашем, новооткривеном јунаку. Живот (и каријеру) му је обликовала реченица коју није изговорио. Када је краљ Александар Обреновић узео Драгу Машин за жену, др Стоимировић, обреновићевац иначе, рекао је да је то краљева ствар кога ће узети за жену и да може да узме и „црну Циганку“, ако то жели. Тако нешто. Но, до нове краљице та је реченица стигла у нешто другачијем облику: да је краљица Циганка.

Министар, који је тада био надлежан за здравство, преместио га је у дубљу унутрашњост... При првом следећем сусрету са истим министром,

у присуству Краља, Стоимировић је министра, чије име не откривамо, послао тамо где Срби свакодневно шаљу једни друге. Уследио је нов премештај — још даље од Београда. (Код нас кажу, да када се неко два пута сели, то је као да му је једном изгорела кућа.)

Наравно, није паметно псовати министре, као што ни министрима није паметно да буду одвећ бахати.

Све то сазнајемо из књиге *Казивања* (која се појавила трудом Драгана Мрдаковића и писца ових редова, у Смедереву, 2007. године). Случај комедијант је удесио да наш министар буде на ивици смрти током Првог светског рата. Можда је сада време да откријемо и име нашег министра. Био је то Никола Стефановић — који је током рата спасао многе животе не гледајући ко је за коју династију. (Када се неко дигне изнад било које поделе — код Срба је то већ јуначки гест.)

**Када је краљ Александар
Обреновић узео
Драгу Машин за жену,
др Стоимировић,
обреновићевац иначе,
рекао је да је то краљева
ствар и да може да узме
и „црну Циганку“, ако то
жели. Но, до нове краљице
та је реченица стигла у
другачијем облику: да је
краљица Циганка**

Писао сам разговор тој књизи: најпре сам видео доситејевску незлобивост др Душана Стоимировића. Опет узгред, он је био тај лекар који је министра Стефановића спасао од сигурне смрти. (Нису постали пријатељи, али су старо непријатељство заборавили.)

Када сам други пут узео књигу у руке, видео сам нешто сасвим друго. Писао сам о херојима у окупираном Београду! Др Душан Стоимировић је био један од њих.

Поред тога што сам др Стоимировића приказао као хероја, цитирао сам и његову реченицу о улози Србије у Првом светском рату. (Чинило ми се да се први рат не може описати прецизније.) Али, пре него што цитирам ту реченицу, морам се задржати на такозваном Солунском процесу. Наиме, тадашњи председник Владе, Никола Пашић, плашио се да ће Аустроугарска потписати мир са Француском током друге или треће године рата и да ће Србија бити проглашена кривом за почетак рата. И потрудио се Пашић да прикаже као кривца и да „склони“ Драгутина Димитријевића Аписа. То је најкраће прича о Солунском процесу. А наш јунак, др Душан Стоимировић, јасније види нашу улогу у Великом

рату и због чега смо повлашћени. Цитирам: „Велика антанта се тукла са Централним силама о колоније, о сировине, о пијаци, и о зоне интереса, дакле, о материјална блага, а Србија је у тој борби представљала једину светлу и чисто моралну тачку, па су велики сматрали да се она никако не сме упустити, јер би то умањило морални значај њихових ратних циљева.“

Изгледа да је увод тек сада готов.

Треће читање *Казивања* др Душана Стоимировића сада може да почне: враћамо се наслову и човеку кога смрт није хтела!

Наравно, нећемо преувеличавати несреће које су му се дешавале.

Прву несрећу, када је готово остао без ока само ћемо поменути; шарлах, од којег се некад умирало, а који је Стоимировић зарадио на радном месту, само ћемо регистровати... Нећемо се много обазирати ни на метак који је почетком рата погодио чинију са храном на столу за којим су обедовали... Сусрете са пијаним мађарским војницима некако ћемо заобићи...

Погодила је и граната у Београду кочијаша, кола и коње, а поштедела је нашег јунака. Наравно, сведоци те несреће раширили су вест о његовој смрти. Служена су и опела у унутрашњости Србије. Имао је, касније, прилике да чита некрологе о себи. (Баш као и Бранислав Нушић који је за живота био проглашен мртвим.)

Забележен је и случај да је пацијент покушао да га убије: ни мање ни више, него у цркви.

Једноставно, био је човек кога смрт није хтела! Чак и у тексту његовог сестрића, Милана Јовановића Стоимировића, који се у књизи *Казивања* налази пре разговора, испричана је прича о томе како др Душан Стоимировића смрт није хтела! Иако су сви услови за умирање били испуњени!

А прича о смрти која га није хтела почела је давно — још 1894. године — у Дубровнику. Наиме, наш јунак је у Бечу, као студент, оболео од туберкулозе. Почео је да пљује крв. Лекари су га послали на море, јер тада оболеле од туберкулозе нису слали у брда. У Сплиту и Задру му се није допало. „Дубровчани су ме примили као брата рођеног“ — каже др Стоимировић. Становао је на Пилама код пензионера Карла Ледерера. „Дубровник је у то време био мали, чист, весео и јефтин град у коме су се сви знали и познавали.“ Оно што је интересно: на челу Срба је стајао католички свештеник дум Иво Стојановић. „Срби су уопште водили прву реч и важили за главнину.“

У Дубровнику је тада живео један од власника фабрике „Школа“. Имао је своју јахту, а био је дружељубив. Чим би пало вече, укрцали би се на јахту и бесциљно лутали... Из крстарења су се враћали тек у зору. Уз карте је ишло и пиће... „Могу да кажем да у животу нисам живео безбрижније и неуредније“ — каже др Стоимировић.

У Дубровник је дошао са 47 килограма! Већ у Бечу био је „човек унапред осуђен на смрт“... Иако је живео „против свих правила медицине и морала“, вратио се у Беч почетком 1895. године. Имао је 81 килограм.

Да ли да напишем да се у Беч вратио потпуно здрав; спреман да заврши медицину, да се потуца по Србији и да настави да пркоси смрти?

ВОЈИСЛАВ ДОНИЋ 1946 – 2025

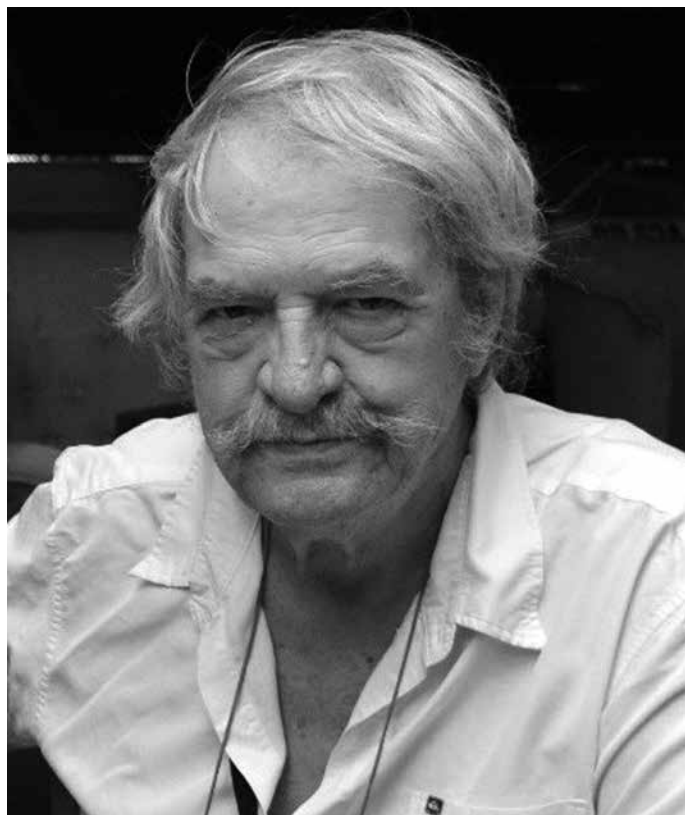
ЕЛЕГИЈА О РАСУЛУ

Донић је, прошавши потпуно испод свих, па и оних најосетљивијих књижевних радара, исприповедао једно од најузбудљивијих књижевних сведочанстава последње југословенске деценије. Читав његов опус могао би се заправо читати као елегија о пропасти југословенске грађанске класе

пише: **Марјан Чакаревић**

Вест да је почетком априла преминуо Војислав Донић није се могла прочитати ни на једном медију у Србији. Радио Београд, где је овај писац провео свој радни век као уредник драмског програма, посветио му је полчасовни омаж у оквиру емисије „Невидљиви људи“; иако приређен са несумњивом колегијалном љубављу, пун фактографских грешака и непрецизности, чак и у насловима дела — и тај однос је можда и најбоља илустрација Донићевог места, односно његовог одсуства из савремене српске културе. У тексту посвећеном Донићевој смрти, објављеном на порталу Форум, његов кум, песник Ибрахим Хаџић, пребирајући, као по пепелу, по смртима пријатеља, које су га задесиле у неколико месеци (Војислав Донић, Филип Давид, Џевад Сабљаковић и др.), призива у сећање најпре седамдесете и осамдесете године минулог века — како изгледа: збиља златно доба — и цео један истински југословенски и сасвим спонтано космополитски Београд, онај за који се тада веровало да је свима пружао пријатељске руке и имао срце у које је могао стати читав свет.

Отом Београду и отом свету, како непосредно тако и посредно, говори и уметнички опус Војислава Донића, па тако чињеница да је његова смрт прошла практично незапажено у књижевној јавности сведочи, и непосредно и посредно, не толико о небризи и паду свих критеријума, колико о једној врсти отклона, зазора према епохи друге Југославије и

друштвеним вредностима и бољим обичајима који су је обликовали. Утолико читање Донићевих књига данас нужно подразумева и ширење културно-политичког хоризонта прошлости. Или, сликовитије речено, подразумева да су Срби — Срби, Хрвати — Хрвати, Албанци — Албанци, Македонци — Македонци, Руси — Руси, и ништа више, нити мање од тога, и да је то тек један од многих камичака у сложеним мозаицима људских личности и њихових судбина, да било која националност не може бити никаква предност нити мана, јер је живот несагледиво већи од тога.

Донићева књижевна биографија, рекло би се, узоран је образац бејбибумерско-шездесетосмашког животописа у условима самоуправног социјализма, и потом популизма и национализма. Студије светске књижевности, учешће у књижевно-уметничким дружинама „Аријаднина нит“ и „Књижевна радионица 9“, уреднички посао на Радио Београду, те, коначно, неколико књига објављених код водећих издавача и у најпрестижнијим едицијама: *Мрачна комора*, Дом омладине Београда, 1970; *Књига из детињства*, Нолит (едиција „Распуст“), 1979; *Хлебно дрво*, Радивој Ћирпанов, 1982; *Поверљив извештај*, Нолит, 1984; *Прљав веш*, Просвета, 1988; *Госпођа Лилит*, Рад, 1995, *Изабраних осам за децу и још неколико*, РТС, 2008; као и двадесетак радио драма за децу и одрасле, међу којима су најпознатије и награђиване *Лутани* и *Медени живот*.

Две су чињенице посебно занимљиве у вези са Донићевом уметничком биографијом: његова се књижевна каријера практично завршава крајем деведесетих година, прецизније 1998, када сам приређује и штампа своја целокупна дела у једном примерку, и друга: објављена и изведена дела по свом обиму су заправо мањи део његовог опуса. После штампања целокупног опуса, Донић је допунио своје „политлитерарне“ коментаре текстовима о бомбардовању Србије 1999, написао још само уводни текст за горе наведено издање својих радио драма, и приредио књигу о својој авалској кући, у коју се са супругом Снежаном преселио почетком овог века.

На сасвим начелно питање: како се односити према овом „издању“ целокупних дела, када могућност да оно икада буде доступно јавности једва да постоји – одговор мора бити такође начелан: оно се мора узимати у обзир, јер макар и један читалац потврђује његово постојање. У тексту „Увод у Донићева дела“, који стоји на почетку првог од укупно десет томова, писац о својим намерама каже: „Књиге које следе, склопио сам само због тога што сам пожељео да видим на једном месту шта сам ја то у међувремену урадио. И што сам пожељео да прочитам понешто од своје литературе, што одавно нисам чинио. Ни ја ни други. Јер то су углавном књиге непрочитане. А многе су и необјављене. Ово је самиздат. И то у једном примерку. (...) Данас је среда, 27. април 1998. године. (...) Рођен сам 1946. године а данас, пола века касније, не знам да ли ћу сутра имати шта да једем. (...) Овде се не можеш опустити. Седим у пост-комунистичкој или само овој другој земљи, коју не признајем, и коју не признају. Вечерас су у Риму одлучили да нам уведу нове санкције, изгледа да ће нам опет замрзнути имовину у иностранству. Шта ја имам с тим, осим да ме, као Србина, брукају. Власт нам је ионако замрзнула имовину. Овде живота нема, али ја ћу поживети дуже него што ће ова пропала земља. Јер ја сам homo ludens, а они који се лудирају живе (...).“

Начин на који је Донић конципирао своја Дела има у себи нешто од духа авангарде: фотографије, документа, туђи текстови, белешке о ненаписаним или спаљеним књигама/текстовима, помало хировит, иако јасан распоред књига и текстова. Тако се у првом тому – након ауторових првих књижевних записа о народним херојима, Првом мају и рођендану друга Тита, а пре првих двеју књига: *Мрачне коморе* и *Књиге из детињства* – налази приређена „збирка“ песама његовог деде Војислава Донића, а потом и одабрана ратна писма родитеља, за време док је отац био у заробљеништву. И један и други текст помињу се у Донићевој уметничкој књижевности: деда песник је један од најживописнијих ликова у *Књизи из детињства*, а од писама је начињена драма *Преписка* (1997). Уврштавање ових текстова, међутим, нема

тек пуку сентиментално-породичну вредност већ указује на један од кључних принципа Донићеве поетике: проблематизовање релације фактографија: уметничко дело, то јест односа стварности и уметности. Тај однос се тематизује већ у причи „Ђаво“, уводној у збирци *Мрачна комора*, а потом, између осталих, и у причи „Острво Сусак“. О потоњем случају Донић говори у (необјављеном) тексту „Башта ирационалног“ (1971), у којем критички анализира, поред првих књига својих сабораца из „Књижевне радионице 9“ (Митко Маџунков, Миодраг Јанковић, Предраг Чудић, Милан Милишић, Ибрахим Хаџић, Адам Пуслојић, Мома Димић; такође и Срба Игњатовић и фотограф Александар Сухенко, који се у самом тексту не помињу)¹, и своју *Мрачну комору*, односно поменути причу: „Прича из стварног прелази у нестварно. Нестварно са слике претаче се у стварно на тргу, те и то стварно са трга постаје нестварно. Старица са слике била је, дакле, у *неприродном положају* – да би одмах затим и пала. Прво је претходило другом. И на слици, и на правом тргу, исто је – сунце убиствено греје. Исто је и место – мали, камени трг. Значајно је само то да је старица на слици била у положају коме је морао да уследи пад на тргу испред цркве. Једна реалност је очигледна, то је трг. Међутим, једнако веродостојна стварност у овом случају је и слика, иако укочена и непроменљива. Тако смо наведени да закључимо да је слика из цркве утицала на старицу испред цркве.“

Док прва Донићева књига представља релативно апстрактан књижевни простор и ликовско-сумахонаративно-функционализирани као носиоци одређених симбола и идеја, већ од наредног двокњижја за децу (романа у причама *Књига из детињства* и новеле *Хлебно дрво*) и поприште догађаја и ликови постају кудикамо конкретнији. Донић у *Књизи* описује детињство свог јунака у послератном Београду, долазак комунизма и комуниста на власт, са галеријом упечатљивих ликова и њихових благо хуморно представљених односа, док једну епизоду из ове у *Књизи Хлебно дрво: роман у девет снених наставака* развија у љупку, али и ангажовану грађанску фантазију са поуком.

Све ово, међутим, била је тек припрема за трокњижје које чини главни део Донићевог опуса: збирку прича *Поверљив извештај* и романе *Прљав веш* и *Госпођа Лилит*. У свом осврту на *Поверљиви извештај*, Мома Димић ове приче сврстава у корпус књига које говоре о „студентској (и не само студентској) револутној 1968.“, поред „*Царства земаљског* Павла Угринова, *Куле на брду* Митка Маџункова, *Дупле експозиције* Ласла Вегела и *Добре коби* Миодрага Јанковића“, а којима треба додати *Тополу на тераси* Милисаве Савића, објављену следеће године. Иако се ова година непосредно тематизује само у причи „Љубав из хиљаду деветсто шездесет осме“, односно делимично и у уводној „Сахрана којој није могло ништа да се дода нити одузме“ и

¹ Кратка историја „Књижевне радионице 9“ (број 9 односи се на учионицу на Филолошком факултету, у којој су студенти светске књижевности имали предавања) захтева, у најмању руку, посебан текст. Настала на трагу руских авангарних група, „КР9“ је била нека врста београдског коментара на неоавангарно-концептуалистичке уметничке тенденције епохе. За разлику од својих новосадских исписника (Туцић, Шалго, Копица, С. Тишма, М. Мандић, Деспотов и др.), у чијим се поетским акцијама као кључна стилска доминанта издвајао лом језика и, уопште, специфични формални радикализам – у „КР9“ је стилско-поетичка разноврсност, када је реч о покретима и групама, била вероватно највећа у историји српске књижевности. Чак и у првим књигама, на самом почетку седамдесетих, када се стваралачке индивидуалности по правилу не намећу тако упадљиво, код поменуте осморице писаца

збиља је врло тешко пронаћи заједнички поетички садржај. Са друге стране пак, њихове књижевне акције биле су недвосмислено авангардне и друштвено-критички ангажоване, иако, можда, без радикалног набоја (или бар то тако изгледа из данашње перспективе), какав је постојао код Новосађана: стварање стихова и прича у непосредном контакту са публиком, колективна хипноза, коју је извео познати хипнотизер Моша Тодоровић, извлачење улога из шешира, план за „Ирационално уређење града Београда“, где је прва тачка гласила: „Коњима испред Народне скупштине из дана у дан полагати нарамке сена, пратити њихов напредак. Народну скупштину прогласити ергелом. На крају, испред ње приредити коњичке игре, у којима би трчали и коњи од мједи, ухрањени и допинговани“, итд.

јунаци осталих прича, ухваћени у бројне замке зрелог доба, посредно баштине искуство те преломне године. Димић добро примећује да посебну вредност Донићевим причама дају групне сцене: „Притом се не бавимо дубински појединцима (...) већ мозаичним односима као случајевима суште имажинације тренутно затечених људских облика и судбина. Пратећи све те неслушене и толико непредвидљиве замајце скупног суочавања нарави и понашања писац високо надилази пуко сведочење и улогу присутног грађанина.“ Као илустрација ове Димићеве тезе могу послужити практично све приче, а нарочито „Езеро како мастило, небо како книга, а јас не можам да напишам љубовно писмо“ и, коначно, по много чему најважнија прича у књизи „Liquid Neck у потрази за изгубљеном душом Жане Бичевске на параходе ‘Евгений Вучетич’“.

У потоњој причи, коју Димић с правом пореди са *Бродом будала* Кетрин Ен Портер, у споредним улогама појављују се главни јунаци *Прљавог веша* и *Госпође Лилит*. Заплет *Прљавог веша* има два основна чворишта: прво и једино извођење истоимене представе, у којој се преко неколико испреплетених судбина износи сав прљав веш из историје Југославије, и други, који прати борбу за слободу говора на новооснованом студентском радију младог београдског новинара. Роман изванредно успешно успева да ухвати атмосферу Београда и читаве Југославије средином осамдесетих година, где се на рубовима приче појављују све оне друштвене пукотине кроз које ће тек неку годину касније покућати зло у свом најелементарнијем виду. Као и у причама из *Поверљивог извештаја*, бројне епизоде говоре о љубавним преварама, насиљу које се са периферија полако преноси у центар града, насиљу које постаје једини начин решавања проблема, о омладини која слуша плоче и свира рок, и недвосмислено поручује да на њу не треба рачунати. Важно је истаћи и да је *Прљав веш* један од уметнички најуспелијих романа који тематизује југословенски рокенрол осамдесетих, и, будући да се велики део приче дешава на радију, обилује наводима из бројних чувених песама златне декаде. Штавише, може се рећи да ови рокенрол цитати имају улогу налик хору у античкој трагедији, и да као такви пружају дубинску слику ове узбудљиве и турбулентне епохе. Истовремено, овај роман је и прича о значају уметности: „Све што на свету постоји – постоји због тога да би једном било описано. Значи да је сав овај живот тек предложак уметности?! А можда, да умирући живот живи даље у уметности? Живот, дакле, пролази а живи једино у уметности, живот који чврсто стоји обема ногама у економији, живот, глуп и несвестан себе као недорасло дете, само уметност може дати смисао животу, само уметност открива у чему се крије смисао живота, а донедавно је мислио да је уметност тек забава, акциона и с мртвима на свакој страници као вестерн.“

У формалном смислу, *Прљав веш* је у дослуху са тада актуелним постмодерним стратегијама преко коментара који прате главни ток романа. Ти коментари, дати у дистанцирано-неутралном тону, обухватају најелементарније појмове из географије и историје Југославије, преко локализације цитираних рокенрол песама, па све

до биографија ликова романа и навођења њихових прототипова из стварности: „Вида Соко – (Вида Косановић), из уметничких разлога узела девојачко презиме своје мајке, 18 год. (1966), књ. лик, ћерка Александра-Фабијана Косановића и Ружице Соко-Косановић, има сестру Весну, на првој год. Позоришне академије, позоришна и филмска глумица, снимила један филм, коаутор позоришне представе *Прљав веш*, лик делимично грађен према глумици Соњи Савић, Београд, и њеним интервјуима за загребачки *Старт* и београдску *Дугу*, и сл.“

Овакви коментари ће се у роману *Госпођа Лилит* развити у паралелни метанаративни ток, у којем писац говори о настанку не само овог романа из приче „Liquid Neck“ него и о романа *Прљав веш*, као и унутрашњим везама које спајају сва три прозна текста. У *Госпођи Лилит*, налик на *Госпођу Даловеј*, у средишту пажње је Милена Гатти, и преломни тренутак њеног живота, када напушта родну Корчулу, мужа и болесног сина, и креће на путовање у Београд, одакле треба да оде на крстарење по Совјетском савезу. Бројни одломци приче „Liquid Neck“ уткани су у *Госпођу Лилит*, прича се развија на први поглед модернистички успорено, али дубинска психолошка анализа ликова, детаљни, толстојевски описи наоко баналних, свакодневних, а тако знаковитих радњи, честа враћања у прошлост, у дане немира 1968, призори из живота „Књижевне радионице 9“, чији је тада студенткиња Гатти била сведок, као и промена политичког пејзажа у залеђу приче, заједно са изванредно упечатљивим завршним сценама потраге за тајанственим младићем-песником, са којим јунакиња доживљава седам дана спознаје најстраственије и најузвишеније телесне љубави – све то чини овај роман најзначајнијим и најсложенијим Донићевим делом. И управо као и у претходним два књигама, Донић и овде даје слике тихог и неповратног расула: распад једне породице, лицемерје заједнице, преко приче о студенту невеселу будућност и одсуство идеала код младих, буђење национализма и прве озбиљне међунационалне инциденте и тензије, анксиозност, притајено насиље које прети са свих страна. *Госпођа Лилит* има своја два необјављена додатка: роман *Appendix* и приповетку „Црвуљак“, у којима су главни јунаци муж, односно син госпође Гатти, и вреди се надати да ће се ово трокњиже једном појавити пред читаоцима.

Тако је Донић, прошавши потпуно испод свих, па и оних најосетљивијих књижевних радара, исприповедао једно од најузбудљивијих књижевних сведочанстава последње југословенске деценије. Читав његов опус могао би се заправо читати као елегича о пропасти југословенске грађанске класе. Слике свеопште, дубинске хипокризије, напетост прикривана цинизмом, мрачни сигнали из подсвести, који најављују скору експлозију. Велика је врлина Донићеве прозе то што је све ово исприповедано високо култивисаним, прецизним језиком, са отменом иронијом и књижевним достојанством и, посебно, што је представљено живим, замисливим ликовима и упечатљивим судбинама. И као на крају оне познате Борхесове приче: живело се у тој магији, док није све избрисао пуцањ.

140 ГОДИНА ОД РОБЕЊА ДРАГИШЕ ВАСИЋА И 80 ГОДИНА ОД СМРТИ

КРОЗ ЦРВЕНЕ
МАГЛЕ ВРЕМЕНА

Пишчеве активности током Другог светског рата, трајно су бациле сенку и заувек обележиле не само јавни већ и књижевни лик Драгише Васића. Он се, наиме, након кратког боравка у родном Милановцу, а кажу после једне немиле ситуације са комунистима, прикључује генералу Михаиловићу и равногорском покрету. Аутор је историје равногорског покрета, књиге којој се убрзо, и до данас, губи сваки траг

пише: Јована Милованчевић

„Оно у чему смо ми неуморни од ослобођења до данас то је лутање“ — писао је у једном тексту Драгиша Васић, убеђени предратни либерал, учесник балканских ратова и Великог рата, носилац Карађорђевог звезде, али не и виших одликовања, националиста, русофил одушевљен руским православљем, а не пролазним комунистичким уређењем, Крлежин кум, бранилац Спасоја Стејића, идеолог равногорског покрета, обреновићевац, републиканац, али надасве један од најзначајнијих српских писаца XX века. Онај који је веровао да је рат највеће зло човечанства, али да је наша дужност да у њему учествујемо, уколико бранимо нешто значајније од сопствених живота. Рецимо, своју земљу. А њу је Васић безгранично, и упркос свему, волео.

Драгиша Васић потиче од, како на једном месту пише, „високих, храбрих и племенитих људи из Шумадије који су прави као борови“. Рођен је у Горњем Милановцу, 1885. године. У граду и времену који су представљали важно упориште династији Обреновића. Недалеко одатле модерну српску државу стварали су и Карађорђевићи. Попут својих земљака, Драгиша Васић остао је до краја живота убеђен да води порекло из краја чији су људи одбранили, саградили и сачували земљу. Њима је, између осталог, кроз своје јавно, али пре свега књижевно делање дизао споменик од најтврђег камена — од речи које су и до данас остале опомињујуће.

После завршене основне и три године средње школе у Горњем Милановцу и Чачку, Драгиша Васић уписује најпре Прву мушку

гимназију, а затим Правни факултет у Београду, али остаје и даље везан за свој крај којем посвећује бројне текстове. Лик у његовој приповеци „Исповести једног сметењака“ ће рећи: „Признајем то: да се никад у Београду нисам добро осећао. Србена, паланчанин, ја сам био заљубљен у ону тамо тишину паланке.“ Можда је овде, али извесније у сарказму свог духа, његов потоњи кум Мирослав Крлежа и нашао његов „паланачки поглед на свет“. Ово је у годинама после Другог светског рата Крлежа посебно и истицао желећи да дискредитује Васића, свог кума и пријатеља који му је, како и сам пише у *Дневницима*, неретко био и узор.

Васићеви београдски дани почели су свргавањем краљевског пара Обреновића. У демонстрацијама пред сам чин свирепог убиства учествовао је и Драгиша Васић. У ноћи Мајског преврата, према сопственом сведочењу, седео је у близини двора. Чин није оправдавао, али је о њему и догађајима око њега писао у књизи *Деветсто трећа*.

Деценију пред Велики рат Васић је провео као убеђени либерал изражене националне свести, што са данашње тачке гледишта може изгледати парадоксално. Тада није било тако. Као припадник више, грађанске класе, упоришта либерализма, Драгиша Васић се залагао за темељне демократске вредности, социјалну правду, једнакост, индивидуалне слободе. Док је по питању нације био јасан: ни пре рата, а ни после њега, није био за југословенско уједињење, већ уже национално, српско које би укључивало друге народе, вере и културе.

Балканске ратове и Први светски рат Драгиша Васић проводи у борбама, учествује у биткама на Церу, Колубари, у ослобађању Београда, са војском прелази Албанију за коју ће касније говорити да је искуство

смрти чак и за оне који нису били тамо. У рату види само страхоте, крв, болести, умирања, сакаћења. Кажу да је једном фотографу положио апарат како нико никада не би видео шта се све морало преживети. На једном од положаја имао је задатак да прикупља рањенике и мртве после битке. Све ово ће темељно одредити његову судбину и погледе на свет који су у основи били антиратни, а у то су били укључени пре свега социјални чиниоци.

Драгиша Васић ће писати да је у рату осећао већу блискост са војницима у рову противничке војске, него за официрима сопствене. Рат се претворио у лична богаћења, манипулације, застрашивања обичних људи. Из рата су изашли богаљи, обесправљени, сиромашни, остављени, сумасишавши људи чији је и морал постао упитан. То су Васићеви јунаци, они који знају да су за жртву спремни, али се питају: чему? „Је ли правда да ја избушених груди, јектичав, пропао, труо, поново идем на фронт, а други здравији од мене, никад га није видео“ — стоји у приповеци „Реконвалесценти“, у првој послератној збирци *Утуљена кандила*. Ова приповетка, можда на најречитији начин, кроз низ уланчаних судбина даје слику ратне болнице на Солунском фронту у коју су сви, услед рата, доведени до граница својих физичких и духовних појавности.

Најрадикалније у приказу потпуне обесмишљености послератне судбине човека Васић је дао у можда својој најбољој приповеци „Ресимић добошар“. Реч је о јунаку који стоји са друге стране добра и зла, трпи батине, увреде и понижења, прилагођава се свакој могућој ситуацији у ванредним околностима. Бива прихваћен само у времену зла у којем његова морална и физичка наказност наилази на испуњење и задовољење.

Васићеви јунаци су махом повратници из рата што је велика тема наше послератне књижевности, присутна код Црњанског, Кракова, Растка Петровића. Васићева стилизација унеколико је посебна, будући да о рату пише са искуством директног, вишегодишњег учесника. Према рату не успоставља никакву дистанцу, стално је у врху борбе, у рову, међу мртвима, отуда толика, како Мило Ломпар истиче, *нервоза у приповедању*. Изломљена, недовршена реченица, честе промене перспективе, умоболности и неурастенија код јунака, мотив мрава, црви које изнутра разједају јунака. Живи човек код Васића је леш и свет око њега је мртав. „Овде око мене све трули, све умире, све је само једно грозно, кужно распаѓање“, изговориће Јуришић, главни јунак најбољег Васићевог роман *Црвене магле*.

Све се то дешава посредством спољашњих, не унутрашњих нагона. Јунак Васићевих књижевних радова, не зависи од себе већ од околине у којој живи, како је тачно једном приметио Слободан Јовановић, Васићев пријатељ и идеолошки савезник, истичући пишчеву способност да својим причама искаже „нервозу свог нараштаја“. Писац *Црвених магли* у себи је саобразио читаву једну епоху, примећујући у њој валере, могућности, опречности, никако готове, ни идеолошке, ни књижевне истине. У таквој неодређеној стварности остали су константни само обесправљени, они који у празном свету, након ратних страхота немају шта да раде. Такав је, рецимо, Петроније Свилар, из приповетке „У празном олтару“, учесник свих српских ратова, који при повратку у ослобођену земљу бива грубо претучен у полицији и завршава као улични чистач у Београду. Чак и

у овој, несрећној судбини, начело одлучности и жртве присутно је код Васића: *Речима*, „Напред, рука му учини исто што је чинила некада обухватајући дршку заставе“, завршава се приповетка. Дакле, код понижених и увређених нема предаје и дефетизма, већ снаге и вере да се и упркос свеопштем злу може родити племенита идеја оличена у начелу борбе.

О томе ће, између осталог, непосредно после рата писати Драгиша Васић у књизи *Карактер и менталитет једног поколења*, полемичући са тезом Гистава Ле Бона, француског социолога, о Србима као примитивном народу које у борби воде анимални нагони. Васић му на то, поред осталог, одговара: „српски народ је ишао јер је веровао, али није ишао што је мрзео“.

Активност Драгише Васића између два рата није само књижевна, напротив. Он полемиче са новоуспостављеном, како каже *корумпираном владом* Николе Пашића и краљем Александром. Због свега тога поново страда, бива послат на албанску границу где пише књигу *Два месеца у југословеском Сибиру*. Поново се, при повратку, противи југословенској идеји, мислећи да је нова држава изневерила огромну жртву српског народа током ослободилачких ратова. Посебно је у том смислу значајна Васићева активност у деценији пред Други светски рат. Са Слободаном Јовановићем оснива Српски културни клуб као реакцију на националну интеграцију других нација, пре свега Хрвата. Основно гласило ове организације је *Српски глас*, часопис који излази свега неколико година, али има важну улогу међу тадашњом националном и грађанском интелигенцијом.

Пишчеве активности током Другог светског рата, трајно су бациле сенку и заувек обележиле не само јавни већ и књижевни лик Драгише Васића. Он се, наиме, након кратког боравка у родном Милановцу, а кажу после једне немиле ситуације са комунистима, прикључује генералу Михаиловићу и равногорском покрету. Аутор је историје равногорског покрета, књиге којој се убрзо, и до данас, губи сваки траг. Иако у педесет и петој години живота, својом дужношћу сматра учествовање у борби против окупатора. Испоставиће се на крају, бира страну губитника са којом је, такође, и током рата жестоко полемисао. Пред сам крај рата Васић напушта генерала Михаиловића и одлази са Павлом Ђуришићем, у шуму, ка Словенији. Не бежи код савезника, не прикључује се победнику, остаје доследан. Недуго затим, бива ухапшен од стране усташке војске од које, највероватније, трагично страда у логору Стара Градишка. Неколико је теорија о његовој смрти, све су једнако могуће и готово једнако трагичне, баш као и мисао о његовом животу и књижевности чије је трајно обележје остао *рат* о којем је говорио и у једном интервјуу Милошу Црњанском, тада уреднику *Идеја*: „Треба писати против рата да би се бар одложио, кад већ не може да се отклони заувек.“

Будући да је деценијама сматран народним непријатељем, сарадником Милана Недића, судбина његових дела након Другог светског рата била је очекивана. Тек крајем деведесетих, залагањем Гојка Тешића који је први објавио његова дела, те изузетним студијама Мила Ломпара и Милоша Тимотијевића и судском рехабилитацијом 2009. године, Драгиша Васић је постао део наше, најистинитије од свих — књижевне стварности у којој је све могуће.

(НЕ)ПРЕПОРУЧИВАЊЕ ЧИТАЊА *ЛОЛИТЕ* ВЛАДИМИРА НАБОКОВАКЊИГА
ЗАМКА

Писана за сладостраснике, књига је препуна замки, поигравања са меморијом свог читаоца, експлозивна, истовремено мудра и наивна, пуна опасног терета, подмукла и подла, генијална и аморална, неупоредива и апсолутна, књига о мањкавостима, а сама без мане, језива и духовита, полетна и иронична, животна и самоубилачка...

пише: **Мирко Демић**

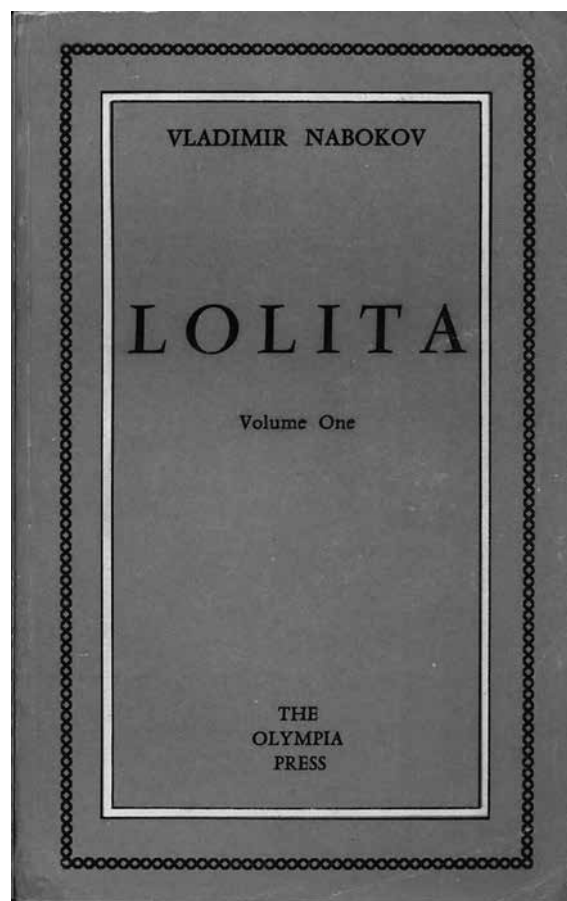
Иако већ дуго избегавам да препоручујем било шта за читање, поуздано знам да никад, ни под присилом, не бих препоручио читање *Лолите* Владимира Набокова, јер би то била савршена клопка.

Писана за сладостраснике (у животу и читању), књига је препуна замки, поигравања са меморијом свог читаоца, експлозивна, истовремено мудра и наивна, пуна опасног терета, подмукла и подла, генијална и аморална, неупоредива и апсолутна, књига о мањкавостима, а сама без мане, језива и духовита, полетна и иронична, животна и самоубилачка...

Једном речју — *Лолита*!

Не бих је препоручио за читање — јер мало ко није гледао неку од филмских верзија, свеједно да ли „скандалозно лоше“ (Данило Киш) из 1962. Стенлија Куубрика, или новије, из 1997. Ејдријана Лајна, након које је ретко ко у стању да раздвоји Цереми Ајронса од Хамберта Хамберта (и обрнуто) и Долорес Хејз од Доминик Свејн (што је лако, јер одавно не лице).

Отуда већина о књизи суди на основу претходног гледања филма, заокупљени искључиво тиме колико књига изневерава филм (никад обрнуто). Већина људи је пословично лења и радије ће одгледати филмски урадак него што ће неколико дана читати књигу, па неће наићи на маестров савет: „Ако желите да снимите филм по мојој књизи, удесите да се док гледам једно од ових лица благо претопи у моје.“

Тешко књизи која није доживела милост филмске индустрије, а још теже оној која је имала ту (не)срећу.

Не, не бих је препоручивао за читање, пошто би они који би је прочитали са уживањем (и разумевањем) схватили сву беду и површност филма, сваког филма који за предлогачак има књигу.

Филм је тој књизи трајно одузео невиност (и наивност), јер нема тог филма који ће прожети све нијансе и слојеве које нуди и разлистава чак и просечно написана књига.

Не бих је препоручио за читање и зато што је *Лолита* једна од оних дела за које пожелите да нема краја; да ли због сладострасног уживања или пуританског гађења, сасвим свеједно. Она на сличан начин изневерава очекивања и моралних чистунаца и настраних воајера.

Читајући је, присуствујемо неухватљивости наратора и његових ликова. Маестро Набоков се од странице до странице игра („Претпостављам да сам посебно подложен магији игара.“) са својим читаоцем и не престаје да га подстиче, чика, уверава и разуверава, укратко — вуче за нос.

Успут се исмева општим местима комерцијалне порнографије и криминалистичког романа. Отуда је разумљиво да је једна од његових „јунакиња“ неизлечиво отрована сапунским операма, психоанализом и јевтиним сентименталним романима.

Писац нам даје ретку привилегију да кроз роман пратимо сазревање незајажљиве посесивности Хамберта Хамберта и следимо невоље којима воде безнадна љубав окрутног меланхолика. При том нам открива и гнусну везу између нимфомана и тениса, вешто уплићући своје надалеко познате опсесивне теме – шах и лептире.

Пажљиви дегустатори текстова лако ће препознати набоковљевске минијатуре: поигравање са Хамбертовим презименом, опис Лолите док игра тенис, ток шаховске партије, игре огледала и стаклених површина у хотелској соби, Хамбертово рвање са Квилтијем приликом коначног обрачуна, као и безброј ингениозних синтагми и поетских бљескова.

Књигу је у висину виноло управо оно што изругује, захваљујући чему је постала планетарно позната, а њеном аутору даровала приходе од којих ће пристojно живети до краја живота; и писати друге, такође изванредне књиге.

Чему је препоручивати – кад је *Лолита* једна од најзабавнијих књига светске књижевности. Дакле, књига која је извела *salto mortale* и, упркос свему, остала да живи своје тихо присуство у свести читалаца. (Набоков је био усхићен на њено „стално бодрје присуство“.)

Не бих *Лолиту* препоручио за читање, јер би у супротном већина помислила да сам нимфоман, дакле аморална сподоба која говори једно, пише друго, а мисли (на) треће. Уколико уопште мисли. Као што ни због тога да неко не помисли како бих помињањем њених ниских порива додатно учинио видљивом своју моралну вертикалу, шта год то значило.

Не бих је, дакле, препоручио, јер сам свестан да она, иако непрочитана, својим постојањем у светској књижевности може да драшка људски поганлук и охрабрује нискост и болесно сладострашће.

Луцидна, духовита, иронична, *Лолита* је дело која провоцира малограђански морал, једнако се поигравајући са предрасудама такозване средње класе. Она изругује „свемоћ“ психоанализе, лаж реклама, свеприсутност филма, кида окове канона књижевности и канона паракњижевности.

Лолита је једна од ретких књига од које желим да се никад не заврши, никад не дочита. Чисто уживање у језичкој магији, у овом случају – у преводу Бранка Вучићевића.

Писац се поиграва са свим што дотакне; својим јунаком, самом књигом, њеном рецепцијом и неспоразумима које ће индиковати, а које он ђаволски прижељкује. Свему се руга и све окреће на тумбе. Исмејава се заплетима крими-романа, па тако, на самом крају, док се његов јунак спрема да убије свог душманина, писац оклева и даје све од себе да читаоца забави, терајући га да се смеје чак и док главни јунак убија своју жртву. („Ја сам се превалио преко њега. Ми смо се превалили преко мене. Они су се превалили преко њега. Ми смо се превалили преко себе.“)

Не, не бих је препоручио за читање, јер ми у свест долази слутња на магловите везе између порока и уметности, упркос Набоковљевом пословичном гађењу спрам „бечког врача“ (Фројда), па ми у свест призива краља Милутина, нашу верзију Хамберта Хамберта, а са њом све оне знане и незнане задужбине које је оставио.

Набоков нам је доказао и показао да се о свакој теми може писати без моралисања и дидактике – под условом да се то чини руком мајстора. Отуда ову књигу не треба читати у друге сврхе, сем из чистог задовољства, јер се мајсторство из ње не може научити, док ће зграђавање чистунаца неизбежно одвести на недогледна поља комичног.

Понајмање ће се потенцијални нимфомани нечему подучити из *Лолите*. (Познавао сам једног таквог, чак доброг песника, који Набокову никад није опростио што му је „украо“ тему, па је сам себи сачинио епитаф: „Упознао сам свој пакао: девојчице“. Тај епитаф му је „пријатељ по перу“, не без злурадости, прочитао приликом сахране у порти средњовековне цркве, пред ћерком и супругом.)

Не бих је препоручио за читање чак ни да на првој страници стоји дубоко Набоковљево вјерује: „Уметничко дело нема никаквог значаја за друштво... Оно што заклања дело од ларви и рђе није његово социјално значење, него, једино, његова уметничка ваљаност.“

Ко још, дођавола, вапи за „уметничком ваљаношћу“, коме је данас до тога још стало, ако у њој изостане макар површна интрига, назнака наравоученија и бар кап политике.

Не бих *Лолиту* препоручивао за читање и зато што сам се, у сврху овог кратког и, надам се, успешног одвраћања, натерао да је два пута прочитам. Једном да се подсетим, а други пут да сладострасно сеирим над мајсторством, са оловком у руци.

Ова књига нам не одговара на питање „ко је Ема Бовари“ како је то учинио Гистав Флобер: – *Мадам Бовари – то сам ја!*

Набоков нас ћутећи опомиње: – *Лолита – то је свако од нас, као што је и Хамберт Хамберт свако од вас, од нас!*

Набоков је од свог јунака створио циника од формата, опскрбљеног „старосветском пристojношћу“, јунака који уме да буде духовит и злобан – што су, дабоме, ђаволски атрибути. Омађијаног јединственим стањем претварања детета у жену, попут личинке у лептира, трајно хипнотисан помамним радом хормона и жлезда. Неумољиво озбиљан у својој неозбиљности, хиперсензибилан и злурад, трајно затечен пред демонском тајном ероса и рањен „болом истинског уживања“.

И, на крају овог хировитог одвраћања, ред је да се помене и *Поговор* Владимира Набокова, који би студенти књижевности требали знати напамет, у којем, између осталог, стоји и ово: „... *Лолита* за собом не теги никакво наравоученије. За мене прозно уметничко дело постоји само утолико, уколико ми прибавља оно што ћу одсечно назвати естетским блаженством, то јест, осећање да сам некако, негде, повезан са другим стањима постојања где је уметност (раздознаост, нежност, доброта, занос) правило.“

Како се државе наоружавају да би тиме одвраћале од рата, тако и ја не препоручујем књигу која нуди истинско читалачко уживање. Јер, уживати без одобрења неког концила, синода или трибунала – скандал је над скандалима.

Дакле, ни у сну не бих препоручивао читање *Лолите* Владимира Набокова, јер она спада у ред оних књига којој препорука не треба.

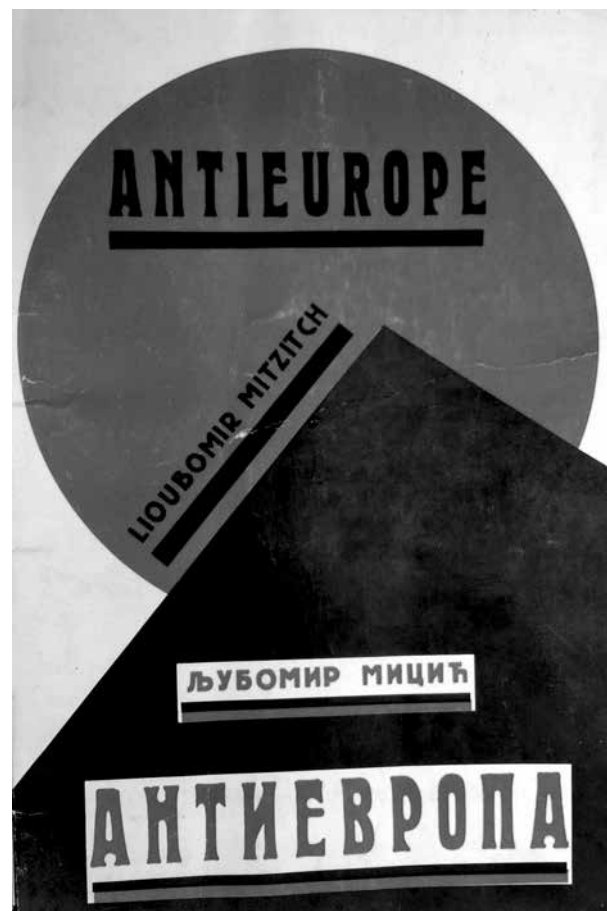
PRIČA O ROMANU KOG NISAM NAPISAO, A MORAO SAM

IZMEĐU ZENITA
I NIŠTAVILA

Na kraju, valja priznati, u utakmici s Evropom, *zenitizam* je izgubio, Evropa je pobijedila, nažalost. Balkan i zenitizam nisu iznjedrili novi duhovni poredak; neslavno ili slavno, svejedno, propala je misija Barbarogenija Decivilizatora. Stotinu godina kasnije, evo, u upotrebi su iste, istrošene i stare riječi, propao je zenitistički pokušaj da im se vrati izvorno, korijensko i zaumno značenje, ono iz prajezika

PIŠE: Drago Kekanović

Da, poštovani prijatelji, u naslovu ovog zapisa nema tajne, uvjeren sam da svi znate da će moje obraćanje biti posvećeno Ljubomiru Miciću, *demokratskom revolucionaru i ciniku od neizmjerne prapodobrote*, uredniku i vlasniku međunarodne revije za novu umjetnost ZENIT, (*glasilom ludaka na slobodi i jedinog časopisa na svetu koji štampa samo neobjavljene rukopise na svim originalnim jezicima na globusu*), tvorcu i osnivaču avangardnog pokreta zenitizam, pokreta koji (*Il Tempo*, Roma, 1921) nagovještava odlučnu borbu i revoluciju u umjetnosti na svjetskom polju (čitaj: ne samo u književnosti već i u slikarstvu, arhitekturi, muzici...) i koji je usmjeren ka stvaranju etike slobodnog čovjeka i putokaz za uspon na vrhunce ljudskog, čovječjeg stvaralačkog duha, jer je odustajanje od takve ekspedicije truli kompromis s neizlječivo *bolesnom Evropom*, Evropom u agoniji, kompromis, ponajprije, sa *crljivom crkotinom tradicije*, a onda i pomirenje s porazom i ništavilom. Cehovski i zvanično, Micić Ljubomir je srpski književnik rođen u Sošicama (kraj Jastrebarskoga) u Austro-Ugarskoj 1895. godine, a umro je u Kačarevu (kraj Pančeva) 1971. U šturim enciklopedijskim jedinicama još će se naći da je diplomirao na Filozofskome fakultetu u Zagrebu (1918) i da je bio, citiram, pjesnik, publicist, književni kritičar, socijalist i glumac. Ponegdje se može još naći na lapidarno diskvalifikacijsku leksikografsku napomenu da se radi o anarhisti koji se preobratio u šovinistu, u svakom slučaju, o kontroverznom autoru koji nije ostavio dubljeg traga u književnosti. Odmah ću vam reći da nikada nisam vjerovao ni enciklopedijama ni leksikonima

književnosti, i da za mene, pogotovo kada se radilo o zemljacima iz *prijeka*, takva određenja ne postoje. Sva je sreća, takođe, što srpska književnost ima, izvan svoga kanona, čitavu lepezu paralelnih tokova, pa se s vremena na vrijeme, naizgled bez dubljih povoda i uočljivih razloga, ponovo vraća pažnja i na takve, manje važne, *zaboravljene* pojave i autore. Jeste, poštovani, nije teško zamijetiti da se moj zemljak iz *prijeka*, od vremena do vremena, ipak i ponovo vraća na kulturološki relevantnu srpsku književnu scenu. S pravom, dakako. S punim pravom, ponavljam, jer se sveukupni stvaralački doprinos i pothvat Ljubomira Micića ne da *cancelizirati*, izbrisati, dakle, i potisnuti kao da ga uopće nije bilo. Monumentalno fototipsko izdanje ZENIT 1921–1926 Zagorke Golubović i Irine Subotić, Narodna biblioteka Srbije, Institut za književnost i umetnost, Beograd, Srpsko kulturno društvo Prosvjeta, Zagreb, 2008. najbolje dokazuju da ga je bilo, i te kako. S druge strane, međutim, i ovaj koji stoji pred vama, i njegov pripovjedač (koji nikada nije smogao četiri zida skromne radne sobe), moraju zavapiti: *avaj, avaj, i mea culpa, mea maxima culpa*, jer se obojica suočavaju s nesuđenim junakom romana kog nisu napisali. A morali smo. Ovo je priča o tome, o našem pokajanju, zapravo.

Kao i obično, kada ovako javno istupa, a on gleda da to što rjeđe čini, pripovjedač poseže za starim bilježnicama. Onim bilježnicama Lippa Mill formata koje stanu u džep kaputa, u koje se zapisuju one vaše časomične promisli i tuđe, najčešće tuđe misli na koje se naišlo u slasti čitanja. Tako

je, kažem, i on postupio, posegao je za prvom i suočio sa rečenicom nje-mu omiljenog Vladimira Vladimiroviča Nabokova: *ŽIVOT PISCA JE ISTORIJA STVARANJA NJEGOVIH KNJIGA*. Tako je zapisano (bez datuma, ko zna koje godine?) tehničkim slovima i kurzivom nekoga ko se u mladosti zanosio graditeljstvom i arhitekturom. Da, dragi moj ljubitelju leptira, ti si svakako u pravu, ali što ćemo s *ISTORIJOM NASLOVA* koje smo namjeravali napisati, a nismo, odavno je istekla vrijednost tvojih savjeta, sad nam nisi od pomoći, što ćemo s njima, strastveni lepidopteroliže i oblikovatelju neshvatljive *LO-LITE*, pomislio je pola vijeka kasnije, jer ga je kao grom iz vedra neba pogodio prisjećanje na jedno neispunjeno obećanje da će (kad-tad, i kako god, naravno, kad tome dođe vrijeme) napisati roman, romansiranu biografiju o svom zemljaku Ljubomiru Miciću.

I tada, kao da je iz tamne šume izašao na osunčani proplanak, pripovjedač se prisjetio kada se prvi put *susreo* (i ovo je *susreo* u kurzivu) sa svojim junakom. Bilo je to u predvorju zagrebačkog Teatra ITD u Studentskom centru, u Savskoj ulici, u gomili mladih ljudi, prije ili poslije, svejedno, nekog eksperimentalnog filma ili avangardne predstave, možda baš *Psovanja publike* Petera Handkea, koji je (Handke, dakle) onako krvav i dugokos, stajao po strani, s čašom vina u ruci, naravno, možda baš te večeri, ne isključuje se ni takva mogućnost, da je njegov junak potapšao Petera po ramenu i ušao u dvoranu, baš on, onakav kakvim ga je odjednom prepoznao, jer se i njegovo ime tih mlaćnih zagrebačkih večeri počesto spominjalo u toj kakofoniji internacionalnih filmskih i pozorišnih festivala s kraja šezdesetih i s početka sedamdesetih prošlog vijeka. Bile su to, šta da kažem, lude godine. I sve se

u njima činilo mogućima i ostvarivim, pa i to da je neko, ko je godinama čamio u svom sobičku, odlučio da tog dana ne ode na beogradsko groblje u posjetu svojoj zenitističkoj muzi, neprežaljenoj Anuški, skokne do isto tako njegovog Zagreba i umiješa se među studente, jednako buntovan kao oni, pola vijeka mlađi, uostalom, zašto ne?! U to je doba, morate mi vjerovati, kulturna saradnja između Zagreb i Beograda bila na vrhuncu, da ne kažem, u zenitu, u zagrebačke kulturne krugove, na IFSK i GEEF, hodočastilo se s Istoka na Zapad i u suprotnom pravcu na FEST i Bitef. I poslije studentskog proleća i lipanjskih studentskih gibanja. A onda je sve nekako utihnulo i prestalo. Bilo kako bilo, pripovjedač je u tom času shvatio da podesniju priču o nama iz *prijeka* od zenitiste Ljubomira Micića nema. Otanja fascikla, s požutjelim izrescima iz novina i tri Lipa Mill bilježnice, otužni su svjedoci jednog nastojanja i učestalih odustajanja. A opravdanja za odustajanja, naravno, nema. Autoru niko nije kriv, ni generacijski mag Jorge Luis Borges, niti njegovi privatni, ružno li se, ali istino, kaže: egzistencijalni problemi. Književnost ne trpi izgovore, oni ne postoje. Pripovjedač, opet, nikako nije mogao raskinuti pupčanu vrpцу sa zavičajem, kao vječno novorođenče čuo je vapaje jednog svijeta koji zauvijek nestaje i nije se mogao oglušiti, ali ni to nije opravdanje. Bilo kako bilo, autor je domahnuo Borgesu kako se na rastanku domahuje nekome kome smo zahvalni na svemu što vam je podario, a pripovjedač se vratio u Slavoniju, u rodno selo, na *Večeru na verandu*, u *Ledenu šumu*.

Od romana s radnim naslovom *Sin kraljevskog lugara*, međutim, (da, imali smo već i naslov), nismo odustajali. Geografski diskvalificirani u prikupljanju građe, vraćali smo mu se sporadično, kako su nam stvari dolazile pod ruku, kao vodom donesene

Od romana s radnim naslovom *Sin kraljevskog lugara*, međutim, (da, imali smo već i naslov), nismo odustajali. Geografski diskvalificirani u prikupljanju građe, vraćali smo mu se sporadično, kako su nam stvari dolazile pod ruku, kao vodom donesene, što se kaže, a autor je bio čak i bez volje da u *Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici* (i staroj i novoj), gdje je proveo tolike sate, ispiše signaturu i prelista tih četrdesetak sveščica časopisa ZENIT. Ne, nije, on se ponašao, međutim, kao u nekoj igri skrivača, zadovoljan kako se dobro sakrio iza velikog debela svog neznanja, i nije dopuštao da mu novi uvidi i spoznaje naruše, i ne daj bože, poremete i obesmisle onu iskru, onaj *tač i input* da se dohvatio prave teme i prepoznao junaka kome mora ostati

privržen, i da ni po koju cijenu, pa bila ona i najsurovija istina, ne smije dopustiti sebi, ponajviše sebi, da se ta iskra ugasi. Obojica smo odgađali, jesmo. Da, pripovjedač je (koji i nije mario za datume i godine koje promiču), bio zadovoljan junakom koji se tako, činilo se čak i bez svjesne autorove volje, uobličio dovoljno da jednog dana izađe na svjetlost književne jave: lugarev sin, rođen u šumi, odrastao među šumskim ljudima, uz potoke i izvore, u svakodnevnom doticaju sa biljem, stablima i životinjama, mladi plemeniti divljak, spreman, zatim, da u školi upija sva znanja ovoga svijeta, toliko promućuran da se kada je dorastao do uniforme skloni od klanice, kako ne bi ratovao protiv svojih, zakloni glumljenim ludilom, takav, eto, poslije stvarne glume u tada hit predstavi *Hasanaginica*, kada je rat već završio (a poslije sto godina vidimo da, evo, nije), takav, eto, izlazi na zagrebačku književnu scenu, s originalnim ekspresionističkim projektom zenitizma, projektom svjetskih razmjera, subverzivnim časopisom ZENIT, za koga se, opet dakle, živi, i od koga zavisi hoće li sutra imati za hljeb i mlijeko. Za pripovjedača je to bilo dovoljno, ono što nije stigao pročitati nadopunio bi (vjerovao je) maštom. Imao je, uostalom, u mašti, plan i nacrt romansirane biografije u pet poglavlja sa stvarno zasnovanim čvorištima Ljubomirovog progona iz Zagreba u Beograd, pa onda bijega iz Beograda, kada za dlaku izbjegava ispaljeni metak, u osam godina Pariza i pisanja u drugom jeziku, s povratkom na Terazije. Pripovjedaču su, takođe, na ruku išle, ružno je reći, ali je tako, jer u književnosti nema ni obzira ni sažaljenja, sve životne nedaće i nesreće glavnog junaka (ponešto mu je ipak bilo poznato!) i svi njegovi nesporazumi (blage li riječi) sa svima oko

sebe. Da. U mašti onoga koji je namjerio da ispriča pripovijest o prvome zenitistu na svijetu, u hodu, još uvijek daleko od radnog stola i potrebne sabranosti, preklapala su se moguća poglavlja *Sina kraljevskog lugara*, nasumično, bez uzročno-posljedičkog reda, napreskokce, još uvijek bez uobličene arhitektonike i statičke stabilnosti, onako, kroz bljeskove, pa se s nezaobilaznog poglavlja posvećenog Ljubomirovoj muzi i životnoj pratilji vinkovčanskoj Jevrejki Anuški Kon, emancipiranoj i bogatoj djevojci, s nasljedstvom u više nego stabilnoj tvrtki Lipa Mill ambalaže, a koja se, između tolikih mogućnosti, priklonila jednom buntovniku neizvjesne egzistencije, i bez koje ni našeg Ljubomira, a ni ZENITA ne bi bilo, kada se to poglavlje, kažem, preklapalo sa poglavljem s Ljubomirovim mlađim bratom Brankom Ve Poljanskim, drugim sinom kraljevskog lugara Petra, koji je rodno mjesto majke Marije uzeo kao svoje književno ime, pjesnikom i slikarom koji je izlagao zajedno s Kandinskim i Chagallom, Picassom, De Chiricom i Brackom, da, koji traži svoj prostor u ovoj priči, o bratskoj ljubavi i bratskoj nevjeri, takođe, o surovom rastanku s bratom koji je tobože izdao *zenitizam*, koketirao s nadrealizmom i *postao bezukusno konvencionalan*, a tu je, zatim, i poglavlje o Ljubomirovim okarikturalnim i bespoštednim kritičkim opaskama o piscima svoje generacije. Pri čemu, moram zastati, jer bih tu uvijek zastao nad pitanjem kako našem junaku, koji je pljuvao Evropi u lice, i koji je zagovarao rušenje svega postojećeg: *od pastorage do katedrale*, nije bilo razvidno da mu ni književni Zagreb, a ni literarni Beograd nikada neće oprostiti što ih je tako nesmiljeno *čitao*, da je zauvijek stranac i čudak, i tamo odakle je otišao, i tamo gdje je dospio?! Zar nije ni jednom pomislio da će ostati sam samcat? Ili je ipak i to predvidio, znao, i na to

**Odmah ću vam reći da nikada
nisam vjerovao ni enciklopedijama
ni leksikonima književnosti, i da
za mene, pogotovo kada se radilo
o zemljacima iz *prijeka*, takva
određenja ne postoje. Sva je sreća,
takođe, što srpska književnost ima,
izvan svoga kanona, čitavu lepezu
paralelnih tokova**

pristao?! Obojici nam još draži.

U večernjim šetnjama parkom Ribnjak, pripovjedač bi, kad bi se vratio svom junaku (ili se junak vratio njemu, svedjedno) u mašti, samo s onim Lipa Mill notesom u džepu razrađivao njemu ponajteže poglavlje vezano uz stvarne godine stvarnog Ljubomira Micića, tamo od 1945. pa na ovamo, do 1971. O Beogradu tih godina takođe je malo znao. Malo se Bratuljevićana, očevih i majčinih ratnih drugova, obrelo u tom gradu. I još ih se manje za slave, narodne zborove i kirvaje, na godišnje odmore vraćalo u rodno selo. U tim, na

sreću sve rjeđim, susretima u Ribnjaku, pripovjedač je gubio samopouzdanje i nije znao kako da izađe na čistac sa epilogom i svršetkom zamišljenog romana. Na trenutke je pomišljao da odustane, okrene se novom naslovu, zlehudoj sudbini nekog drugog *prečanina*, mnogi su čekali da im se posveti. Nekako je, međutim, natrapao, baš natrapao, ne sjeća se ni gdje ni kada, ni da li je pročitao ili čuo za podatak, činjenicu, da je njegov junak, tamo, u Beogradu, preživljavao zahvaljujući poklonima tršćanske pravoslavne općine. Bio je on u Trstu, (ko tih godina nije?!), ušao je u crkvu Sv. Spiridona, pa mu je taj podatak bio još nekako draži, značajniji. A kada je doznao da su ti pokloni crkvene općine sadržavali pakete žvakaćih guma, njegovoj sreći nije bilo kraja. I za pripovjedača je to bio poklon. Rješenje, konačno. Ljubomir Micić *diler žvakaćih guma*. (Stari, imaš žvaku?) Ma kud ćeš više, što će bolje?! Zenitista koji je pljuvao u lice Evropi dila okolo po glavnom gradu prošvercovanu robu, artikal toliko tražen na ilegalnom tržištu. Ponovo ga je mogao zamisliti. I vidjeti. Kako se iskrađa iz svoje suterenske garsonijere i izlazi na ulicu, pa se onda oprezno obazire i smjerno, da ne privuče ničiji pogled, ulazi u neugledni dućan, uzima utržak od prethodne transakcije i dotura novi paket prepodavaču. Njegov Ljubomir. Ali ni to nije bilo dovoljno da sjedne za radni sto i suoči se s onom strašnom bjelinom A4 formata. Možda je nešto i pokušao da uobliči i zapiše, više ne sjeća da li jeste ili nije, sjeća se samo da svaki put, kada bi to pokušao, nije išlo kako je zamislio.

Možda smo se odrekli filma onoga časa kada smo pročitali njegov najpotresniji i najbolji tekst: *Hvala ti Srbija moja lepa*. Za obojicu: važniji od svih njegovih *Manifesta zenitizma*, pjesama, priča i romana o Barbarogeniju, takođe

Jeste, pripovjedaču je padalo na pamet da prikupljenu građu pretoči u scenario za dugometražni igrani film. Art-film, dakako, *art noire*, svakako. U to vrijeme autor je već imao iskustva s radom na televizijskim i filmskim projektima, ekspresija slike nije mu bila strana, naprotiv, a imao je napokon junaka (kog je uvijek zamišljao kao reinkarnaciju Humphreyja Bogarta, nekog drugog) podesnog za eksperimentalnu strukturu i odmaknutu, nestandardnu naraciju, sve potaman. Brzo je, međutim, otklanjao takve pomisli. U sredini u kojoj je manje-više radio na tuđim projektima, za ovakav projekt nisu postojali ni najmanji izgledi da će biti prihvaćen na bilo kojem republičkom fondu za stimulaciju filmskog stvaralaštva, niti bi dobio potpis za realizaciju bilo koje je ideološke komisije. Šteta, naravno. Prije nego što bi se razbuktales u njegovoj mašti, pripovjedač je scene i kadrove poslijeratne zagrebačke *Kazališne kavane* na (tada) Aleksandrovom trgu, vedute Sene i Pariza, sivi tonovi socrealističkog Beograda. Šteta, ponavljam. A najviše je žalio za junakovim monolozima (a zašto ne i dijalogima?!) na Anuškinom grobu. Gledaoci uvijek s pojačanom pažnjom prate kadrove s groblja (sva

groblja su lijepa, nisu li?!) a Ljubomir Micić je, kao što znamo, godinama dolazio Anuški na grob, kao što se dolazi na randevu. Tih njihovih susreta mi je bilo najviše žao.

Ili, ipak, lažemo i ja i moj pripovjedač?! Onako kako se laže samo samoga sebe?! Možda smo se odrekli filma onoga časa kada smo pročitali njegov najpotresniji i najbolji tekst: *Hvala ti Srbija moja lepa*. Za obojicu: važniji od svih njegovih *Manifesta zenitizma*, pjesama, priča i romana o Barbarogeniju, takođe. Tada je pripovjedač opet zakazao, da, i kao scenarista. Tada je morao samom sebi priznati da nema ni vizuelno ni scenarističko rješenje (ako se ne radi o istom) za toliku količinu gnjevne ljubavi. Niko, barem koliko oni znaju, nije sa tolikom nježnošću i sa toliko gorčine i jada, artikulirao svoju ljubav prema Srbiji. A bez vizualizacije tog ambivalentnog, u najmanju ruku, odnosa, nema ni filma. A ni retrospektivna pozicija, ona po kojoj bi film počinjao od kraja, od one uspomenama zagušene garsonijere i Ljubomira Micića na odlasku s ovoga svijeta, nije ga zadovoljavala.

Ni realističke scene sirotinjskog pogreba, ni sirealistički kadrovi *rendez-vousa* i ponovnog susreta s Anuškom, (a scenarista je vidio kako se ponovo grle), nisu ga mogle nagnati da sjedne za radni sto, a ni poslije, sve do danas, eto. Jer, previše je tih rečenica i slika kroz godine svoga života (i pisanja, i pisanja, dakako, i naslova, ponešto) nosio samo u mašti da bi sad smogao snage da ukuca onu početnu i prvu pravu rečenicu koja se pamti, razigra prvu sekvencu koja se ne zaboravlja.

I ovdje bi sada ovu priču, da ne preraste u zaludnu raspravu ili nešto drugo, trebalo privesti kraju. Ovo je, ipak, samo priča. Na kraju, valja priznati, u utakmici s Evropom, *zenitizam* je izgubio, Evropa je pobijedila, nažalost. Balkan i zenitizam nisu iznjedrili novi duhovni poredak; neslavno ili slavno, svejedno, propala je misija Barbarogenija Decivilizatora. Stotinu godina kasnije, evo, u upotrebi su iste, istrošene i stare riječi, propao je zenitistički pokušaj da im se vrati izvorno, korijensko i zaumno značenje, ono iz prajezika, i nema *čiste umjetnosti*, i danas kao i prije sto godina knjižari ocjenjuju vrijednost književnih djela, a dnevne novine nas hrane odvratnim feljtovima histeričnih žena, dok popločenim i čistim evropskim ulicama i dalje teku prljave rijeke kapitala. Ni pripovjedač, a ni ja, međutim, ne osjećamo nikakvu potrebu da opravdavamo Micićev poraz. Niti da dokazujemo kako je rezultat, u stvari, obrnut, i da je on pobjednik. Ponekad, doduše, pomišljamo da bi se, u nekom paradoksalnom obrtu, Ljubomir Micić bolje snašao u našem vijeku, i da bi se u vremenu terora društvenih mreža i distopijskih narativa našlo vidljivo mjesto i za Barbarogenija rođenog na Avali, na Đurđevdan, i za njegovu (i našu) Srbicu, ali brzo odbacujemo takvu pomisao. Bilo kako bilo, za nas je naš junak bio i ostao unosilac svjetla u evropsku pomrčinu, (nije li sve gušća?), a jezikom baš te današnje Evrope, bio je čovjek daleko ispred svoga vremena, kreator i art direktor jednog nesvakidašnjeg umjetničkog projekta, agent i skaut prve lige svjetske umjetnosti, krizni PR menadžer i motivacijski, medijski analitičar i govornik, usput i veliki samoreklamer, influencer i TikToker, kako bi se to danas reklo. Urednik i vlasnik ZENITA, najboljeg časopisa za novu umetnost i kulturu u Evropi dvadesetih godina prošlog vijeka. Remek-djela srpske književnosti, svakako.

Ovim sam se zapisom, vjerujem, zauvijek oprostio od Ljubomira Micića. Za onog koji pripovijeda u moje ime, međutim, to ne mogu reći. Jer čudni su vam oni, pripovjedači. S njima nikad niste načisto. Jedino što se o njima pouzdano zna je da su – nepredvidivi i nepouzdati.

СКИЦА ЗА ПОРТРЕТ

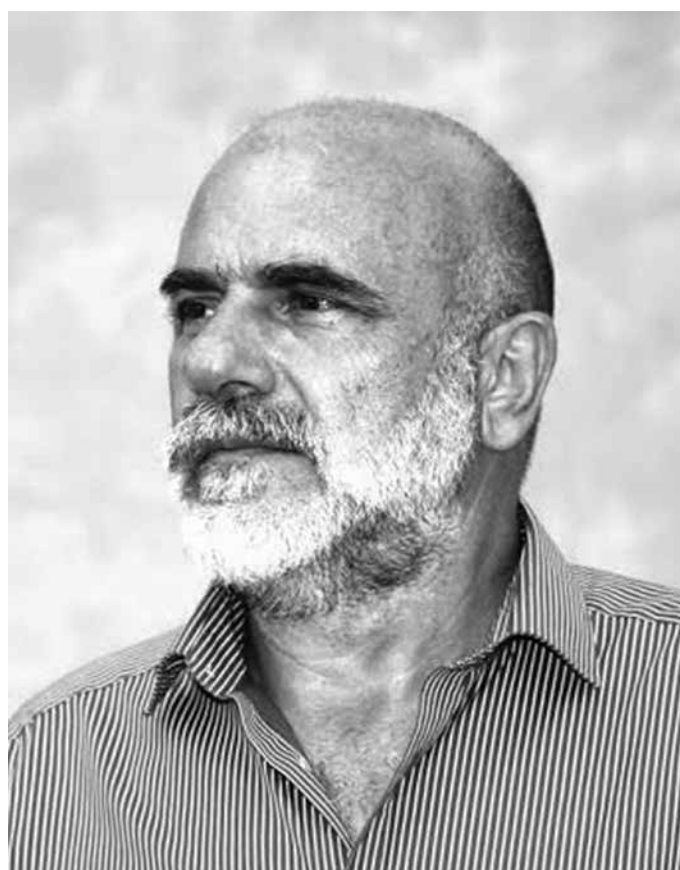
ЦИКЛУСИ
ЂОРЂА НЕШИЋА

Само за последњих десет плодноносних година, понављамо, поезија Ђорђа Нешића се, након солидне подлоге из претходних деценија, разудила у више смерова. Комуникативна и до сржи продирућа, израста у маркантан опус, један од најизведенијих у наше време без великих новости. Нешићеве песме сажеле су и кристализовале, преплеле личну и заједничку повест са нашом савременошћу

пише: Драган Хамовић

Као што знате, има писаца који су толико присутни у књижевном животу да просто досађују колико су упорни. Не узбуђују ни себе саме, а камоли друге. Залуд траже потврду да су књижевности потребни, или те формалне потврде изнуђују социјалним вештинама и марифетлуцима. Уосталом, зна се, много је званих, мало одабраних. А књижевни живот мора да се одвија, са актерима који стоје на располагању.

Овом приликом говоримо о случају сасвим супротном од назначеног фото-робота. *Пре тачно четрдесет година* — а четрдесет је бројка што симболише заокружен циклус — Ђорђе Нешић објављује своје песничко првенче, *Црв сумње у јабуци раздора* (1985). Данас то првенче не би препознало свога аутора. По лику како-тако, али по начину готово никако. Али, о томе ћемо нешто касније. Овај песник је знао да се повуче, украј главних токова, а у средиште микро-света из којег је потекао и није га напустио, до данас. И после ратне непогоде у источној Славонији и Српској Крајини, с оне стране Дунава, када је

горак повесни удес делио и поделио са својима, остаје тамо и делује постранце, и у култури и у насушној агрикултури. Спорадично се, са повећим кумулативним паузама, обраћао књижевној јавности, која га је примећивала, али не много више од тога.

Пре десет година, излазак књиге *Боље је бити у мањини* (2015) значио је улазак на велика врата једног више него дозрелог, сасређеног песника, на кога се морало реаговати, у име књижевних мерила која још увек постоје и елементарног књижевног морала, без обзира на опште опадање и једног и другог. Обратио се, наталоженог и сабијеног искуства, као сведок и трпљеник позиције коју, с оне стране Дунава, дели са остатком свога народа, у половичној слободи. Она се, и тако половична, парче по парче, изневерава и преотима. *Боље је бити у мањини / уз нужну дозу мазохизма*. Сомбор је, опет, био подесан избор за једно од прибежишта овог делатника са границе и мимо уцртаних граница.

Тако је, остварујући многа позвања, за последњих десет година жетве стваралачких плодова, име Ђорђа Нешића испредњачило испред многих упорних, а неузбудљивих учесника књижевног живота. И то се признало, не само књижевним признањима чистим као суза него и недавним избором овог песника и културног прегаоца у Академију наука и умјетности Републике Српске. Израз *инострани* овде, утешно у нашој дезинтегрисаности, прихватамо као синоним речи *пречански*. Сви смо ми, на свој начин, неке прецани, где год се налазили. Али језик нас и даље, као и некада, обједињује, сабирна сила језичког исказа чији је Ђорђе Нешић изразити носилац. Даровити и посвећени, једино нас могу данас сачувати, изнутра сабрати и ојачати, као што су то чинили и током вишестолетне агоничне борбе наших ближих и даљих претходника.

**Пре тачно четрдесет
година – а четрдесет је
бројка што симболише
заокружен циклус –
Ђорђе Нешић објављује
своје песничко
првенче, *Црв сумње у
јабуци раздора*. Данас
то првенче не би
препознало свога аутора.
По лику како-тако, али по
начину готово никако**

Шта смо мислили када смо указали да је садашњи песник Нешић тешко препознатљив ономе с почетака? Недавно су, с јаким разлозима, окупљене у књизи *Рани радови* (2021) две предратне збирке, поменути првенца из 1985. и збирка *Сурогати* (1990). Обе збирке представљају тријумф суверене ауторске интелигенције и припадају ужем кругу најдуховитијих књига наше књижевности, не само новије. *Рани радови* су у знаку пародије, али пародија је овде примењена надмоћно, у рангу архимајстора овог жанра у нас, Станислава Винавера. Пародија овде није подсмех него стратегија за коренито поигравање са знањима једног свршеног професора књижевности, са наслеђеним калупима који су у неизбежној основи тога знања. Уосталом, песник је додао кључ за отварање свога песничког концепта, а кључ је у цитату Виктора Шкловског, на основу кога песник разумева пародију као приступ аналоган сваком уметничком делу – а свако уметничко дело, као и пародија, мора бити противтежа или паралела постојећим обрасцима. У сваком стварању, не само у пародији, обрасци постоје да буду савладани и надвладани.

И Нешић их превладава, творећи песнички хумор највише пријемчив унутар књижевног фаха. У тим умним игријама, песник не само да разграђује познате ликове, сижејне елементе и биографске моменте писаца, него и устаљене говорне форме. Као у песми „Испирање мозга“: „Живот је тежак. / Црна земља је лака. / Дobar је Бог. // Тамна је тама. / Бели љиљан је бео. / А жути љиљан је жут. [...] // Коце су све на броју. / Кокоши имају перје. / Кокоши носе јаја. // И само идиоту на памет пада / да у јајету длаку тражи.“ Али, иза каламбура остаје вишак смисла, остаје поезија, а не лака поруга и снижавање ствари. Овде је, како је и сам песник признао, опитован апсурдистички дух Данила Хармса, чија свежина не престаје ни после столећа од његове појаве. Јер и апсурд, подруку са хумором, превладава тиранију конвенционалног света на који смо осуђени, пуног нерешивих противречја. Али, код Нешића, пародија производи и озбиљнију рефлексију. У минијатури „Пада прашина“, на пример, парадокс се пројављује у два потеза: „Пада прашина вековима, / пада на цео свет. / Та сталност свему пролазном / удише вечности дах.“ И на овом месту можемо призвати речи Шкловског, да се поезија и проза стварају „осећањем надмоћи над противречностима“ и да противречности откривају другу стварност. Управо то очитују и рани експериментални текстовни радови Ђорђа Нешића.

**Пре десет година, излазак
књиге *Боље је бити у
мањини* (2015) значио
је улазак на велика
врата једног више него
дозрелог, сасређеног
песника, на кога се
морало реаговати, у
име књижевних мерила
која још увек постоје и
елементарног књижевног
морала**

Сасвим други човек пева после рата. После слободне форме и свакојаким луцкастих неформалности, у збирци *Чекајући створитеља* (1995) проговара песник у традицијским, стројим облицима, пре свега у сонету и дистисима, враћа у оптицај риме у канонском положају. Нема пародије у песмама о ратом погођеном граду, о набујалим страховима и наслеђеним поделама које су претходиле томе рату. Овде је апсурд показао убиљачко и разаралачко лице, на терену и у људима. Све је бесловесност, коју Нешић спреже у везане

форме и згуснуте призоре да би се пројавио какав утешни смисао, било какав смисао. У шест кратких дистиха — зимска слика пијаце: „на голим тезгама голо ништа / сцена из апсурда позоришта.“ Обраћа се мишу, у два тростиха, и са њим поистовећује: „цео град избушен / а где је твоја рупа / у овој пакленој студи // ево ти моје душе / цвокотаћемо скупа / цијучи да не полудим.“ Класични облици нису питање поетичко-идеолошког става, нити питање пукe технике, него повратка на поредак, макар у језику, док беспоредак влада, након учинка судара међу доскорашњим суграђанима. Ритам, метрички уобручен, последица је тежње ка равнотежи, која је укинута. Иза апсурда на врхунцу израњају дубоке слике, поништења али и обнове, чекајући поновни долазак и рекреацијски чин Створитеља. Вероватно нико није, у тако мало речи, изразио тако много и тако ефектно, дубински ефектно, ту страшну крваву пометњу с почетка деведесетих. То је нешто више од формалног мајсторства. „Књижевност иде час испред живота, час његовим стопама. Али она води човека, као слепчовођа“ — опет суфлира стари и сликовити Шкловски — „Књижевност не одражава живот [...] Књижевност одражава борбу са животом.“

**Нема пародије у
песмама о ратом
погођеном граду, о
набујалим страховима
и наслеђеним
поделама које су
претходиле томе
рату. Овде је апсурд
показао убилачко и
разаралачко лице, на
терену и у људима**

Надаље, Нешић прати своју борбу, на месту где се обрео и на којем је постојао, не само песмама које прочишћено изражавају статус своје народне заједнице у држави којој су припали, стицајем геополитичких неприлика. Он лирски активира бременито српско памћење дугог трајања на панонском простору, наслања се на велику тему сеоба, као кључног имена наше историјске судбине. Спаја искуства садашња и вајкадашња, без ламентације али и без политичке коректности. Као у обраћању давном Стефану Раваничанину: „Већ нам се мука тростручи, / Главе нам стежу обручи, / Слово нам држе снорови. // И гониће нас до века, / Нестаће нашег човека. *Остаће само гробови.*“ Али гоне и гробове, како видимо, према закону недавно усвојеном. У неким стварима ни песма не може да претера.

Ђорђе Нешић, у важном рукавцу своје лирике, излази из домена историјске трауме, у завичајно и домаћинско окружење и делање. Песников дослух са водом и речним пределима, а поготово са плодовима земље што их узгаја и од којих, као и његови преци, прави опојне дестилате од грождја и воћа, оваплоћује се у архетипским симболима и односима. Ту је појединац састојак нечег ширег и постојаног. У том свом заветном простору, не делује само као песник, корисник наслеђеног језичког градива, него и његов сакупљач, чувар од заборавља, чему је доказ вуковски речнички подухват *Лук и вода*, који је вишеструко допуњаван. Сраслост са микро-светом Дунава и Драве исказује и скорашња збирка тзв. дечје поезије, *Штука код зубара* (2024), која је, поврх свега, још и лексикон тамошњих рибљих врста, са често уврнутим именима.

Пре него што је узео у лирску обраду личност и дело Милутина Миланковића, научног горостаса потеклог са старог спахилука српских црквених поглавара, Нешић је уложио године и године вишестраног рада у реконструкцију Миланковићеве родне куће на обали Дунава, деценијама запуштене и предате пропадању, да је претвори у културно-научни центар са врхунски осмишљеном поставком о једној пребогатој и преважној биографији. Трагом Миланковића, Нешић доноси песничко претумачење његове „небеске механике“ у којој сагледава неке врхунске поетске законе, реда и канона. Језик је васељена, закључује песник из научних погледа човека из Даља. А све то почиње од детињих слика, са Дунава, које је научник у опсежним мемоарима описао. Све се заснива у детињству.

Нешић, који отпочетка доказује енциклопедијски карактер своје поезије, у збирци *Струне* (2022) даља тематска занимања окреће другим изврсним фигурама нашег духа: од колоритног Миланковићевог колеге и пријатеља, Мике Аласа, преко Барањца Кашанина, романтичарских корифеја са пречанског простора, па све до Диса или Тесле на пример. Наднет је над записима и здањима српског средњег века, али и над знацима глобалне опасности, све огољенијих изазова опстанку човека и човечности.

Само за последњих десет плодноних година, понављамо, поезија Ђорђа Нешића се, након солидне подлоге из претходних деценија, разудила у више смерова. Комуникативна и до сржи продирућа, израста у маркантан опус, један од најизведенијих у наше време без великих новости. Нешићеве песме сажеле су и кристализовале, преплеле личну и заједничку повест са нашом савременошћу. Између пораза и победе над собом. Са периферије, са националног обода, доспева у средиште пажње културно одговорне јавности, која држи до вредности. Нешићеве поједине антологијске домете, али и крепко саткану целину његовог опуса, одиста је тешко прехвалити. Зато се нисам, овом лепом приликом, у хвалама ни устегао, иако сам сигуран да читаоци до тих вредности могу допрети и без ичије посредничке помоћи. Читајмо Нешића, тај песнички језик у пуној енергетској ефикасности.

Изговорено у Српској читаоници „Лаза Костић“ у Сомбору, 6. јуна 2025. године

ДУШАН ВАСИЉЕВ – ИЗМЕБУ ПЕСНИКА ЗА ПРИГОДНА ОКУПЉАЊА И АУТЕНТИЧНОГ ГЛАСА ГЕНЕРАЦИЈЕ

„ЧОВЕК ПЕВА ПОСЛЕ РАТА“

Његова биографија има све елементе биографије уклетог песника, социјалног писца, романтичарског песника и многих других „типова књижевника“. Битно је то што се Васиљев заправо само делимично остварио као сви ти типови, а антиратна поезија, или тачније послератна, она је у којој је написао најбоље песме и отуда остао по њима упамћен

пише: **Никола Живановић**

Никоме омиљени песник. Његова поезија данас углавном живи свој живот на антиратним приредбама, погоднија за то од песама писаних после Другог светског рата; поезија која не говори експлицитно у име Срба, као што је погоднија и од касније поезије која се дотиче свежих рана и на овај или онај начин заузима неку политичку позицију.

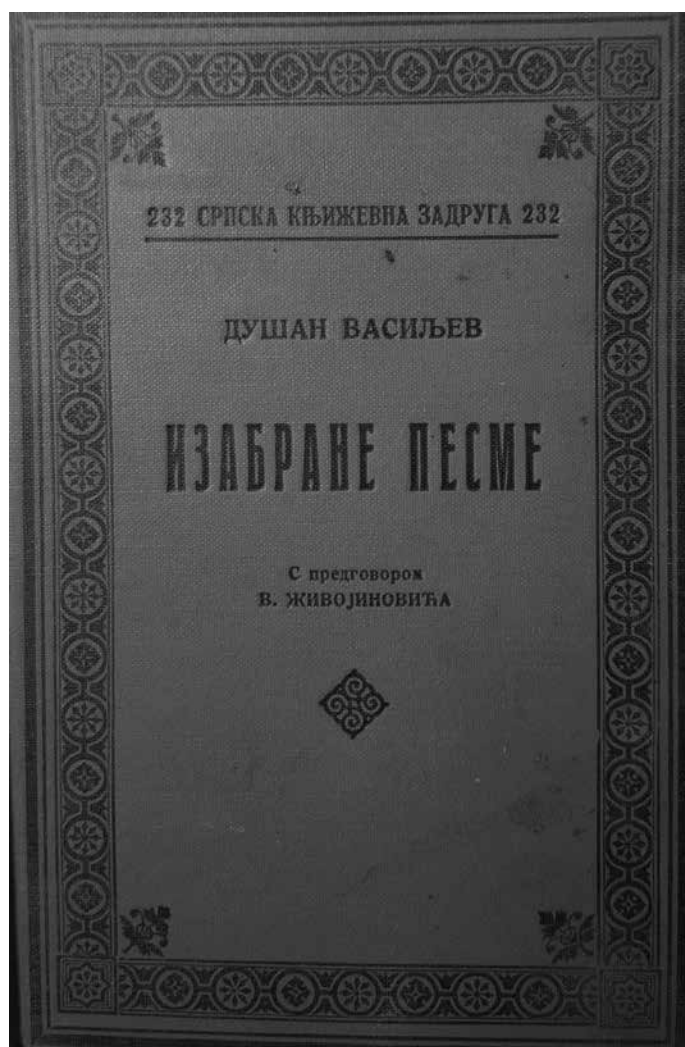
Васиљев је остао упамћен пре свега по песми „Човек пева после рата“ и управо је она читана на тим приредбама. Васиљев припада *послератној генерацији* песника. Црњански је инсистирао на овом термину и Васиљев и он су у поезији најизразитији примери песника на које се тај појам може односити. Као и „Човек пева после рата“, тако и *Лирика Итаке* већ у наслову саопштава да се говори о повратнику из рата. Битно је нагласити да је Васиљев своју једину и за живота необјављену збирку песама насловио *Облаци*, не фокусирајући се дакле на тему рата. Тек је рецепција, и објективна већа вредност таквих песама из његовог дела, поистоветила Васиљева с том тематиком.

Песма „Човек пева после рата“ погодна је за јавне приредбе како због своје успелости, тако због тога што прецизно показује сензибилитет једног доба, али и нарочитог психолошког стања. И због тога што не скреће много са теме:

„Ја сам газио у крви до колена,
И немам више снова.
Сестра ми се продала
И мајци су ми посекали седе косе.
И ја у овом мутном мору блуда и кала
Не тражим плена:
Ох, ја сам жељан зрака! И млека!
И беле јутарње росе!“

Упечатљивост прва два стиха, посебно контрастирана са последња два, оно је што је прославило песму. Међутим, ту постоји и друга тема, а налази се у средишњим стиховима ове строфе, у стиховима о судбини сестре и мајке, са кључним истицањем чињенице да он, лирски субјект, не тражи плена. Нешто касније, везано на овај мотив иду и стихови: „А данас мирно гледам како ми жељену жену / губави бакалин грли“. Одисеј кад се вратио из рата сусрео је просце који се надмећу за руку његове жене. И побио их је. Васиљевљев лирски јунак: „мирно гледа“. Ово треба упоредити са Црњанским, посебно са песмом „Пролог“:

„Ја видех Троју, и видех све.
Море, и обале где лотос зре,
и вратих се, блед и сам.
На Итаки и ја бих да убијам,
ал кад се не сме,
бар да запевам
мало нове песме.“

Први стих ове песме може се читати као да је налик стиху „Ја сам газио у крви до колена“. Јер, у Троји је било крви. Можда ово „све“ које спомиње у другом полустиху заправо представља управо те ратне ужасе које му није мило ни да опише, него их скрати у смислу: „Видео сам Троју и све ужасе рата“. Међутим, други стих спомиње море и „обале где лотос зре“. То се може схватити као неколико примера онога што подразумева под „све“, па би то значило да је у питању неко ко је видео много тога, прошао свет. Али ако се узме шта је Посејдон (бог мора) радио Одисеју, и ако се зна да лотос једу Лотофази, онда се и ови стихови могу схватити као опис успомена из рата, додуше литерарнији од Васиљевљевог. Баш из тог разлога, што је нешто потребно и знати о књижевности, ови стихови нису толико погодни за приредбе као они Васиљева. Затим у стиховима „На Итаки и ја бих да убијам, / ал кад се не сме“ поново постоји паралела са Васиљевим који „не тражи плена“

и „мирно гледа како му жељену жену губави бакалин грли“. Наравно, овде постоји разлика. Одисеј убија зарад своје жене, а код Васиљева је у питању „жељена жена“ која је, док је лирски субјект био у рату, пошла за „губавог“, дакле за рат неспособног човека. Међутим, и Васиљев и Црњански се слажу у једном. Они одбијају насиље. Људи који су видели рат и газили у крви сада жуде за редом и законом („кад се не сме“). Васиљев жуди за зраком, млеком и јутарњом росом. А Црњански за новим песмама (што и Васиљев имплицитно каже када песму насловљава „Човек пева после рата“). И ту Црњански скреће у нешто што његову песму чини потпуно неприкладном за приредбе:

„Нисам патриотска трибина.
Нит марим за славу Поетика.
Нећу да прескочим Крлежу, ни Ђурчина,
нити да будем народна дика.
Судбина ми је стара,
а стихови мало нови.“

Крлежа кога Црњански овде спомиње није Крлежа кога ми знамо. То је млад човек, неко према коме се Црњански овде односи као према књижевном такмацу. Отуда он и стоји раме уз раме са Ђурчином. Леп и отмен је начин на који се Црњански односи према поезији и колегама, али овде очигледно прелази на другу тему, тему која најављује и објашњава његову књигу па се и песма од антиратне претвара у аутопоетичку.

**Његова поезија данас
углавном живи свој
живот на антиратним
приредбама, погоднија
за то од песама писаних
после Другог светског
рата; поезија која не
говори експлицитно у
име Срба, као што је
погоднија и од касније
поезије која се дотиче
свежих рана**

Ипак и ови стихови имају везе са Васиљевљевом поезијом. Ни он, као ни Црњански, није „патриотска трибина“ и стихови су му нови. То што је ново код Васиљева не треба уско везати за формалне разлике у односу на претходну генерацију песника. Оно што разликује

две генерације је однос према моралу, вредновању ствари у свету. Када је ратна тематика у питању, довољно је упоредити песму „Човек пева после рата“ са Ракићевом „На Газиместану“.

**Битно је нагласити да је
Васиљев своју једину и за
живота необјављену збирку
песама насловио *Облаци*,
не фокусирајући се дакле на
тему рата. Тек је рецепција,
и објективна већа вредност
таквих песама из његовог
дела, поистоветила
Васиљева с том тематиком**

У том кључу треба читати и остале Васиљевљеве песме. Рат је само једна од низу несрећа које су задесиле Васиљева у његовом кратком животу: сиромаштво, издржавање вишечлане породице са свега четрнаест година пошто му је отац отишао у аустроугарску војску (радио је разне послове: замењује оца на радном месту, ради у канцеларији неког млина, као порезник, пише писма за пијане жандаре упућене женама и љубавницама, прати фијакере), болест, то што је ратовао на непријатељској страни, па чак се јавио и као добровољац (мада је тада био одбијен, али се ипак касније кајао због тога што се јавио), неуспели покушаји да се афирмише као књижевник, сукоб са оцем, тешкоће око завршавања школе, што је успео тек нешто пред рану смрт која га је снашла са непуних двадесет и четири године. Његова биографија има све елементе биографије уклетог песника, социјалног писца (једно време је Васиљев пре свега у критици и био цењен као претеча социјалне књижевности), романтичарског песника и многих других „типова књижевника“. Битно је то што се Васиљев заправо само делимично остварио као сви ти типови, а антиратна поезија, или тачније послератна, она је у којој је написао најбоље песме и отуда остао по њима упамћен. Несрећа је у томе што се није у свим тим другим темама једнако развио. Васиљев је као мало који песник закупио све теме тога времена, и оне које су наслеђене од ранијих генерација и оне које су најављивале наступајуће. Али и у једном и у другом остао је мањкав и недовршен. Пре свега је у питању језичка и версификаторска незрелост која је стала на пут Васиљеву да се оствари до краја. Често баналан и сентименталан, још чешће наиван и патетичан, он не успева да своје песме доведе до оног нивоа на коме би оне биле класици, како су то неке песме његових претходника или песника наступајуће генерације.

**Често баналан и
сентименталан, још чешће
наиван и патетичан, он
не успева да своје песме
доведе до оног нивоа на
коме би оне биле класици,
како су то неке песме
његових претходника
или песника наступајуће
генерације**

Васиљев за разлику од Црњанског и других наших значајних песника тог времена није видео света. Његово сазнање о променама које доноси његово време, локално је. Рат је видео из прве руке, али промене у култури, оно што се дешавало у Паризу, где су многи наши књижевници боравили, он није видео. Ипак из њега проговара немир тога доба. „И немоћ је део наше душе каткад, наше својство“ („Празник пораза“). Немоћ је оно што је управо послератна генерација писаца и песника, како домаћих (Настасијевић) тако и светских (Кафка, Бекет) узела као своју тему. „Страствени атеизам“ како Радомир Костантиновић назива атеизам Васиљева сеже на другу страну, у прошлост, ка Бодлеру и његовом „Литију Сатани“. То су оне теме које наши углађени „симболисти“ нису дотицали. Зато је на Васиљеву било да то надокнади: „Ђаволе, велика светињо / узетих, отетих, проклетих“ („Ђаво“); „Хоћу да будем сам себи страх, / да у себи нађем Ново / и Бескрајно / па да се од смеха заценим / ко Бог, када је тајно / скров`о / од својих страсти људе.“ („Хоћу“). Има код њега, у данима његове болести, стихова који подсећају на Бранка: „Беле су недеље свете наше, / наша бескрајна бекријања. / Боле ме груди! / А када човек заспи и сања, / да л’ ће ко хтети да га пробуди?... // А девојке, жене беле, као да за нама жале! / Оне се, друже, шале! // Вртом мразеви бришу, / и јесење руже на смрт миришу. / Збогом, друже!“ („Два веселника“). На *Мртвачницу* Готфрида Бена подсећа песма „Болнице“: „Наша су тела широки канали, / у њима жуте болнице плове (...) Вуку се друмом болнице са смрадом, / и видимо их свуда, // у себи, у сну, у молитви, / у облаку над градом... // Завоји, крв, штаке... / и жуте, злобне, велике бараке...“. У песми „Коло“ ћелави и сакати жуде за женама које су „пуне свежине, крви, снаге, / и наге“. Уз његову, својевремено прецењену социјалну поезију, ту су и песме које се настављају на Војислава, па чак и понека боемска, јакшићевска песма. Све то мноштво тема и полуdefinисаних књижевних праваца које се зачиње или исходи у поезији Душана Васиљева указује на једног песника много веће ширине од некога чије се песме чују на антиратним пригодама, песника који је имао и живот уклетог песника и чија је епоха говорила многим језицима, на већини којих је и сам, ако не баш говорио, барем успешно муцао.

**FIUME O MORTE, REDATELJ IGOR BEZINOVIĆ, PRODUKCIJA RESTART
U SURADNJI S VIDEOMANTE I NOSOROGI, 2025.**

MIR U SUŽIVOTU RAZLIČITOSTI

Rezultat je dotjerana slika sadašnjosti, u koju se pažljivo uvode transtemporalne refleksije povijesnih činjenica, kojima se, na koncu, i objašnjava sadašnjost, gruba sadašnjost veličanja D'Annunzijevog lika i djela u Italiji kao i ustašizacija Hrvatske koja u vrijeme nastanka ovog teksta tutnji glavnim gradom „Republike“ Hrvatske uz *crescendo* Marka Perkovića Thompsona, koji je zanat ispekao revajući ustaškoj emigraciji u Australiji

PIŠE: Sonja Leboš

Fiume o morte film je koji je istodobno psihološka studija i (geo)politička kontekstualizacija kompleksne h(i/e/r)storije grada Rijeke. Odistu, u kadru je rijetko ženska figura protagonist, ali film nije lišen ženskog glasa. No, geopolitički kontekst, *desafortunadamente*, i jest – dominantno maskulin i patrijarhalan: to su muškarci koji režu političke mape, prema svojoj mjeri, a prečesto, kao što nam je iskreno rekao jedan kazivač u filmu, radi se o muškarcima koji su psihički duboko poremećene ličnosti.

Za gledanje ovog filma Igora Bezinovića (produkcija: Restart u suradnji s Videomante i Nosorogi, 2025.; dobitnik nagrade Tiger IFF Rotterdam te podgoričkog Underhill Festivala za najbolji regionalni film, obje nagrade su više no zaslužene), dobro je malo ponoviti izuzetno dramatičnu povijest Rijeke. Treba znati da je 1919. godina, kada D'Annunzio dolazi u Rijeku i do-

vodi škvađron pod nazivom *Granatieri di Sardegna*, koji su nekoliko godina ranije na odlasku obećali da će se vratiti, godina koja ukazuje i na karakter povijesnog perioda razdoblja nakon Drugog svjetskog rata, te graničnih nesporazuma između Jugoslavije i Italije, koji su se donekle riješili potpisivanjem bilateralnog sporazuma u Londonu, 25 godina kasnije, tj. 1954. godine.¹

Tu postratnu Rijeku možda najbolje opisuje jedan kazivač, ukazujući da je kao dijete, oko 1957., ako se htio igrati s ostalom djecom na ulici – morao naučiti *fumanski*. Međutim, film ne zadire dublje u to krajnje napeto razdoblje riječke povijesti, iako početak filma ukazuje na Bezinovićevu redateljsku odluku da ukaže na materijalnost povezanosti dva dijela grada, također upirući *odmah* na činjenicu da je ta povezanost bila glavna stvar koju je D'Annunzio težio brutalno uništiti. Glasovi naratora/ica i na *fumanskom* i na hrvatskom dokaz su uzaludnosti njegove težnje. No, što je bilo i za očekivati od čovjeka koji je svoje susjede nazivao šporkim svinjama nedostojnima da se veru po zidinama njegove ljubljene Venecije.

Odistu, kakvo pjesništvo, kakva krajnje nakaradna bonvivanština!

Neki stariji kazivači nevoljko potvrđuju da je D'Annunzio bio fašista, ukazujući na to da je ipak bio veliki pjesnik i još veći ljubavnik, koji je ljubio čak i Eleonoru Duse (što i nije baš istaknuta činjenica u njoj biografiji, vjerojatnije jest da se D'Annunzio time posredno hvalio no što je to bila istina). Fašizam u Italiji, nažalost, očito, rodio se iz mržnje prerusene u pjesništvo – ta činjenica više je od puke narodne predaje, govora mahale... – ona ukazuje na izuzetnu popularnost D'Annunzijevog (ne)djela u kazališnim kućama i kućercima širom Italije kasnog 19. stoljeća.²

Niz takvih, takozvanih „malih“ životnih priča, daje filmu izuzetan ritam,

¹ Iako je ta „bilateralnost“ bila pod strogom kontrolom svjetskih velikih sila (SAD-a, SSSR-a, Velike Britanije, pa i Kine).

² S obzirom na to da film svojim optimizmom budi znatiželju za još i još o povijesti Rijeke, za širenje vidika o granicama te (geo)političkom pozicioniranju Rijeke, ali i njoj infrastrukturi, urbanističkom razvoju, umjetnosti i kvaziumjetnosti kvazifuturizma npr. arhitekta i slikara Romola

Venuccija, tijekom 19. i 20. stoljeća pa sve do suvremenosti, svakako treba zaviriti u knjigu *Fiume Fantastika* (Sveučilište u Rijeci i Oaza Books, 2021). Autor jednog od tekstova u knjizi (pod naslovom *D'Annunzio i Rijeku*), povjesničar iz Brescie Federico Carlo Simonelli, također je jedan od naturščika u filmu koji su ponekad i naratori pojedinih dijelova rizomatske filmske strukture.

što, naravno, treba zahvaliti i montaži (uvijek briljantna Hrvoslava Brkušić), kao i zvuku filma (snimateljice zvuka: Ana Jurčić, Andrea Blasetig), te glazbi (Hrvoje Nikšić, Giovanni Maier).

Povijesne scene koje nam se nižu pred očima zapanjuju i šokiraju – zar je moguće da se ljudi tako lako daju zavesti obećanjima meda i mlijeka koji teče ulicama, da čak, iako daleko od gladi, svjesno zazivaju što veće količine stvarne krvi

Kao i svaki egotist (nije isto što i egoist), što je danas ljudska osobenost koja se širi poput kolere u 16. stoljeću, D'Annunzio je vrlo pomno pazio na to da ostavi svoje tragove u povijesti (iako su ti tragovi zapravo tragovi nacionalističke šizofrenije koja vodi ka ultimativnoj zabavi bolesne patrijaršije – ubijanju drugih ljudskih bića i porobljavanju čitavih naroda), te je njegov

boravak od 16 mjeseci u Rijeci dokumentiran s više od 10 000 fotografija. Nemali je broj korištenih filmskih zapisa (arhive su minuciozno istražile Nika Petković i Carol Grand).

D'Annunzio je razumio moć fotografije i filma u propagandi, i nije škrtario s reprezentacijom. Nažalost, njegova bonvivanština oklopljena suludom odlučnošću da provede fašističku („Božju“, jer jedan je bog i jedan je otac) volju, privukla je u Rijeku kao u obećanu zemlju oko 5000 talijanskih dječaka i mladića u prvih nekoliko mjeseci, a do kraja 1919. talijanske polugladne omladine bilo je oko 10 000.

Izigravanje demokratskog plebiscita koje je uprizorio D'Annunzio u Rijeci u prosincu 1919. ponovilo se kroz 20. stoljeće, nažalost, u brojnim intervencijama vojnih hunti, a budnicu *Giovinezza* koja je odzvanjala d'annunzijeve terorom, zabadajući mladosti crne zastave u srca, naravno, preuzeo je Mussolini kao koračnicu za svoje trupe.

Ti mladići, koji su nakon Prvog svjetskog rata lutali Italijom, a koje je Mussolini zavodio svojim (tj. D'Annunzijevim) tlapnjama o Italiji u granicama Rimskog Carstva u kojoj teče med i mlijeko, nisu slutili da ni D'Annunziju niti Mussoliniju nije stalo do njihove dobrobiti, već do vlastitog bezočno svirepog uspinjanja na vlast i bogaćenja. To što će med i mlijeko biti obilato pomiješani s krvlju... ti mladići su bili odveć gladni da bi razmišljali o okusu kakav će im krv ostaviti u ustima.³ Filmska maska (koja je u filmu očito u kompoziciji s izvrsnom kostimografijom koju potpisuju Tajči Čekada i Manuela Paladin) jasno nam uprizoruje svu tragediju tih mladih života koji su iskrvavili na smrt uz nihilistički poklik „Morto si vivo no“, posijani na ulicama Rijeke dok je D'Annunzio napuštao grad, da bi se povukao u basnoslovnu vilu

³ Ovdje valja reći da je u nekim transtemporalnim scenama barokna glazba loš odabir, kao i njene suvremene inačice, što je ujedno i moja jedina zamjerka ovom filmu.

koju mu je Mussolini, uz pomoć raznolikog talijanskog i evropskog kapitala, te masonskih loža, kupio na jezeru Garda. Kralj ga na Mussolinijev prijedlog proglašava i princem.

Prolijevanje krvi talijanske mladosti i sijanje stotina i stotina mrtvih tijela na ulicama Rijeke donijelo je med i mlijeko – samo D'Annunziju, te vlast Mussoliniju. Aspiracije Italije spram Istre i Dalmacije nisu se skrivale – Rijeka je trebala biti uporište talijanske dominacije Jadranom, a to je i ono što je poticalo internacionalni kapital da ulaže u D'Annunzijev teror: *moгуći* profit na karti svijeta, koja im je samo podmetač.

Nažalost, kao što je Pasolini podcrtavao, konzumerizam je uspješno nadopunio sve faličnosti fašizma, pa je tako u Trstu, glavnom opskrbnom centru socijalističke Jugoslavije, istočnoj granici Italije, podignut nedavno još jedan spomenik D'Annunziju. No, film se jasno pozicionira, i na fumijskom i na hrvatskome: „Mi u Rijeci nećemo mu podići spomenik.“

Brojne fotografije omogućile su izvrstan *re-enactment*: dokudrama (uz vrsnu podršku scenografa Antona Spazzapana i scenografkinje Tiziane De Mario) funkcionira zahvaljujući izuzetnom senzibilitetu za kolorit, atmosferu, kao i naturščicima koji su se prepustili atmosferi i svojim ulogama. Ponekad se *re-enactment* pričinu kao odveć doslovan, no u konačnici vidite da je zapravo – dosljedan, što djelu daje visoku razinu vjerodostojnosti ne samo filmskoj slici već i rizomatskim transtemporalnim narativima koje film u totalitetu uprizoruje. Vjerodostojnosti doprinosi i suverenost drugih redateljskih postupaka, kao što je npr. postupak uvođenja spontanijih reakcija glumaca u pojedinim scenama, koje tako nisu izrezane kao u igranom filmu, već ostaju za gledatelja/icu jasni i nedvosmisleni označitelj izvanfilmske stvarnosti.⁵ Povijesne scene koje nam se nižu pred očima zapanjuju i šokiraju – zar je moguće da se ljudi tako lako daju zavesti obećanjima meda i mlijeka koji teče ulicama, da čak, iako daleko od gladi (poput predsjednika Talijanskog društva, kirurga Grossicha) svjesno ne samo da pristaju već potiču i zazivaju što veće količine stvarne krvi u tim imaginarnim obećanim potocima.⁶

Gledatelji su od samog početka *in medias historiae* – prologu je dana gotovo trećina ukupnog trajanja filma, što je također zanimljiv redateljski postupak koji je omogućio pomniju psihologizaciju likova (kao i ukazivanje na notorno korištenje supstanci koje na Europljane djeluju kao psihotropici). Zanimljivo je i uvođenje elemenata (auto)etnografije u pojedine narative naturščika kojima je omogućena vokacija. Redatelj Igor Bezinović pomno se bavio karakterima likova filma, uz, očito, nemalu podršku *casting*-direktore Sare Jakupec. Ambijentalna hiperbolizacija *re-enactmenta* povijesnih scena s fotografija i filmskih fotograma, kao i filmskih sekvenci, ključna je za estetiku ovog filma. Rezultat je dotjerana slika sadašnjosti, u koju se pažljivo uvode transtemporalne refleksije povijesnih činjenica, kojima se, na koncu, i objašnjava sadašnjost, gruba sadašnjost veličanja D'Annunzijevog lika i djela u Italiji kao i ustašizacija Hrvatske koja u vrijeme nastanka ovog teksta tutnji glavnim gradom „Republike“ Hrvatske uz *crescendo* Marka

Perkovića Thompsona, koji je zanat ispekao revajući ustaškoj emigraciji u Australiji.

Film se također suvereno pozicionira na važnim povijesnim prekretnicama, kojima, povijest patrijarhalne Rijeke, kao i njezinog globalnog konteksta (globalnog naročito u vrijeme kada je Rijeka nesvrstana luka, nadomak talijanskim NATO bazama, ali naravno i u paleoindustrijskoj epohi, kada je, uz Trst, glavna austrougarska imperijalna luka, uz to autonomna) nažalost, obiluje. Lik D'Annunzija oličenje je fašističke hipokrizije, koja mržnju prerušava u – poeziju, kakvu, nažalost brojne dame iz Grossichevog „kulturnog“ kruga – romantiziraju,⁷ dok talijanštinu ili njemštinu drže *kulturnijom* od hrvaštine i čakavštine.

Nažalost, kao što je Pasolini podcrtavao, konzumerizam je uspješno nadopunio sve faličnosti fašizma, pa je tako u Trstu, glavnom opskrbnom centru socijalističke Jugoslavije, istočnoj granici Italije, podignut nedavno još jedan spomenik D'Annunziju

Film *Fiume o morte!* materijalizira benjaminovsku tvrdnju da je povijesne činjenice najbolje spoznavati projekcijom filmskih slika, te približava gledateljima izuzetno bitnu epizodu iz povijesti Rijeke sa zaključkom koji je bitan za cijelu našu *wanna-be* republičicu: „Rijeka ne diže spomenik D'Annunziju.“ Što daje nadu da će ustašoidna masovna povorka koja je 5. srpnja 2025. revala u Zagrebu biti samo – u prolazu, na povratku za Austriju. Za koju se isto tako, opet, samo iskreno možemo nadati da neće dozvoljavati ustaške oružane trening kampove... kao što je to činila tijekom 1970-ih. U novonastalim geopolitičkim okolnostima, RH bi bilo pametno da slijedi politiku progresivne Španjolske, te traži odcjepljenje od NATO pakta. Tada bi i Italija shvatila da se ne može imati i ovce i novce. Zajednički Mediteran, u kojem eventualno još plivaju ribe, a ne ratne podmornice, znači prije svega zonu koja nije pod kontrolom NATO pakta.

Fiume o Morte! film je o povijesti Rijeke koja može poučiti Mediteran o suživotu, što je negdje bila i suptilna poruka ranije spomenute knjige *Fiume Fantastica*. A to je zaista izvrsna sinergija proizvodnje znanja o gradu kompleksne povijesti, koji je našao svoj mir u suživotu različitosti. Osim ako *krupp*-ni kapitalisti ne poremete ravnotežu.

⁴ Danas ulaznica u tu muzealiziranu vilu košta 18 eura, a posjeti je oko 280 000 posjetitelja godišnje, napominju u filmu.

⁵ Neki mikronarativi također sačinjavaju naročite označitelje koji lako izazivaju jezu: npr. kada naturščici ne otklanjaju mogućnost da i u izvanfilmskoj stvarnosti prihvate *ulogu* vojnika.

⁶ Moguće je da takav kirurg, koji je zanat ispekao tijekom Prvog svjetskog rata, u novom ratu vidi samo novu priliku za svoje bogaćenje.

⁷ Riječ „kultura“ ovdje je u navodnicima zato što je treba čitati *cum grano salis*, tj. u strogo antropološkom ključu, koji otvara i zajednice ljudoždera kao *kulture*.

70. STERIJINO POZORJE, NOVI SAD, 26. MAJ – 3. JUN 2025.

U ZJENICI OKA SVIJETA I VREMENA

Sterijino pozorje je međunarodni festival u kojem igraju predstave nastale prema komadima pisaca iz Srbije i iz regije, pa je u tom smislu pomalo paradoks da je na „festivalu domaće drame“ najviše nagrada odnijela predstava iz Hrvatske *Jezik kopačke*, premda je publika glumce i redatelja Boruta Šeparovića prihvatila kao rod rođeni

PIŠE: **Bojan Munjin**

Sterijino pozorje, renomirana teatarska manifestacija još iz vremena Jugoslavije, ove godine je obilježila 70 godina svoga postojanja. Nazvana je od početka po Jovanu Steriji Popoviću, slavnom srpskom komediografu, koji je tako dobronamjerno i duhovito uspio da pogodi u živac sve mane i ograničenja ljudi svoga vremena, ali se Sterija našao u naslovu i zbog činjenice da se radi o piscu, rodom iz Vršca, koji je opjevao svoju rodnu Vojvodinu, u čijem središtu, u Novom Sadu, Pozorje se od početka održava. Zamisao ovih kazališnih susreta bila je, poetski dobronamjerna i socijalistički širokogrudna, da se na novosadskoj pozornici izvode djela svih domaćih pisaca, što je značilo da se radilo o dramatičarima iz cijele Jugoslavije. Zato se festival u Novom Sadu u početku zvao i *Jugoslovenske pozorišne igre*, bar dok je te zemlje bilo... Kasnije su mjesto jugoslavenskih pisaca zauzeli dramatičari iz Srbije i okolice, što je tehnički bilo to isto, ali se posljednjih 30 godina otprilike kaže da je Sterijino pozorje „međunarodni festival u kojem sudjeluju predstave pisaca iz Srbije i predstave iz drugih država regije, nastale prema komadima pisaca iz Srbije i iz regije“. U tom smislu paradoks bi trebala predstavljati činjenica da je ove godine na „festivalu domaće drame“ najviše nagrada, šest, odnijela predstava iz „inostranstva“, iz Hrvatske (*Jezik kopačke*), premda je publika zagrebačke glumce i njihovog redatelja

Boruta Šeparovića prihvatila kao rod rođeni. Ista stvar je bila i sa predstavama iz Slovenije koje su dominirale festivalom i dobivale također najvažnije nagrade, premda je jedan od prisutnih slovenskih redatelja, Jernej Lorenci (*Boj na požiralniku*), napravio u zadnje vrijeme barem isto toliko predstava u Beogradu, koliko i u Ljubljani. Taj problem tko su „naši“, a tko „njihovi“, razriješio je redatelj Haris Pašović na Pozorju još prije 20 godina: „Mi jesmo jedna velika zajednička priča, bez obzira što je svako od nas, svaka zemlja, krenuo svojim putem u Evropu. Pozorje se vraća svima koji su ga oduvijek činili, ali oni koji danas imaju 22 godine treba da odluče hoće li se voljeti, hoće li raditi zajedno ili ne. Novi Sad ima mogućnost da svojom multikulturalnošću bude balkanska Atena.“

Tako je na prvom Sterijinom pozorju 1956. godine gostovala predstava *Kir Janja*, po tekstu kao što rekospo duhovnog oca festivala Jovana Sterije Popovića, u izvedbi glumaca tadašnjeg Zagrebačkog dramskog kazališta u Frankopanskoj ulici. Tada je nagradu za režiju dobio redatelj ove predstave, već vremešni Branko Gavella, a nagradu za glumačko ostvarenje dobio je Pero Kvirgić, koji je igrao naslovnu ulogu Kir Janje, sa nepunih 30 godina. Na dodjeli nagrada Branko Gavella je rekao Kvirgiću: „Ja sam dobio nagradu za prošlost, a vi ste dobili nagradu za budućnost.“ Inače, Pero Kvirgić je na Sterijinom pozorju u različita vremena dobio četiri puta nagradu za glumačko ostvarenje, što je još jedino uspjelo Bati Stojkoviću i Miši Janketiću. Ili, što bi rekao Sterija u svom slavnom komadu *Kir Janja*: „Sve sos mera, pa čiš dođiš do velika slava.“

Sterijino pozorje se u ovih 70 godina nagledalo raznih uprava, koncepcijskih stilova, pokrajinskih ministara za kulturu i direktora, iako su prvi osnivači pozorja zaista bili ljudi od neupitnog renomea: Josip Vidmar, Ivo Andrić, Milan Bogdanović, Velibor Gligorić, Branko Gavella, Tomislav Tanhofer, no prirodno je da je u svojih 70 godina ovaj festival imao svojih uspona i padova. U socijalističko vrijeme, kada se teatar pisao sa veliko „t“ i kada su se kazališni, filmski i književni festivali doživljavali kao praznici kulture „radnika, seljaka i poštene inteligencije“ i kada je bilo novca za kulturu daleko više nego danas, Sterijino pozorje je cvjetalo u najvećoj mjeri koliko je ono to moglo. Festival je u tim decenijama vidio sjajne predstave, odlične glumce i velike režisere. Prvu veliku krizu Sterijino pozorje doživjelo je te tragične 1991. godine, kada se cijepala Jugoslavija, ali se zbog toga moralo pocijepati i Pozorje. Tadašnja selektorica festivala bila je Mani Gotovac, koja je tada iz protesta zbog početka rata u Hrvatskoj podnijela ostavku na svoju funkciju, a tri predstave iz Hrvatske i jedna iz Slovenije „iz političkih i sigurnosnih razloga“ odbile su sudjelovati na Pozorju. Te godine Pozorje više nije

bilo jugoslavensko, ali je žiri to ostao: Ivo Brešan (predsjednik), Laslo Vogel, Milena Zupančič, Dejan Mijač i Risto Stefanovski, ostao je u punom sastavu do kraja Pozorja. Sljedeće 1992. godine Srbija je već bila pod sankcijama, a selektorica Vida Ognjenović pozvala je na Sterijino pozorje predstave iz Bratislave, Budimpešte i Pariza, rađene po tekstovima srpskih pisaca. Kažu, pred samo otvaranje festivala, glumice iz Bratislave i Budimpešte iznenada su slomile nogu, a iz Pariza je stiglo pismo potpisano od svih zaposlenika u tom kazalištu, u kome se kaže da je ansambl spriječen da dođe, jer je Ministarstvo vanjskih poslova Francuske stavilo veto na odlazak u Srbiju. Potpisnici manifesta osudili su tu odluku i dali su punu podršku festivalu.

Sterijino pozorje se u ovih 70 godina nagledalo raznih uprava, konceptijskih stilova, pokrajinskih ministara za kulturu i direktora, iako su prvi osnivači pozorja zaista bili ljudi od neupitnog renomea

U devedesetima Sterijino pozorje je tavorilo. Neka vrsta modernizacije i ubrizgavanja nove energije dogodilo se početkom dvijehiljaditih kada su ratovi ipak minuli i kada je na festivalu ustanovljena međunarodna selekcija „Krugovi“, u koju su kao što rekomo ulazile predstave sa bivšeg jugoslavenskog prostora ili iz svijeta, pravljen po tekstovima ovdašnjih autora. Naravno i tada, sve do danas, bilo je boljih i lošijih sezona, a naročito će ostati upamćena 2017. godina kada žiri Sterijinog pozorja nije dodijelio niti jednu nagradu pojedinačnim predstavama, režiserima, glumcima i drugim učesnicima u takmičarskom programu. Jednoglasna odluka žirija, kojeg su činili Isidora Žebeljan, Emina Elor, Nikita Milivojević, Aleksandar Popovski i Predrag Miki Manojlović, glasila je: „Danas, sagledavajući ambicije, talenat, napore, viđene domete i okolnosti u kojima stvaraju učesnici takmičarskog programa, u vremenu nenaklonjenom pozorišnom stvaralaštvu i institucijama kulture, te posebno u složenim i teškim uslovima u kojima Sterijino pozorje nekako opstojava, kao i primernu odanost novosadske publike Sterijinim igrama, žiri jednoglasno odlučuje da dodeli dve zaslužene Sterijine nagrade: Sterijinu nagradu svim učesnicima 62. Pozorja i Specijalnu Sterijinu nagradu publici 62. Sterijinog pozorja.“ Ova odluka tada je u javnosti odjeknula kao bomba, uzavrele diskusije da li je ta odluka bila ispravna ili ne trajale su mjesecima, a najglasniji su bili oni koji su je okarakterizirali kao „teroristički čin“. Taj pojam teror, na Sterijinom pozorju upotrijebljen je još jednom, 1979. godine, kada je jedan od prvih osnivača Pozorja i utjecajni partijski kadar, Josip Vidmar, glumce predstave *Oslobođenje Skoplja* (koja je pokupila sve glavne nagrade), kao i njenog režisera Ljubišu Ristića – nazvao kulturnim teroristima.

Ponekad međutim jedan krupni kulturni događaj kao što je kazališni festival ovisi o odluci samo jednog čovjeka. U slučaju ovogodišnjeg 70. Sterijinog pozorja ta presudna osoba je njegova trenutna selektorica, kazališna kritičarka Ana Tasić, koja već drugu godinu za redom stvara jedan zanimljiv program kazališnih naslova, iz Srbije i iz regije, koji na radost publike ovaj festival čini teatarski uzbudljivim. Tematski i problemski, kao i na vremenskoj crti prošlost-sadašnjost-budućnost, sedamdeseto izdanje Sterijinog pozorja, pod sloganom „Stvaranje istorije / menjanje budućnosti” uokvirile su dvije predstave: *Sveti Georgije ubiva aždahu*, prema komadu Duška Kovačevića, u režiji Milana Neškovića i u produkciji Jugoslovenskog dramskog pozorišta, koja je otvorila festival i *Jezik kopačke* Zagrebačkog kazališta mladih, prema tekstu Ivana Ergića i Filipa Grujića i u režiji Boruta Šeparovića, koja je ovjenčana sa šest nagrada. O predstavi *Sveti Georgije ubiva aždahu* već smo pisali, ustvrdivši da „ti likovi u ovoj priči nisu samo tužno smiješni seljaci iz Mačve u predvečerje Velikog rata, nego da se zapravo radi o neprestanim i dubokim podjelama koje na tragičan način tresu srpsko društvo sve do danas”. Ili, po riječima pisca, njegova drama približila se našem vremenu kao sublimacija kaosa i života koji živimo sada i 1914. godine kada se zbiva radnja ove drame. „Svaki dan gledamo rat. Na televiziji prisustvujemo direktnom prijenosu smrti u Gazi ili Ukrajini, poslije koga slijedi zabavna muzika”, zabilježili smo riječi Duška Kovačevića. Na drugoj strani te vremenske crte je *Jezik kopačke*, u kojoj se preko današnjeg nogometa govori o suvremenom svijetu, ljudima u njemu i njihovim traumama. Ili kako je redatelj Borut Šeparović o svojoj predstavi rekao vašem izveštaju: „Nogomet je u posljednjih tridesetak godina izrastao u medijski spektakl i planetarnu gladijatorsku vještinu, što ga čini jednim od najsnažnijih fenomena masovne kulture. Iako još uvijek nosi prepoznatljive konture igre uz koju sam odrastao, danas je on toliko komercijaliziran da ga se više ne može gledati u istom svjetlu. On sad odražava naše društvo u cjelini – od društvenih i političkih previranja, do ekonomskih interesa. Primjer za to je ona famozna utakmica Dinama i Crvene zvezde 1990. u Maksimiru, koja je mnogo toga nagovijestila, baš kao što su i raniji etno-navijački fenomeni s kraja 80-ih pokazali kako se nacionalni identiteti mogu pretvoriti u opasnu ratobornost.” Borut čitavo to suvremeno društveno stanje preko nogometa naziva *nadzornim kapitalizmom* ili *težno feudalizmom*, „gdje su i igrači s milijunskim ugovorima u osnovi pod potpunim nadzorom, baš kao i radnici u skladištima velikih kompanija.” Borutovo kazalište je u osnovi angažirano, u kojem se, prema današnjem stanju stvari, miješaju očaj, radost i želja za promjenom. Ili kako kaže sam redatelj: „Tarkovski u filmu *Žrtvovanje* kaže da treba nastaviti zalijevati drvo, ma koliko ono izgledalo beživotno, jer će možda jednoga dana procvjetati.”

Između ove dvije izvedbe okupilo se još sedam predstava u takmičarskom programu i tri u programu „Krugovi” – od izvedbe Beogradski trio (Sterijina nagrada za najbolju predstavu) prema romanu Gorana Markovića, u dramatisaciji i u režiji Matjaža Bergera i u koprodukciji Teatra „Anton Podbevšek” iz Novog mesta i Cankarevog doma u Ljubljani i autorskog projekta Borisa Liješevića *Naličje* (Sterijina nagrada za režiju) u izvođenju Crnogorskog narodnog pozorišta Podgorica, preko predstave *Iskupljenje*, prema romanu Branimira Šćepanovića, u režiji Veljka Mićunovića i u izvedbi Srpskog narodnog pozorišta Novi Sad – do predstave *Boj na požirniku*,

prema noveli Prežihova Voranca, u režiji Jerneja Lorencija i u koprodukciji Prešernovog gledališča iz Kranja i Mestnog gledališča iz Ptuja. Bilo je tu još predstava iz Zagreba, Varaždina, Beograda, Sombora, Lazarevca i Skoplja, ali sve njih objedinjuje neka vrsta inventure savjesti, rastegnute preko sudbina nekoliko generacija ubogih ljudi na brdovitom Balkanu. Bez obzira na to da li se radi o Golom otoku (*Beogradski trio*), o crnogorskoj mafiji (*Naličje*), o surovosti ljudi i bijednom životu slovenskih seljaka (*Boj na požirniku*), o srpskim podjelama (*Sveti Georgije ubiva aždahu*) ili o odnosu vlasti i pojedinca (*Iskupljenje*) i o komercijaliziranoj budućnosti koja će nas sve podaviti (*Jezik kopačke*), 70. Sterijino pozorje željelo je sa pozornice ono što dobro kazalište uvijek želi: pogledati u zjenicu oka današnjeg svijeta i vremena. Ili, kako je napomenula selektorica Ana Tasić: „Ove godine na festivalu neće biti mnogo humora, a ako će ga i biti, on pripada sorti crne komedije... Iz odabranih predstava upadljivo kuljaju kritička značenja, sa prikazima nepokolebljivih i žestokih borbi aktera za društvenu pravdu, uz prisustvo trilerskih sadržaja, u kojima radnje često razmatravaju istrage i nastojanja likova da otkriju istine o zločinima, da iskopaju dugo skrivane tajne, misterije ili da odbrane svoju čast i dostojanstvo.”

Borut Šeparović čitavo suvremeno društveno stanje preko nogometa naziva nadzornim kapitalizmom ili tehno feudalizmom, „gdje su i igrači s milijunskim ugovorima u osnovi pod potpunim nadzorom, baš kao i radnici u skladištima velikih kompanija”

Cehovski gledano, za jedan teatarski festival je najvažnije, naravno uz mnogo dobrodošlih oprečnih mišljenja i vatrenih diskusija, da li je on uspio ili ne. Također, za jedan veliki kazališni susret nije presudno da sve ponuđene predstave budu najbolje, nego da zajednička energija svih tih predstava u teatarskom smislu bude najbolja moguća. Prema žanrovskoj raznovrsnosti predstava, prema poetskoj radijaciji koja je pratila ovaj festival „teatarskih priča o vremenu čiji je bog novac a molitva sticanje” (Tanja Nježić), prema odjecima sa okruglih stolova i ocjenama publike, prema mišljenjima i gledalaca i kazališnih kritičara i konačno prema nagradama i simpatijama kojima su obasute pojedine predstave, moglo bi se sa dobrom dozom sigurnosti reći da je 70. Sterijino pozorje prošlo više nego solidno, u neveselim vremenima u kojima živimo.

**SMRT U DUBROVNIKU, REDATELJ PETAR PEJAKOVIĆ,
UMJETNIČKA ORGANIZACIJA PRAZAN PROSTOR, PODGORICA, 2025.**

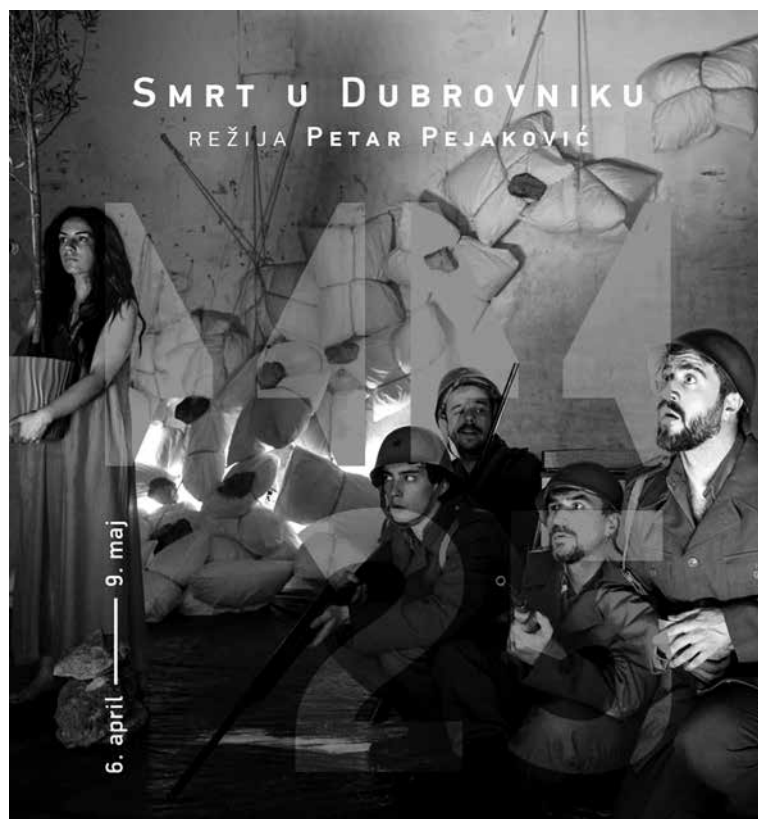
OPOMENA I UTJEHA SVIMA KOJI SANJAJU RAT

Nagradu za najbolju predstavu na Marulićevim danima odnijela je neovisna produkcija umjetničke organizacije Dramski studio Prazan prostor iz Crne Gore, ali sam naslov *Smrt u Dubrovniku* ne može objasniti i kako je dospjela na ovaj festival te se, na koncu, s njega ovjenčana vratila. Nastala je u partnerstvu podgoričkih nevladinih organizacija Dramski studio Prazan prostor i Akcija za ljudska prava kao dio regionalnog projekta

PIŠE: Igor Ružić

Događalo se već da na središnjem nacionalnom festivalu zabljescu pa i trijumfiraju male, gotovo ili zaista neovisne predstave, one koje u nekoj nažalost logičnoj konstelaciji nipošto ne bi mogle biti favoritima u užem krugu. Unatoč pojedinačnim željama i nagnućima, pa i procjenama kvalitete, ili upravo zahvaljujući njima. Ali iznenađenje koje je donijelo ovogodišnje, ujedno i polujubilarno izdanje Marulićevih dana, koji ujedno nose i podnaslov festival hrvatske drame, teško da se mogao očekivati, pa čak i priželjkivati. Nagradu za najbolju predstavu odnijela je neovisna produkcija umjetničke organizacije Dramski studio Prazan prostor iz Crne Gore, ali sam naslov *Smrt u Dubrovniku* ne može objasniti i kako je dospjela na ovaj festival te se, na koncu, s njega ovjenčana vratila.

Slučaj i nije toliko zamršen, ali traži poneko objašnjenje. Festival hrvatske drame, pokrenut je u Splitu kao nacionalni festival u produkciji

ji tamošnjeg Hrvatskog narodnog kazališta prije trideset i pet godina, u vrijeme kad se samostalnost morala potvrđivati i na kulturnom planu, kao prvenstveni kriterij ima dramsko autorstvo i njegovu nacionalnost. Drugim riječima, ona ili onaj koji je potpisan pod neku vrstu rada na tekstu ili s njim, od „punog“ autorstva do dramatizacije i dramaturgije, mora biti prave nacionalnosti. Sve ostalo je nevažno, pa bi u teoriji čak bilo i poželjnije imati više inozemnih produkcija po domaćem tekstu ili uz nezamjenjivu pomoć domaćih dramaturških snaga, nego onih domaćih, ali to je ipak nereально očekivati, čak i ako se ima na umu da je sasvim pristojna količina domaćeg dramskog teksta zaista i izvođena izvan granica Hrvatske. Produkcijski festivalski model, kao i financijski gabariti, ne omogućuje da prave uspješnice ili barem velike i vrijedne predstave tog tipa zaista i gostuju u Splitu u odgovarajućoj mjeri, ali to je već neka sasvim druga priča dobro poznatog zapleta koji se svodi na raskorak između želja i mogućnosti, poželjne i realne slike.

Po toj „nacionalnoj“ liniji *Smrt u Dubrovniku* uopće je mogla biti dio selekcije koju je za ovo izdanje Marulićevih dana obavila dramaturginja i dramska autorica Jelena Kovačić. Predstava je nastala u partnerstvu podgoričkih nevladinih organizacija Dramski studio Prazan prostor i Akcija za ljudska prava kao dio regionalnog projekta „Podrška EU izgradnji povjerenja na Zapadnom Balkanu“ koji implementira Program Ujedinjenih naroda za razvoj (UNDP), a koji je za cilj imao suočavanje s prošlošću, a u crnogorskom kontekstu ne postoji bolji odgovor na zadanu temu od pohoda na

Dubrovnik u jesen 1991. U ekipi koju predvodi redatelj i pedagog Petar Pejaković, uz izvođače i ostale suradnike, našla se i zagrebačka dramaturginja Anja Pletikosa, i inače sklona radu u neovisnim i projektnim zadacima izvan središnje struje, ne samo kazališne, koja je za rad na ovoj predstavi također nagrađena na Marulićevim danima. Spoj je očito kvalitetno zamišljen i ostvaren, ali i to teško da je slučajnost: Petar Pejaković rođen je u Kotoru, ali je prve profesionalne kazališne korake napravio u Rijeci, da bi se nakon beogradskog studija i iskustva vratio u Kotor, uglavnom zanemario institucionalno kazalište i krenuo raditi s djecom, mladima i ranjivim skupinama, iz čega je nastao Dramski studio Prazan prostor koji danas nazivaju „stubom dramske pedagogije u Crnoj Gori“. U međuvremenu je postao i sveučilišni nastavnik na akademiji u Ulcinju, ali i dalje svoje kazalište radi na svoj način, izvan estradnih reflektora i s predanošću teatru kao činu istine i zajedništva. Ukratko, riječ je onome što se rijetko događa, koliko god bilo lijepo zamišljeno: da EU projekt, sa svim implicitnostima koje dolaze u paketu, uspije i okupiti kvalitetne ljude i proizvesti učinak, čak i kad je to festivalska nagrada.

Ona nesumnjivo jest važna, ne samo kazališno ili umjetnički nego i kao poruka šireg zamaha i značaja, ali i bez nje bi *Smrt u Dubrovniku* kao predstava imala posebnu snagu i težinu. Ona se možda tek bazira na isključivo povijesnim podacima, ali zasigurno njima ne duguje priznanje koje je zaslužila i koje, i izvan institucija nagrada, zaslužuje. Drugim riječima: nije ova predstava važna zato što joj je tema crnogorski napad na Dubrovnik, granatiranje svjetske baštine, barbarstvo i pljačka ili stradanje zarobljenika u logoru Morinj. Sve su to činjenice koje se znaju, i koje je lako (ponovno) pronaći, koje su već i medijski i ideološki i nacionalno i kako

Petar Pejaković rođen je u Kotoru, ali je prve profesionalne kazališne korake napravio u Rijeci, da bi se nakon beogradskog studija i iskustva vratio u Kotor, uglavnom zanemario institucionalno kazalište i krenuo raditi s djecom, mladima i ranjivim skupinama

god sasvim dovoljno eksloatirane, barem gledajući izvan crnogorskog konteksta. Iako se predstava upravo njima nominalno najviše bavi, razlog zašto je uspjela doći na festival hrvatske drame ne leži u njezinoj povijesnoj težini, čak ni ako je se shvati kao još jedan, možda već uobičajen i očekivan, možda rijedak i stoga i dalje potreban „gest“ isprike i ponude pomirenja. Sve to jest važno, i nemoguće je sve te čimbenike ne uzeti u obzir, jer jednadžba uspjeha, pogotovo festivalskog, nije ni jednostavna ni pravocrtna, ali predstava bi i sama po sebi bila izuzetno zanimljiva i bez nagrade, bez festivala i bez Splita.

Riječ je, prije svega, o njezinoj inherentnoj vrlini. Teška je to kvalifikacija, pa i kategorija kad je riječ o kazalištu, pogotovo današnjem, a još je teža u sklopu zadanosti koje nudi EU projektna omotnica sa zadanim ciljevima i pokazateljima. Svojevrсна zadržka pritom je sasvim razumljiva, jer iskustvo s ovih prostora, pogotovo kad je još riječ o takvoj vrsti iniciranja i financiranja, nužno izaziva oprez, ironiju, pa čak i autoironiju. U trogodišnjem istraživanju koje je prethodilo predstavi oprez, ironija i autoironija možda su, ili vjerojatno, bili sastavni dio, ali sam finalni čin, rezultat ili proizvod, to ni na koji način ne reflektira. Naprotiv, predstava pristupa temi i njezinim segmentima rijetko, a na trenutke i, u najpozitivnijem smislu, čak naivno iskreno, ne gubeći fokus ili postojanost i, što je najvažnije, uvjerenost i uvjerljivost, na svim razinama: od režije i dramaturgije, preko minimalistički precizne i upravo zato bitno više od funkcionalne upotrebe rekvizite, glazbe, kostima pa sve do respektabilno požrtvovne glumačke igre.

U trogodišnjem istraživanju koje je prethodilo predstavi oprez, ironija i autoironija možda su, ili vjerojatno, bili sastavni dio, ali sam finalni čin, rezultat ili proizvod, to ni na koji način ne reflektira. Naprotiv, predstava pristupa temi i njezinim segmentima rijetko, a na trenutke i, u najpozitivnijem smislu, čak naivno iskreno

Naizgled, to je kvalitetno kronološki ispričana priča: od sretnog zajedništva, preko raspomamljenog razaranja i nečovječnog mučenja do sutona u kojem preživjeli moraju nastaviti živjeti. S druge strane: ona nije ilustrirana povijest, nego koloplet iskaza koji cjelinu pamte u osobno proživljenom detalju, sceni ili trenutku, za što su zaslužni i oni koji su imali hrabrosti pitati i ni koji su imali hrabrosti govoriti. Ne samo napad, nego upravo organizirani i programirani pohod na Dubrovnik u kojem je sudjelovalo trideset tisuća Crnogoraca već je tri desetljeća u toj državi tabu tema, osobna i kolektivna sramota koju se potiskuje i treba potiskivati, a sudionici ovog projekta uspjeli su iz aktera povijesti izvući najbolje i najgore. Rezultat su iskazi koje se ipak ne može pronaći pretraživanjem interneta, a koji daju specifični, osobni i zato izvedbeno potentni pečat općepoznatim događanjima, bez obzira na stupanj pristajanja, iskrenosti, refleksije i autorefleksije.

Naizgled, to je kvalitetno kronološki ispričana priča: od sretnog zajedništva, preko raspomamljenog razaranja i nečovječnog mučenja do sutona u kojem preživjeli moraju nastaviti živjeti

„Pozorište, ako je angažovano i dobro, može samo da se zaleti u neki mrak“, tvrdi redatelj Petar Pejaković u razgovoru za list *Pobjeda*, i to je najjednostavniji i najtočniji opis poetike predstave koja se, ne slučajno, zove upravo *Smrt u Dubrovniku*. Ona započinje i završava upravo smrtima koje se jesu dogodile u Gradu i oko ili zbog njega, od kojih se ne zna koja je poznatija. Na početku Milan Milišić, na kraju Pavo Urban, jedni od rijetkih koji su u predstavi imenovani, uz kontraadmirala Krstu Đurovića u sredini. Dvojica umjetnika čije su smrti obilježile razaranja Dubrovnika, i jedno vojno lice koje je ostalo čuveno po sudbonosnoj izjavi, koje je spriječeno da razaranja spriječi. Ostali zbiljski akteri tek su naznačeni, jer predstava, iako se bavi velikom poviješću, zapravo svoju bazu nalazi u malima koji tek svojim „priznanjem“ možda postaju malo veći. Svjedočanstva pljačke po selima oko Dubrovnika, iskaz čuvara u logoru Morinj, zatomljena trauma onih koji i danas „često sanjaju rat“, redatelju kao da su nudili osebnju dinamiku predstave u kojoj se grupni ilustrativni prizori, vjerojatno nastali iz radioničkog procesa vođenih improvizacija, izmjenjuju s naizgled smirenim, ali jednako efektivnim izravnim obraćanjem u gledalište. Sve to izgleda, diše i misli kao povijesne izvedbene avangarde, kao kolektivno osmišljeno kazalište ili kronologijom i temom okupljeni pojedinačni performansi, a opet čini cjelinu kojoj ne treba puno da kaže sve, i obrnuto.

U to sve ulazi i ona druga strana priče o ratu, koja je nažalost i prečesto, samo priča o ratnicima. *Smrt u Dubrovniku* ne zaboravlja žensku stranu rata, ne nužno glasnu, ali stamenu, ostavljenu u tišini, čekanju i bolu. Iako je predstava glumački bazirana na izrazitoj fizičkoj prezentnosti i aktivnosti dominantno muškog ansambla, bespoštednoj igri Slaviše Grubiše, Emira Čatovića, Pavla Prelevića, Miloša Kaščelana i Kristijana Blečića, kontrapunkt toj igri daje Maša Božović kao istodobno i simbolična i realistična interpretacija te druge strane rata i ratovanja. Najprije kao jedna od glasova, ona većinu predstave šuti i postojano drži teglu sa stablom masline, koju iščupa tek pri kraju gotovo trosatne predstave kako bi interpretirala takozvani ratni dnevnik Pave Urbana, ljubavno pismo koje je pročitano nakon njegove smrti. U tome, kao i dugotrajnom „detalju“ s maslinom, namjerno je izbjegnuta gotovo sva patetika, a ostaju jednostavno: prizor i izgovorena riječ. Upravo ono na što se kazalište svodi kad ga se ogoli, ne do siromaštva nego do biti.

NAKLADNIŠTVO U FEDERACIJI BOSNE I HERCEGOVINE

MALA BARA,
PUNO
KROKODILA

Tiraži knjiga u FBiH se kreću od 300 do 5.000 primjeraka. Prodaja je, slažu se svi izdavači redom, na lošem, često i na očajnom nivou. U Beogradu ima više knjižara nego u cijeloj Bosni i Hercegovini. U Knez Mihailovoj ulici više je knjižara nego u cijeloj Republici Srpskoj i tek nešto manje nego u Federaciji BiH. Ljudi je malo, čitalaca još manje i u takvim okolnostima izdavačima ne samo da nije lako nego im je često i nemoguće raditi

PIŠE: Goran Dakić

Kada je Nacionalna i univerzitetska biblioteka Bosne i Hercegovine u oktobru prošle godine obustavila rad, u problemu su se našli i brojni izdavači u Federaciji BiH, jer je bilo zaustavljeno izdavanje međunarodnih standardnih brojeva bez kojih knjige i časopisi ne mogu biti objavljeni. To je u potpunosti paraliziralo rad izdavačkih kuća u Federaciji BiH svodeći njihov rad na puko disanje i preživljavanje.

Mjesec dana kasnije visoki predstavnik u BiH Kristijan Šmit donio je nalog koji bi trebao omogućiti dalji rad Nacionalne i univerzitetske biblioteke BiH, a samim tim i izdavača u FBiH. S obzirom na to da problem ove institucije nije trajno riješen, postavlja se pitanje kada će rad biblioteke ponovo biti blokiran i kada će izdavači u Federaciji BiH ponovo upasti u „gvožđa“ golemog i tromog birokratskog aparata.

Koliko je ova situacija zapravo bila ozbiljna i koliko je potresla izdavački svijet FBiH najbolje govori pismo koje je Šmitu uputila izvršni direktor Međunarodne agencije za ISBN (standardni broj knjige) sa sjedištem u Londonu Stela Grifits. Ona je pismo poslala i na ključne domaće i među-

narodne adrese, uključujući Savjet ministara BiH i Vladu Federacije BiH. Obustavljanje i dodjela standardnih, odnosno matičnih brojeva te samim time i objava i izdavanje knjiga napravilo je jednomjesečni haos među federalnim izdavačima.

„Izdavači zavise o mogućnosti pravovremenog apliciranja i primanja ISBN brojeva kako bi mogli identifikovati svoje publikacije i osigurati da budu objavljene, naručene i čitane, bilo da je riječ o knjižarama ili online. ISBN je vrlo poznat i uspješan identifikator koji je ključan za uspjeh lanaca nabavljanja knjiga. Obustavljanje dodjele i drugih međunarodnih identifikatora, poput ISMN-a (standardni broj za notna izdanja) i ISSN-a (numerički kod za identifikaciju), u NUB BiH takođe je vrlo ozbiljna“, navodi se u ovom pismu.

**Obustavljanje i
dodjela standardnih,
odnosno matičnih
brojeva te samim time
i objava i izdavanje
knjiga napravilo je
jednomjesečni haos
među federalnim
izdavačima**

Izdavači apliciraju za ISBN-ove u lokalnoj agenciji. U Bosni i Hercegovini ta agencija nalazi se u NUB BiH. Posebna agencija za ISBN u Nacionalnoj i univerzitetskoj biblioteci Republike Srpske u Banjoj Luci dodjeljuje ISBN-ove izdavačima koji su smješteni u Srpskoj. Na isti način na koji izdavači u Francuskoj moraju aplicirati samo na Francusku agenciju za ISBN, izdavači u Federaciji BiH moraju se obraćati samo agenciji u Sarajevu, dok izdavači u Republici Srpskoj to čine samo u Banjoj Luci. Nema međusobne zamjenjivosti

i to je dodatni problem koji se pojavi kada jedna institucija prekine sa radom.

Prema podacima iz 1997. godine – jer slično istraživanje nikada više nije rađeno – u BiH je bilo registrovano oko 300 izdavača. Danas na teritoriji Federacije BiH postoji samo 11 izdavačkih kuća. Ono što dodatno otežava stanje oko izdavanja knjiga jeste i primjena PDV-a koji se uračunava na svaku fakturu i račun u lancu proizvodnje, bez obzira na to da li se radi o beletristici ili o stručnom izdanju što BiH svrstava u jedinu državu u Evropi koja nema nultu stopu PDV-a na knjige.

Tiraži knjiga u FBiH se kreću od 300 do 5.000 primjeraka. Prodaja je, slažu se svi izdavači redom, na lošem, često i na očajnom nivou. U Beogradu ima više knjižara nego u cijeloj Bosni i Hercegovini. U Knez Mihailovoj ulici više je knjižara nego u cijeloj Republici Srpskoj i tek nešto manje nego u Federaciji BiH. Ljudi je malo, čitalaca još manje i u takvim okolnostima izdavačima ne samo da nije lako, nego im je često i nemoguće raditi. Plasman unutar države se još nekako odvija, a „preko granice“ gotovo nikako.

Prema podacima iz 1997. godine – jer slično istraživanje nikada više nije rađeno – u BiH je bilo registrovano oko 300 izdavača. Danas na teritoriji Federacije BiH postoji samo 11 izdavačkih kuća

Kada govore o uslovima poslovanja i podršci koju imaju od državnih struktura, izdavači u FBiH kao primjer navode susjedne zemlje u kojima je cijela oblast mnogo bolje uređena i ima mnogo veću državnu podršku. Problemi s kojima se izdavači u FBiH susreću su ogromni, ali oni najvažniji su visoki fiskalni nameti na promet knjigama i nedovoljna finansijska podrška izdavanju novih naslova.

Izdavači u Federaciji nisu protiv PDV-a, ali su protiv jedinstvene stope od 17 odsto koja se plaća bilo da je riječ o draguljima, lijekovima, hljebu, vikendicama i knjigama. Oni se zalažu da se uvede posebna stopa PDV-a kada su u pitanju knjige i kada su u pitanju novine i neke druge vrste artikala koje su neophodne za šire stanovništvo. Stopa PDV-a je u susjedstvu od pet do osam odsto i to je korektna i podnošljiva stopa.

Pomoć izdavačima u FBiH svedena je na „pristojan“ minimum. Svote koje izdvajaju razna ministarstva i fondacije su skromne i one ne mogu na adekvatan način podsticati, niti podržavati izdavaštvo u Federaciji Bosne i Hercegovine. O lošem stanju izdavaštva i još lošijem statusu knjige u FBiH najbolje govore statistički podaci. Izdavači kažu kako jedna izdavačka kuća

srednje veličine iz Srbije godišnje objavi više naslova nego svi izdavači u FBiH zajedno.

Najveći neprijatelj izdavaštva u cijeloj BiH, pa tako i u FBiH, jeste nelegalna konkurencija i široko rasprostranjena distributivna piraterija koja narušava same temelje izdavačke djelatnosti. „Nosioći“ tog problema su nelegalni prodavači knjiga koji u Bosnu i Hercegovinu dolaze iz Srbije i Crne Gore. Najveći gradovi u Bosni i Hercegovini preplavljeni su nelegalnim prodavačima knjiga, a donedavno su bili više nego aktuelni i mini-sajmovi knjiga koji su se neprestano selili iz grada u grad. Na sajmovima knjiga, poput onog u Banjoj Luci, izdavača više skoro da i nema, jer u sve premrežili izlagači i nakupci.

Izdavači u Federaciji nisu protiv PDV-a, ali su protiv jedinstvene stope od 17 odsto koja se plaća bilo da je riječ o draguljima, lijekovima, hljebu, vikendicama i knjigama. Oni se zalažu da se uvede posebna stopa PDV-a kada su u pitanju knjige i novine

U Federaciji BiH postoji nešto što u Republici Srpskoj nikada nije postojalo i što nikada, kako stvari stoje, neće ni postojati, a to je Fondacija za izdavaštvo koja je osnovana u decembru 2000. godine na prijedlog tadašnjeg federalnog ministra obrazovanja, nauke, kulture i sporta Gavrila Grahovca. Fondacija je prošle godine izdvojila 208.750 KM (106.732 evra) za podršku izdavačima za objavljivanje knjiga, 77.000 KM (39.369 evra) za periodiku i 65.146 KM (33.308 evra) za plasman i promociju. Ali, ni u ovoj Fondaciji ne cvjetaju izdavačke ruže.

Iz Fondacije su se nedavno obratili otvorenim pismom federalnom premijeru Nerminu Nikšiću s pozivom da spriječi ministricu kulture i sporta FBiH Sanju Vlasisavljević u daljem vršenju samovolje i opstrukcija rada Fondacije i da osigura nesmetano provođenje izbora korisnika sredstava Fondacije za 2024. za oblast „Nova književna djela domaćih autora“.

Navedeno je da je izbor korisnika sredstava Fondacije za nove književne rukopise jedna od dvije osnovne aktivnosti radi kojih Fondacija za izdavaštvo postoji, a da je neprekidnim blokadama i proceduralnim opstrukcijama ministricu Vlasisavljević ovogodišnja realizacija ovog jedinog oblika oficijelnog državnog podsticanja književnog stvaralaštva u Federaciji BiH mjesecima odgađana i na kraju dovedena u pitanje.

„Posljednje sredstvo opstrukcije je njeno odbijanje davanja saglasnosti na žiri za izbor novih rukopisa koji imenuje Upravni odbor, a svojom saglasnošću potvrđuje resorni ministar. Saglasnost ministra je instrument državne ovjere kompetentnosti članova žirija za procjenjivanje vrijednosti književnih djela i to određuje njegovu ulogu. Upravni odbor je ove godine, kao i prošle i ranijih godina, imenovao u žiri ličnosti koje uživaju ugled u književnim krugovima i imaju vjerodostojnost u obavljanju zahtjevnog posla vrednovanja književnih rukopisa. Prethodna resorna ministrica nije imala primjedbi na imenovane sastave žirija i potpisivala je saglasnosti“, istaknuto je u pismu.

Kada je u junu prošle godine, ubrzo po preuzimanju dužnosti ministrica uslovlila davanje saglasnost na izbor žirija za „Nova književna djela domaćih autora“ uključivanjem u rad žirija člana po njenom izboru, Upravni odbor Fondacije odbio je njen zahtjev kao neprihvatljiv način uticaja

Iz Fondacije tvrde da ministrica Vlasisavljević takođe nije imala primjedbi na kompetentnost članova imenovanih žirija, ni ove ni prošle godine, ali je i ove i prošle godine odbila potpisati saglasnost. Potpisivanje saglasnosti prošle godine uslovlila je jednim, a ove godine drugim zahtjevom, između kojih je jedino moguća smisljena veza u tome da se posao žirija može obaviti pod kontrolom ministricke ili ga, u protivnom, neće biti.

Kada je u junu prošle godine, ubrzo po preuzimanju dužnosti u Vladi Federacije BiH, ministrica uslovlila davanje saglasnost na izbor žirija za „Nova književna djela domaćih autora“ uključivanjem u rad žirija člana po njenom izboru, Upravni odbor Fondacije odbio je njen zahtjev kao formalno neosnovan i neprihvatljiv način uticaja na rad žirija.

„Rješenje je tada nađeno u proširenju sastava žirija koje su pravila dopuštala. Ispostavilo se da je novopriključeni član žirija osoba bez osnovnih kompetencija za oficijelno vrednovanje književnih djela i rukopisa, potpuno anonimna u svijetu književnosti, osoba kojoj su jedine društvene i kulturne reference bliskost sa HDZ-om. Bio je to prvi i, pokazaće se poslije, jedini slučaj pronalaženja normativno prihvatljivog rješenja za voluntari-

stičke zahtjeve federalne ministricke kulture i sporta. Njen najvažniji naredni zahtjev imao je karakter programirane političke banalnosti ili programiranog političkog skandala“, navedeno je u pismu Fondacije.

Da bi izdavači koliko-toliko lakše disali prije nekoliko godina osnovana je Zajednica izdavača Bosne i Hercegovine koja okuplja najvažnije profesionalne bh. izdavače. Među njima je najviše onih koji su registrovani u FBiH. Samo jedan izdavač iz Republike Srpske je član Zajednice, a to je banjolučko-čelinački „Imprimatur“. Izdavači u FBiH se suočavaju sa još jednim velikim problemom koji se samo naizgled nalazi na margini, a zapravo je u centru. Riječ je ni manje ni više nego o – papiru.

Na evropsko tržište su donedavno značajne količine papira dolazile sa Dalekog istoka. Došlo je do naglog rasta troškova prijevoza sa Dalekog istoka ka Evropi nakon početka rata u Ukrajini. Dugo godina je jedan kontejner iz Kine do evropskih luka koštao otprilike dvije hiljade dolara, a sada taj isti kontejner košta između deset i petnaest hiljada dolara.

Osim prijevoza na Dalekom istoku su porasle cijene celuloze. Porasla je i cijena energenata i radne snage. Zbog toga nabavka papira sa Dalekog istoka više nije imala smisla te su se svi kupci papira sa Dalekog istoka prebacili na evropske proizvođače papira i samim time se stvorila veća potražnja od ponude, a to po logici ekonomije neminovno dovodi do rasta cijena.

Ranijih godina su se svi veliki tiraži knjiga (tiraži od dvadeset do sto hiljada primjeraka) sa zapada štampali u Kini, te se za njih koristio kineski papir. Sada kada su cijene papira i transporta enormno porasle u Kini, izdavačima to više nije bilo isplativo, pa se štampanje tih velikih izdanja vratilo u Evropu. To je onda dovelo do veće potrebe za evropskim papirom te je i to prouzrokovalo još veću potražnju od ponude.

Zadnjih desetak godina, uslijed porasta interneta i prelaska mnogih dokumenata i obrazaca sa printanog na digitalno, potrošnja papira u Evropi i u svijetu se smanjivala. Neke tvornice su zbog toga otišle u stečaj. A pošto ni po čemu nije bilo naznaka da će potražnja papira porasti, niko nije imao „hrabrosti, ali ni poslovne logike“ da otvara novu tvornicu papira. Samim time došlo je do smanjenja proizvodnih kapaciteta, odnosno do smanjenja ponude papira na tržištu.

Jedna značajna količina papira na naša tržišta je u prošlosti dolazila iz ruskih tvornica papira. Uvođenjem sankcija koje su zemlje EU uvele prema Rusiji, između ostalog, uključen je i papir, te svi repromaterijali i sirovine za njegovu proizvodnju, tako da sada više nema papira ni iz ruskih tvornica, što je dodatno poremetilo odnos ponude i potražnje, odnosno pomaže dodatnom rastu cijena papira. Izdavačima u FBiH predstoje samo četiri stvari. Prva od njih je da izdanjima-knjigama koje imaju na zalihima uvećaju cijene, odnosno da ih usklade prema tržišnim cijenama. Ako su prošle godine izdali knjigu čije je objavljivanje koštalo tri marke, njeno će objavljivanje danas koštati najmanje pet maraka.

Ukoliko su izdavači do sada štampali neku knjigu svake godine u tiražu od hiljadu komada, sada im se isplati štampati odjednom 2.000 ili 3.000 komada, te narudžbu napraviti čim prije, jer će na taj način sniziti cijenu štampe i donekle „amortizovati“ veliki rast cijene štampe uslijed rasta svih troškova izrade. Izdavači moraju znati koja od grafičkih kuća na tržištu je specijalizovana za izradu knjiga, a takvih je veoma malo, možda svega dvije-tri kuće.

ISPOD DINARE

Slobodan Grubač

Gotov sam... Gotovo je... Svršeno je... Umirem. Nestajem. Otječe krvi iz bedra, polako otječe, uzalud zategnuće zavojem i elastičnom trskom. Zavoji su natopljeni krvlju, krv je život, teče i odlazi. Ima dosta vode u vrućini na obronku Dinare pod hrastom, gdje su me donijeli, naslonili na stablo, ostavili čuturice i otišli.

Zalutali metak pogodio me u bedro, slomio kost, ne mogu hodati. Stezanje žile, zavijanje, smješaj pod hrastom, čuturice vode, njihovi pogledi... Svi su se oprostili i pozdravili sa mnom. Obećali su da će se vratiti po mene. Tuga im je na licima. Ostavili su mi automat i dvije bombe. Neno, najbolji prijatelj i susjed ostavi mi pištolj. Poljubi me, zadrhta, potrči i nakon pet šest koraka okrene se da me vidi zadnji put, čuo sam da je zajecao, vidio mu suze.

Polako će s krvlju otjecati život. Rupa u bedru, slomljena me boli, nepodnošljivo boli, to ne zarasta... Tako će pod zemlju. Oni, oni se neće vratiti, spašavaju se, bježe. Kako bi nosili mojih sedamdesetak kilograma? Svejedno, mene nema, nema... Znao sam i oni su znali, tješeci me nemogućim obećanjima da će se vratiti, da mi nema spasa. Ostajem u Dinari, tako sam je volio, gledao oblake nad njom, promatrao izlazak sunca, njene zore i sjene, pozlaćene vrhove u sutonu.

Da bar dočekam noć, da me rashladi noći povjetarac, da gledam zvijezde drhtave kristale nad Dinarom, pa da umrem. Umrijeti za sve smrti koje sam vidio, za sve zablude, laži, mržnju, muke i prijetnje, za sve jade između susjeda. Gubi mi se misao... Jadna moja majka, žena i tek rođeni sin. Pričat će mu o meni, siroče cijelog života. Sin bez oca. Odlazim, odlazim, neću dočekati noć.

Evo, čuju se oni. Pred njima smo bježali i utekli. Poznajem glasove, to su moji školski drugovi. Prokletnici su nas zavadili i započeli rat. Šta ću ako me nađu? Zarobljenike su mučili, masakrirali, gledao sam fotografije. Pucati, pa da umrem kao ubica? Čekati ih, ne smijem. Moram se ubiti. Samoubice idu u pakao. Ali, ja se moram ubiti, nemam kuda, učinit ću to da se spasim. Bog će oprostiti.

Kako se ubiti? Ne smiju znati ko sam. Pištolj ne... Automat ne... Bomba da, da bomba, kucnem je od ovu ploču i prislonim uz glavu da sve raznese, da me ne prepoznaju. Ruke ću uz tijelo, na ruci mi je prsten s upisanim imenom žene i datumom vjenčanja.

Pomozi bože, oprosti mi, spasi moju majku, moju ženu i moga sina, izgovorio je poluglasno. Oni dolje čuli su prasak, oprezno su prilazili, vidjeli su obezglavljeno, raskrvavljeno truplo.

„Ubio se, sâm se ubio, tako je najbolje!“ netko je rekao.

ПЛАМЕН ИЗ ДЕСНОГ ДЛАНА

Ђорђе Брујић

Ђорђе Брујић, књижевник, песник и књижевни критичар, рођен је у Карловцу, 7. децембар 1967. године. Школовао се у Карловцу, Загребу, Петрињи и Никшићу. Објавио је књиге поезије: *Нови пусти дани*, Ободско слово, Подгорица; *Страх од шума*, Народна књига, Београд; *Упутство за путовање*, Српско културно друштво „Просвјета“, Загреб; *Кућа на леду*, Удружење књижевника Црне Горе, Подгорица; *Улица за самоћу*, Књижевна задруга Српског народног вијећа, Подгорица; *Последњег дана вече*, Књижевна задруга Српског националног савјета, Подгорица; *Свећа и слово*, Књижевна задруга Српског народног вијећа, Подгорица; *Глинска сријела*, Књижевна задруга Српског народног вијећа, Подгорица, 2025. те приредио више избора поезије. Добитник је награда за књижевност „Драган Кордић“, награде „Стварања“, „Видовданске повеље“, Награде Удружења новинара Црне Горе и других награда, повеља и признања. Поезија му је преводљена на руски, енглески, француски, албански и румунски језик. Заступљен је у већем броју антологија, прегледа и панорама. Уредник је у магазину *Српске народне новине* из Подгорице. Живи у Подгорици.

ВИЈЕ СЕ ЦРВЕНО КОЛО

Плаве се пупаве брезе и шпалир зрелог ивика
Међ' којима се шапће о знању смртног почетка;
Крадом роморе речи, прозор је речна слика
У којој се огледа уздах у снази изузетка.

Као у срцу пчеле кад сметне се висина,
Остаје трнови вршак, жаока животних тама;
Пут кроз житну празнину, једно је у мени чистина
А друго понор равнице, и под њим – крвава кама.

Једно сам ја у себи, а друго ми у нама,
Расте багрем и цвета на валу сунчеве страсти,
Било је оно лето у коме остају сама
Крила од чијег ће праха наша тишина израсти;

Мртвом путином гази између трава и цвета,
У даху роднога биља мирише последња жеља,
И брзи потез жилета, и махнито бајонета:
Вије се црвено коло заједничкога весеља

УЛАЗНА ВРАТА

Када бих могао да те сањам:
Јер ти не постојиш, ти јеси;
И ноћ без месечине да производи звук.
Тако стару и обраслу у паветину,
Да те сањам, и да у теби не буде топлине;

Ни искра ватре; и да буде мук
Отргнут од крошње голе заветрине...
Да се живо са умрлим сточи;
Па да могу да те сањам
Скошену под небом испод помрзине.

Не знам да л' постојиш, али знам да јеси,
Љубичаста стопа на дну степеништа,
Светлост постаје гушћа у праизвору тмине,
Већ се дуг облак вуче за плаштом пепелишта:
Видим да те има, али не знам где си...

МРАК ЈЕ У ЦРНОЈ КУЋИ

Мрак у црној кући, ноћ је буђ и горчина;
На прагу расту сене и трулеж, клија пламено доба,
Нас је повио облак, а родила нас је тишина
Између црвене шуме и откључаног гроба.

Гори, вичемо, гори, обручи као слобода
Наших заробљених суза у магли и сипкој студи;
Под мостом кључа уље док кроз нас протиче вода,
Бела су ноћна лица нас, што једном бејасмо људи.

Мрак је у црној кући ко мрак на црноме чамцу
Којим нас лађари своје из једне у другу јаму;
У пени савски вали запљусну крв на прамцу,
Кроз чију се речну бразду тоне у дубљу таму.

ZBORNİK RADOVA: SRBI U HRVATSKOJ: AKTUALNI POLOŽAJ I GLAVNE PROGRAMSKE AKTIVNOSTI, SANU, BEOGRAD, 2024.

PRAVA POD UDAROM

Zbornik sadrži 11 priloga koje je napisalo 16 autora. Poglavlja su razvrstana u tri cjeline: Prisutnost i participacija; Kultura, obrazovanje i nauka te Razvoj infrastrukture i institucija. Akademiji su u organizaciji okruglog stola i objavi ovog zbornika pomogle srpske organizacije u Hrvatskoj SNV, ZVO, SKD „Prosvjeta“, SPD „Privrednik“, SDF i Sportsko-rekreativno društvo Srba u Hrvatskoj

PIŠE: Siniša Tatalović

Rijetke su knjige koje široko iz perspektive naučnika i praktičara sagledavaju odnose i različite aspekte života jedne manjinske zajednice. Upravo takva, koja obrađuje život srpske zajednice u Hrvatskoj, prošle je godine objavljena u Srpskoj akademiji nauka i umetnosti. Radi se o knjizi šesnaest autora pod naslovom *Srbi u Hrvatskoj: aktualni položaj i glavne programske aktivnosti*. Prije njezinog objavljivanja u SANU-u u Beogradu 8. juna 2023. godine održan je okrugli stol pod nazivom „Srbi u Hrvatskoj: trenutno stanje i glavne programske aktivnosti“. Odluku o održavanju i suorganizaciji okruglog stola donio je Odbor za proučavanje nacionalnih manjina i ljudskih prava SANU-a, na prijedlog njegovog predsjednika akademika Tibora Varadia. Slični okrugli stolovi na temu položaja Srba u Rumuniji i Mađarskoj već su održani u Akademiji, a planirano je još nekoliko skupova na kojima će se analizirati položaj Srba u državama jugoistočne Evrope. Akademiji su u organizaciji okruglog stola i objavi ovog zbornika pomogle srpske organizacije u Hrvatskoj Srpsko narodno vijeće, Zajedničko veće opština, Srpsko kulturno društvo „Prosvjeta“, Srpsko privredno društvo „Privrednik“, Srpski demokratski forum i Sportsko-rekreativno društvo Srba u Hrvatskoj. Zbornik sadrži 11 priloga koje je napisalo 16 autora. Poglavlja

su razvrstana u tri cjeline: Prisutnost i participacija; Kultura, obrazovanje i nauka te Razvoj infrastrukture i institucija.

Zbornik su zajedno uredili akademik Tibor Varadi i Milorad Pupovac, koji u uvodu naglašava: „Kao što je okrugli sto održan u periodu potkraj razdoblja participacije Srba u Vladi Republike Hrvatske i nakon popisa stanovništva, koji je zabilježio značajan pad njihova udjela u hrvatskom stanovništvu, tako se i zbornik pojavljuje na početku razdoblja prekida te participacije i nastavka kampanje dijela desnih i ekstremno desnih stranaka protiv bilo kakve participacije srpskih političkih predstavnika u institucijama hrvatske vlasti i protiv samih njihovih predstavnika. Sve to predstavlja važan historijsko-politički kontekst za razumijevanje načina na koji su Srbi u Hrvatskoj predstavljeni u ovom zborniku.“

Koliki su demografski gubici u srpskoj zajednici u proteklih sto godina, može se vidjeti ako s današnjim podacima usporedimo one iz 1931. godine kada je u Hrvatskoj živjelo 633.000 Srba, odnosno 18,5% u ukupnom stanovništvu

Demografski pokazatelji položaja Srba u Hrvatskoj poglavlje je u kojem autor ovog teksta detaljno analizira demografske promjene u Hrvatskoj od sredine 19. vijeka, koje su uglavnom negativne u broju i prostornom rasporedu stanovništva. Smatra da su na to utjecali česti ratovi, interne i eksterne migracije, saobraćajna povezanost te ekonomske aktivnosti. Autor smatra da u odnosu na većinu drugih evropskih država, Hrvatska u zadnjih sto pedeset godina bilježi jedan od najmanjih porasta broja stanovnika. Zbog toga danas ima negativne i zabrinjavajuće demografske trendove uzrokovane starenjem stanovništva i iseljavanjem nakon članstva u Evropskoj uniji. U odnosu na ukupne demografske trendove, smatra da je najlošija situacija u manjinskim zajednicama, posebno srpskoj koja danas čini tek 3,2% od ukupnog broja stanovnika ili 123.892 pripadnika. Koliki su demografski gubici u srpskoj zajednici u proteklih sto godina, može se vidjeti ako s današnjim podacima usporedimo one iz 1931. godine kada je u Hrvatskoj živjelo 633.000 Srba, odnosno 18,5% u ukupnom stanovništvu. Autor u ovom poglavlju pored prikaza demografskih promjena u Hrvatskoj iz savremene i historijske perspektive u odnosu na srpsku zajednicu, detaljno prikazuje i analizira glavna demografska obilježja srpske zajednice, kao što su prostorni raspored, ekonomska vitalnost i starosna struktura.

**U svom poglavlju
Milorad Pupovac
prikazuje i analizira
podatke o ukupnom
broju, stranačkoj
pripadnosti i
teritorijalnoj
rasprostranjenosti
političke zastupljenosti
Srba u Hrvatskoj**

U poglavlju *Postignuća u političkoj participaciji i izrazite teškoće u političkom djelovanju Srba u Hrvatskoj*, Milorad Pupovac u svom radu polazi od zakonodavnog okvira Republike Hrvatske i međunarodnih dokumenta u kojim se reguliraju prava nacionalnih manjina, posebno pravo na političko predstavljanje Srba u Hrvatskoj. Analizirajući političku zastupljenost Srba u Hrvatskoj, autor smatra da se u prethodnom periodu ostvarivala kroz tri sistema: Opći građanski; Hibridni proporcionalno-građanski i Hibridni kvotno-proporcionalni. Prema njegovom mišljenju, sva tri modela bila su važne komponente političkog života i hrvatske i srpske zajednice. Svaki model osporavan je u različitoj mjeri, posebno od strane desničarskih grupa u Hrvatskoj. Kako navodi, od 1992. godine na snazi je hibridni proporcionalno-građanski model, prema kojem su na izborima za Hrvatski sabor Srbi bili proporcionalno zastupljeni. Prema tome modelu, 13 zastupničkih

mjesta popunjavano je sa stranačkih lista prema proporcionalnom udjelu Srba u ukupnom stanovništvu Hrvatske, dok su za lokalna i regionalna predstavnička tijela birani na temelju čisto većinskog građanskog modela. Ovaj model je 1995., odnosno 2002. godine zamijenjen hibridnim kvotno-proporcionalnim modelom, koji je Srbima jamčio 3 mjesta u Hrvatskom saboru izabrana na temelju posebnog, manjinskog izbornog prava u zasebnoj izornoj jedinici. Od tada su za Srbe bila omogućena i brojna mjesta u predstavničkim organima na lokalnim i regionalnim nivoima vlasti, ovisno o postotku njihovog učešća u ukupnom stanovništvu pojedine samouprave. U ovom poglavlju autor prikazuje i analizira podatke o ukupnom broju, stranačkoj pripadnosti i teritorijalnoj rasprostranjenosti političke zastupljenosti Srba u Hrvatskoj. Pokazuje relevantnost stranačko-političke organizacije i zastupljenosti, naglašavajući da se dominantna organizacija i zastupljenost postižu putem Samostalne demokratske srpske stranke. Uz stranačko-političku zastupljenost, naglašava i važnost Temelnog sporazuma o mirnoj reintegraciji istočne Slavonije, Baranje i zapadnog Srijema (Erdutskog sporazuma) i Pisma namjere Vlade Republike Hrvatske iz 1995., te Ustavnog zakona o pravima nacionalnih manjina iz 2002. Naglašava da su ovi dokumenti omogućili dva modela nestranačke i međustranačke organizacije i zastupljenosti na lokalnom, regionalnom i nacionalnom nivou. To su Zajedničko veće opština istočne Slavonije, Baranje i zapadnog Srema, kao oblik regionalne manjinske samouprave Srba u Hrvatskoj, i Srpsko narodno vijeće, kao oblik nacionalne samouprave Srba u Hrvatskoj. Zajedničko veće opština konstituira se na spomenutom području nakon izbora za predstavnička tijela lokalne samouprave, s predstavnicima tih tijela srpske nacionalnosti. Srpsko narodno vijeće bira se na posebnim izborima za predstavnike i vijeća nacionalnih manjina u jedinicama lokalne i regionalne samouprave, nakon čega se udružuju u jedinstveno vijeće na nacionalnom nivou putem delegata. U tekstu autor detaljno prikazuje teritorijalnu raspodjelu i nadležnosti oba vijeća. U završnom dijelu poglavlja autor raspravlja o trenutnim poteškoćama i izazovima u političkoj zastupljenosti Srba u Hrvatskoj. Prema njegovom mišljenju, tri su glavne poteškoće u djelovanju srpske zajednice. Prva i glavna poteškoća u stranačko-političkoj zastupljenosti Srba u Hrvatskoj je kampanja stigmatizacije političkih predstavnika i političkih stranaka Srba u Hrvatskoj od strane nekih političkih, posebno desničarskih stranaka i nevladinih organizacija. Kako ističe, cilj je uskraćivanje političke organiziranosti, vidljivosti i učešća, odnosno ograničavanja njihovih postignuća u poboljšanju položaja Srba u Hrvatskoj. Drugu poteškoću vidi u tome što dvije organizacije manjinske samouprave Srba u Hrvatskoj, Zajedničko veće opština i Srpsko narodno vijeće, nemaju trajno rješenje za svoj status i financiranje, što ovisi o političkim okolnostima. Treća poteškoća je nedostatak sistematske i trajne podrške Republike Srbije. Ovo je i noseće poglavlje Zbornika, u kojem autor daje ne samo obilje informacija o Srbima u Hrvatskoj, uključujući pet karata kojima potkrepljuje iznesene tvrdnje, nego i sistematično izlaže programska usmjerenja Srba u Hrvatskoj.

U poglavlju *Praktična, dugotrajna i sveobuhvatna zaštita prava pripadnika srpskog naroda u Hrvatskoj i borba za toleranciju i društvo bez mržnje* Jovan Vlaović i Nikola Vukobratović konstatiraju da Hrvatska ima razvijen zakonski okvir za zaštitu prava nacionalnih manjina, koji je u najvećoj mjeri naslijeđen od prethodne zajedničke države. Prema njihovom mišljenju,

Hrvatska je uglavnom pod međunarodnim pritiskom u okviru mirovnog procesa i procesa pristupa međunarodnim organizacijama uspostavila opširan sistem zaštite manjinskih prava, koji se do sada samo djelomično ostvario. Ovaj model utemeljen je na nacionalnom zakonodavstvu i međunarodnim dokumentima, koje autori detaljno analiziraju i ukazuju na probleme u njihovoj primjeni. Posebna pažnja posvećena je instrumentima Vijeća Evrope i posebno primjeni Okvirne konvencije za zaštitu nacionalnih manjina. U tome kontekstu navode mišljenje Vijeća Evrope u kojem se kaže: „Savetodavni odbor je kao preporuku za trenutno djelovanje naveo potrebu da Republika Hrvatska mora sistematski i odmah osuđivati sve pojave nacionalističke i antimanjinske retorike u javnom i političkom govoru u medijima, te osigurati istragu i kažnjavanje svih slučajeva zločina iz mržnje i govora mržnje.“ Autori u poglavlju daju pregled ne samo formalnih prava srpske zajednice u Hrvatskoj nego i ograničenja koja postoje u njihovoj implementaciji, kao i analizu uzroka tih ograničenja. Također, predstavljaju aktivnosti organizacija srpske zajednice u Hrvatskoj na osiguravanju i proširenju prava, uključujući i monitoring diskriminacije i anti-srpskog govora mržnje. Važno je naglasiti da autori u ovom poglavlju prvi put predstavljaju longitudinalne rezultate prikupljane kroz deset godina u godišnjim Biltenima Srpskog narodnog vijeća o nasilju, diskriminaciji i govoru mržnje nad Srbima u Hrvatskoj.

**Prva i glavna poteškoća
u stranačko-političkoj
zastupljenosti Srba u
Hrvatskoj je kampanja
stigmatizacije
političkih predstavnika
i političkih stranaka
Srba u Hrvatskoj od
strane nekih političkih,
posebno desničarskih
stranaka i nevladinih
organizacija**

U poglavlju *Saradnja srpske zajednice u Hrvatskoj s institucijama Republike Srbije*, Dragana Jeckov naglašava da su nacionalne manjine važne za saradnju Hrvatske i Srbije te da mogu poticati saradnju, ali mogu biti i „kamen spoticanja“ u toj saradnji. Autorica u poglavlju razmatra pravni okvir regionalne saradnje između Hrvatske i Srbije kada je riječ o nacionalnim manjinama u čemu važnu ulogu ima bilateralni sporazum o obostranoj zaštiti nacionalnih manjina. Također, detaljno analizira saradnju i

različite oblike institucionalne podrške Srbima u Hrvatskoj. Analizira različite dokumente Srbije u kojima se reguliše pomoć srpskoj dijaspori i Srbima u regionu. U tome kontekstu obrađuje područja i programe kojima Srbi u Hrvatskoj ostvaruju saradnju sa Srbijom, ali i Hrvatima iz Srbije. Prema njenom mišljenju, temeljna su područja djelovanja očuvanje i jačanje nacionalnog i kulturnog identiteta, ekonomska pomoć povratnicima, obrazovanje i zaštita manjinskih prava. Cilj je bolji položaj Srba u Hrvatskoj i poboljšanje odnosa u regionu, posebno između Hrvatske i Srbije.

U poglavlju *Ostvarivanje kulturnih i obrazovnih prava Srba u Hrvatskoj: Postignuća i glavne poteškoće* Milan Vukelić i Slobodan Živković predstavljaju zakonodavni okvir Republike Hrvatske, počevši od ustavnog uređenja koje reguliše prava pripadnika nacionalnih manjina na obrazovanje na svom jeziku i pismu. Autori poseban naglasak stavljaju na upotrebu srpskog jezika i ćirilice pisma u praksi. Uz uporednu statističku analizu, autori objašnjavaju aktuelne modele nastave u obrazovnom sistemu dajući i prikaz aktivnosti u okviru vaninstitucionalnih oblika nastave i ostalih obrazovnih mogućnosti. Prikazuju i glavne ciljeve rada srpskih organizacija u Hrvatskoj i njihove organizacione kapacitete. Smatraju da su „stvarenje pozitivne atmosfere, administrativna sigurnost i sistemska podrška u pronalaženju rješenja za ključne razvojne izazove preduslovi za očuvanje i razvoj obrazovne tradicije učenja na materinjem jeziku“. Na kraju autori ukazuju na izazove i različite aspekte razvoja obrazovanja na srpskom jeziku i ćirilicom pismu u budućnosti, kao i njegov uticaj na razvoj srpske zajednice.

Aneta Vladimirov u poglavlju *Zaštita spomeničke i kulturne baštine, skupljanje i čuvanje arhivske građe i prakticiranje politike sjećanja* analizira kako Srpsko narodno vijeće objedinjuje kulturu zajednice i kulturu sjećanja u jedinstvenu kulturnu praksu čiji su cilj emancipacija same srpske zajednice i dobro srastanje razlika i iscjeljivanje trauma vezanih uz obje kulture. Kao primjere takvih praksi autorica navodi obnovu baštine kao što je Kula Stojana Jankovića i arheološka istraživanja područja sistema koncentracijskih logora Gospić – Jadovno – Pag, ali i druge primjere i mjesta sjećanja iz ratova u 20. vijeku. Njezin tekst obogaćen je nizom vrijednih ilustracija i fotografija.

Naučna aktivnost Srpskog narodnog vijeća u Hrvatskoj vrijedan je prilog Dejana Jovića koji prikazuje razvoj naučne djelatnosti u srpskoj zajednici u prethodnih nekoliko desetljeća naglašavajući kako su mnogi Srbi u Hrvatskoj dali značajan doprinos nauci u različitim periodima i naučnim disciplinama. Naučna djelatnost u okviru srpske zajednice započinje devedesetih godina prošlog vijeka kada se obnavlja rad srpskih organizacija u Hrvatskoj. Tada se u SKD „Prosvjeta“, u okviru Centra za kulturu i historiju Srba u Hrvatskoj, pokreće naučna djelatnost realizovanjem nekoliko istraživačkih projekata u području društvenih nauka. Projekti su rezultirali objavljivanjem naučnih knjiga i članaka u različitim edicijama i časopisima. Kako navodi autor, naučni rad se intenzivira osnivanjem Srpskog narodnog vijeća 1997. godine, a naročito kroz rad Arhiva Srba u Hrvatskoj, koji 2018. pokreće časopis *Tragovi*. Srpsko narodno vijeće objavljuje knjige naučnog i publicističkog karaktera, samostalno ili u saradnji sa drugim izdavačima. Prema autorovom mišljenju, Arhiv Srba u Hrvatskoj je postao mjesto okupljanja doktora nauka i doktorskih studenata, što je u funkciji očuvanja, jačanja i obnavljanja intelektualnog potencijala Srba u Hrvatskoj. U ovom

poglavlju Jović detaljno prikazuje razvoj, karakter, postignuća i planove srpske zajednice u Hrvatskoj kada se radi o naučnom radu, koji, prema njegovom mišljenju, ima snažan utjecaj na identitet i percepciju zajednice. Kako naglašava u zaključku: „Stvaranje nove generacije intelektualaca iz redova srpskog naroda u Hrvatskoj je važan strateški cilj SNV-a. Srbi intelektualci oblikovali su identitet srpskog naroda u Hrvatskoj, a njihova snaga i uspješnost je učinila to da se može reći da su upravo po tome Srbi iz Hrvatske često prednjačili u odnosu na ostale Srbe izvan Srbije.“ *O Izdavačkoj djelatnosti srpske zajednice u Hrvatskoj 1993–2023.* piše Čedomir Višnjić, najpučeniji i najzaslužniji pripadnik zajednice za ovu djelatnost. Najprije se osvrće na modernu izdavačku djelatnost kod Srba u Hrvatskoj koja započinje krajem 19. i u prvim decenijama 20. vijeka. Autor ovoga priloga navodi glavne pokušaje i poduhvate u izdavačkoj djelatnosti u 20. vijeku. U tom stoljeću srpska knjiga u Hrvatskoj je, prema njegovom mišljenju, preživjela tri uništavajuća napada: u dva svjetska rata i u ratu iz devedesetih godina prošlog vijeka. Obnovu izdavaštva je u dva navrata vodila i danas vodi SKD „Prosvjeta“. Prema njegovom mišljenju, zahvaljujući tom radu prvi put je stvoren aktivan stvaralački krug književnika i kulturnih radnika Srba iz Hrvatske. Probleme u tom radu vidi u ograničenjima u društvenom položaju srpske zajednice u Hrvatskoj i izbjegličke populacije u Srbiji.

Hrvatska je uglavnom pod međunarodnim pritiskom u okviru mirovnog procesa i procesa pristupa međunarodnim organizacijama uspostavila opširan sistem zaštite manjinskih prava, koji se do sada samo djelomično ostvario

U poglavlju *Podrška razvoju privrednih sredina, ekonomskim aktivnostima pripadnika srpske zajednice i socijalno-humanitarnoj pomoći* tri autorice, Mila Tatović Ramljak, Tatjana Dragičević i Andrea Vukelić obrađuju djelovanje Srpskog narodnog vijeća u ovim važnim područjima za srpsku zajednicu u Hrvatskoj. Autorke analiziraju djelovanje dva odjeljenja Srpskog narodnog vijeća koja se bave razvojnim i socijalnim pitanjima i to: Odjeljenje za razvoj i investicije te Odjeljenje za socijalno-humanitarna pitanja. Autorke su u svom radu predstavile sve njihove glavne aktivno-

sti u sredinama u koja su se vratile izbjeglice nakon završetka rata, ali i aktivnosti u drugim krajevima u kojima žive pripadnici srpske zajednice u Hrvatskoj. Prema njihovim navodima, te aktivnosti uključuju podršku pripadnicima zajednice u privrednom, socijalnom, humanitarnom, infrastrukturnom, stambenom i drugom smislu, ali i osiguravanje mogućnosti za trajni ostanak u nekima od najnerazvijenijih dijelova Hrvatske. Poglavlje je obogaćeno vrlo zanimljivim fotografijama koje ilustriraju niz aktivnosti u srpskoj zajednici u Hrvatskoj. Na ovaj tekst nadovezuje se poglavlje *Obnova društvenih domova, izgradnja kulturno-obrazovnih centara i kulturni program* Jelene Nestorović i Emine Đurašević. One ukazuju na važnost stvaranja materijalnih i prostornih uvjeta za efikasno funkcioniranje srpskih organizacija u raznim dijelovima Hrvatske te za realizaciju njihovih sve brojnijih programa. Jedna od tih pretpostavki je izgradnja infrastrukture u vlasništvu ili pod dugotrajnom upravom srpske zajednice u Hrvatskoj. Ovo poglavlje sadrži i fotografije već izgrađenih srpskih kulturnih centara, odnosno idejna rješenja onih koji će se graditi ili su u procesu izgradnje.

Medijska aktivnost organizacija Srba u Hrvatskoj poglavlje je koje je napisao Aleksandar Milošević, koji navodi kako se od ponovnog osnivanja srpskih organizacija u Hrvatskoj one intenzivno bave i medijskom djelatnošću. Medijska aktivnost je raznorodna, kako po vrstama medija tako i po sadržaju i izdavačima. Prema njegovom mišljenju, generalni je cilj većine medija očuvanje tradicije i baštine Srba u Hrvatskoj, informisanje o zbivanjima i problemima unutar srpske zajednice, čuvanje nacionalne svijesti, posebnosti, jezika i pisma. Pravo na informisanje na manjinskom jeziku i pismu vidi kao temeljno manjinsko pravo zapisano u Ustavnom zakonu o pravima nacionalnih manjina. Mediji, čiji su izdavači organizacije srpske zajednice u Hrvatskoj, dominantno su financirani iz proračuna Republike Hrvatske, ali su istovremeno često i napadani i kritizirani s ekstremno desničarskih pozicija. Autor ističe da većina medija svoje sjedište ima na istoku Hrvatske, što je posljedica mirne reintegracije i koncentracije Srba na kompaktnom prostoru. Tjednik *Novosti* je, pak, jedini medij organizacije Srba u Hrvatskoj koji ima regionalni odjek i utjecaj. Zaključuje da su pred medijima Srba u Hrvatskoj brojna pitanja i izazovi na koja moraju odgovoriti same organizacije, ali i koja su posljedica društvenih i političkih okolnosti u kojima žive pripadnici srpske zajednice u Hrvatskoj.

Kako u uredničkom uvodu ove publikacije zaključuje Milorad Pupovac: „U ova tri poglavlja svakako nije prikazano ni sve postignuto, a kamoli sve nepostignuto u organizaciji, pravima, programima i potrebama koje pripadnici zajednice i zajednica u cjelini imaju, ali jesu prikazana neka od najvažnijih postignuća i neke od najvažnijih prepreka za sve ono što još nije postignuto za njihov ravnopravan život i za njezinu održivost kao samosvjesne sigurne i slobodne zajednice.“ Polazeći od navedenog, pred srpskim organizacijama u Hrvatskoj je puno posla na poboljšanju položaja zajednice u različitim aspektima njezinog života i rada. U nekim sektorima to će biti lakše, dok će u nekima iziskivati ogromne napore i umješnost. U svemu tome, praćenje napretka uz naučna istraživanja različitih aspekata života Srba u Hrvatskoj imat će sve veći značaj. Ovaj zbornik radova je temelj za takva nastojanja.

ПОВОДОМ ОБЈАВЉИВАЊА САБРАНИХ ДЕЛА РАДОВАНА ЈОВАНОВИЋА

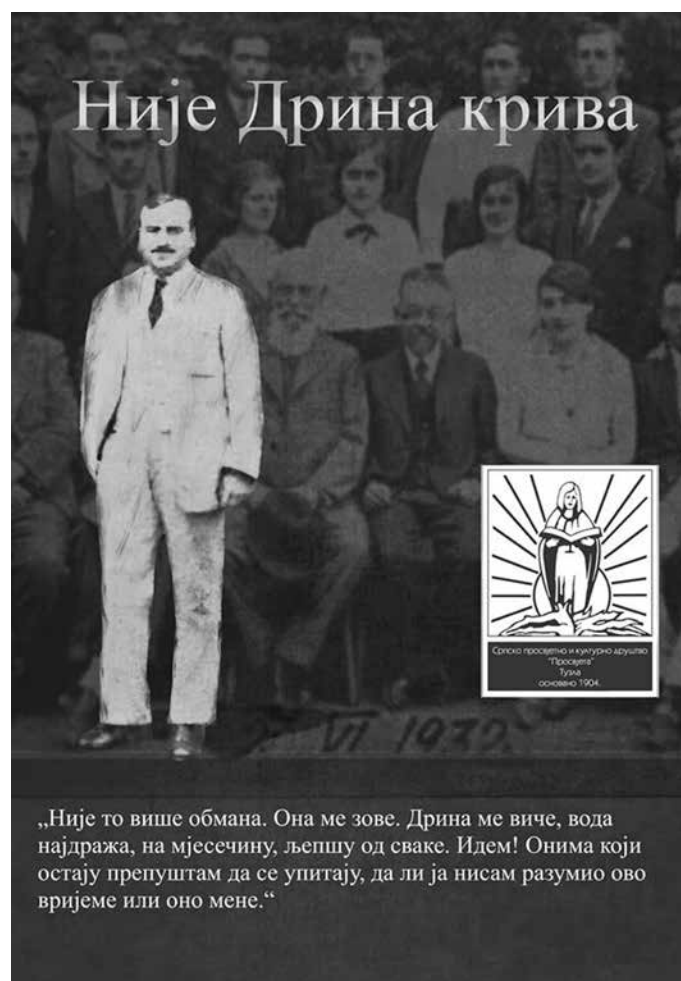
КРИВА ДРИНА ЗАБОРАВА НЕМА

Реч је о тихом хероју локалне културно-просветне сцене који је стваралачку и педагошку енергију сагорео између два светска рата. Стотину година од тих дана у којима је разнолика делатност Радована Јовановића била у пуноме јеку, ми смо захваљујући тузланској „Просвјети“ у прилици да се сусретнемо са целином његовог списатељског опуса

пише: **Вуле Журић**

Спортска емисија „Индијект“ остаће заувек записана у историји југословенске популарне културе због одјавне шпице, џемпера Марка Марковића и рубрике „Куцамо на врата заборављених асова“. Сарајевски новопривитивци у својој су „Топ-листи надреалиста“ овој рубрици дали онај дубљи, зафркантски смисао, јер у њиховим скичевима заборављени ас или није био код куће, или се одселио на непознату адресу.

А онда су на наша врата покуцале деведесете и многе културолошке маргиналије и тривије предатнога вакта прво попримише симболичку вредност, па се потом одселише у просторе лукративних метафора. Тако се носталгично подсећање на најбизарнију ТВ рекламу из самоуправних времена данас сасвим легитимно сматра као леп пример гајења културе сећања, док за сећање на културу готово да нема места. Заборављени асови заборављени су још једном, а нарочито асови културе и образовања. Сви ти силни људи су играјући за рају и занемарујући тактику у име општег друштвеног напретка прво свесно жртвовали сваку животну удобност да би их то исто друштво, њихов вољени род, систематски заборавило.

„Није то више обмана. Она ме зове. Дрина ме виче, вода најдража, на мјесечину, љепшу од сваке. Идем! Онима који остају препуштам да се упитају, да ли ја нисам разумио ово вријеме или оно мене.“

Истина, распад земље и следствено уситњавање културног простора је у садејству са променом друштвене парадигме подстакло интересовање за животе и дела оних несретника по којима се у доба заједништва ништа није могло звати. Али оно је најчешће било фасадно, декларативно. Истински напори да се од колективног заборава отргну дела и дани оних које смо већ увелико морали памтити ретко су подржани са довољно материјалних средстава. А ако је новаца и било, они су готово без грешке трошени на слављење оних који су с правом препуштани забору.

Постоје, међутим, и лепо изузеци. Један од њих десио се 2024. године у Тузли, где су у издању тамошњег Српског културног просветног друштва „Просвјета“ објављена сабрана дела Радована Јовановића.

Реч је о тихом хероју локалне културно-просветне сцене који је своју стваралачку и педагошку енергију сагорео између два светска рата. Стотину година од тих дана у којима је разнолика делатност Радована Јовановића била у пуноме јеку, ми смо захваљујући тузланској „Просвјети“, којом руководи Мирјана Лазаревић, те

приређивачу и уреднику Фатмиру Алиспахићу, у прилици да се сусретнемо са целином његовог списатељског опуса. А тај сусрет за нашу културу представља и помало изненађујући истински догађај, јер овде није реч тек о пукој каталогизацији још једнога опуса који допуњава мозаик давно прошлог времена, већ о прилици да укажемо на један прерано утихнуо глас који је и те како умео и имао шта да каже.

**Међу ђацима
тузланске гимназије
којима је Јовановић
предавао били су и
Меша Селимовић
и Дервиш Сушић, а
највероватније и Гојко
Стојчевић, то јест
српски патријарх Павле**

Рођен 1889. године у Тегарама код Братунца, у сиромашној сељачкој породици, Радован Јовановић је након завршене гимназије у Тузли 1912. отишао у Праг, где је на тамошњем филозофском факултету почео да студира историју и земљопис. Наредне године је због слабих материјалних услова студије наставио у Загребу, где у часопису *Вихор* 1914. објављује своју прву песму, коју је био посветио Јовану Скерлићу. Последње две године Великог рата као интендант аустро-угарске војске проводи прво на руском, а онда на италијанском фронту. Ту дочекује и последње дане рата, које описује у дневничким записима *Од Томбе до Караванки*. Већ 1919. бива постављен за суплента сарајевске гимназије, да би 1921. стигао назад, у тузланску гимназију, у којој је као професор књижевности, историје и географије радио све до смрти 1937. године.

За све то време, Јовановић је писао песме, кратке приче, новинске чланке, огледе и есеје, које је објављивао у многим домаћим књижевним часописима и листовима, укључујући и београдску *Политику*. Јовановић је био оснивач и главни уредник часописа за књижевност и уметност *Средина*. Часопис је излазио у Тузли од 1925. до 1927. и за то време објављено је једанаест бројева, чији се примерци данас чувају и у Народној библиотеци Србије. Потом је био и надзорни наставник гимназијске ђачке литерарне дружине „Петар Кочић“, а међу ђацима тузланске гимназије којима је Јовановић предавао били су и Меша Селимовић и Дервиш Сушић, а највероватније и Гојко Стојчевић, то јест српски патријарх Павле.

Меша Селимовић у својим *Сјећањима* пише да му је у најдубљем сећању на гимназијске дане остао „Радован Јовановић, професор књижевности, историје и географије, тих, озбиљан, повучен, болешљив, па ипак увијек спреман на шалу и разговор, даровит pjesник, притиснут немаштином и провинцијом“.

„Кад сам доцније дошао у гимназију, као професор“, наставља писац *Дервиша и смрти*, „зближили смо се. ‘Бјежи одавдје!’ – говорио је. – Убиће те провинција’. ‘Како вас није убила?’ – питао сам. ‘Ништа ме не питај!’ рекао је, и ја сам само могао да наслутим његову драму, обиљежену талентом, сном о успјеху, презиrom средине, пићем, сиротињом, оптерећеношћу породицом, свијешћу о безизлазу.“

Селимовић напомиње и како је једну Јовановићеву песму Велимир Живојиновић Масука уврстио у своју антологију објављену 1928. године.

„Умро је“, Селимовић завршава присећање на професора Јовановића, „прије овог посљедњег рата, а ни до данас нико није прочитао роман који је оставио у рукопису. Неко је несрећан и након смрти.“

**„Умро је“, Селимовић
завршава присећање
на професора
Јовановића, „прије
овог посљедњег рата,
а ни до данас нико није
прочитао роман који
је оставио у рукопису.
Неко је несрећан и
након смрти.“**

Суштина животне приче једног несретног културног прегаоца стала је у тих неколико редова. Последња Селимовићева реченица о несретном професору била је не само тешка и лепа, него и тачна све до пре неколико година. Тада је, после овог последњег рата, сасвим случајно, приликом једне селидбе општинске архивске грађе, пронађена торба у којој је откривена Јовановићева књижевна оставштина, укључујући и роман *Није Дрина крива*.

Тако се стекао први услов да се врло конкретно и опипљиво оживи успомена на писца који није имао среће да за краткога живота из локалних оквира изађе на ону велику културну сцену. Потом се приступило приређивању, припреми и штампању Јовановићевих

сабраних дела. И тако су данас пред нама четири тома у којима су објављене Јовановићеве приче, песме, студије и чланци, поменути роман, те пета књига, у целини посвећена његовом животу и делу.

Сем исцрпне биографије и библиографије, објављени су одломци из сећања Јовановићевих савременика, махом некадашњих ђака, а на самом крају ове књиге налазе се и некролози штампани те 1937. у *Политици*, сарајевском *Прегледу* и Извјештају Државне реалне гимназије у Тузли.

**Јовановићев опус је
пре разноврстан него
шаролик, а истински
вредним пажње
чине га неколико
аутобиографских
записа, поједини
стихови, две-три приче
и већ помињани, до
сада необјављени
роман *Није Дрина*
крива**

Из тог извештаја сазнајемо да је на Јовановићевом гробу, у име његових бивших ђака, говорио Меша Селимовић.

Не може се рећи да се у Јовановићевим текстовима може пронаћи клица великог Селимовићевог дела, али увид у књижевност коју су босанскохерцеговачки писци стварали између два светска рата заиста не би био потпун без примања к знању онога што је на папиру за собом оставио Мешин суграђанин-претходник.

Јовановићев опус је пре разноврстан него шаролик, а истински вредним пажње чине га неколико аутобиографских записа, поједини стихови, две-три приче и већ помињани, до сада необјављени роман *Није Дрина крива*.

Приче су му објављиване и у *Политици*, у којој је тих година, сетимо се, своје прве приче био објавио и Бранко Ћопић. И Јовановић се у својим кратким прозама бави дочаравањем тренутака из живота обичнога народа, те му у два-три наврата успева да документаристичке скице претвори у књижевне призоре који нису изгубили вредност све до данас.

Будући да је био сведок бурних последњих година аустријске колонијалне управе над Босном и Херцеговином, а да је управо тузланска гимназија била један од епицентара младобосанске

револуционарне побуне, Јовановић је био у прилици да из прве руке забележи своја сећања на Петра Кочића и Гаврила Принципа. Народног трибуна и писца *Јазавца пред судом* Јовановић је имао прилику да види када је Кочић из Бањалуке био доведен у тузлански затвор. А са Принципом је једно време ишао заједно у школу, па када је будући видовдански херој одлучио да прекине школовање и крене даље ка својој трагичној судбини, Јовановић му је посудио новац да плати заосталу станарину и купи возну карту до Сарајева.

Књижевно је највреднији дневник који је Јовановић водио последњих дана Великог рата. Италијански фронт као да је имао неку магијску моћ, јер су, сетимо се, у тим крајевима лице и наличје рата спознали и Црњански и Хемингвеј. Радовану Јовановићу није било суђено да свој списатељски таленат развије у потпуности, али странице на којима описује последње дане рата могу се сврстати уз раме онемо што су о тим данима писали Драгиша Васић, Станислав Краков, па и сам Црњански. Отуда бисмо Јовановићеве дневничке записе, *Сличице из драме „Светски рат“* могли да сматрамо као његово најуспелије књижевно дело.

**Права је срећа што смо
након толико година
дошли у прилику да
се упознамо са делом
Радована Јовановића,
писца кога више
не бисмо смели да
препустимо вировима
заборава**

Оно најповлаштеније место ипак припада до сада наобјављиваном Јовановићевом роману *Није Дрина крива*. Реч је о изненађујуће свежем, готово експерименталном приповедачком гласу којим је Јовановић покушао да пронађе кључ за уметнички веродостојно приказивање тешке босанске стварности. Али уместо да јад и беду дочарава реалистички, или чак репортерски, фељтонски, он је решио да се препусти непредвидљивој снази језика. Тако ову опору причу о неким и мање неким људима што животаре и страдају поред криве Дрине можемо читати и као какав наговештај чудесног кратког романа Хамза Хуме *Грозданин кикот*.

Права је штета што овај важан роман нисмо имали прилику да читамо раније, али за то свакако није крива Дрина. Права је срећа што смо након толико година дошли у прилику да се упознамо са делом Радована Јовановића, писца кога више не бисмо смели да препустимо вировима заборава.

DRAGO HEDL, *MATIJA*, TELEGRAM, ZAGREB, 2024.

ROMAN KAO KENOTAF

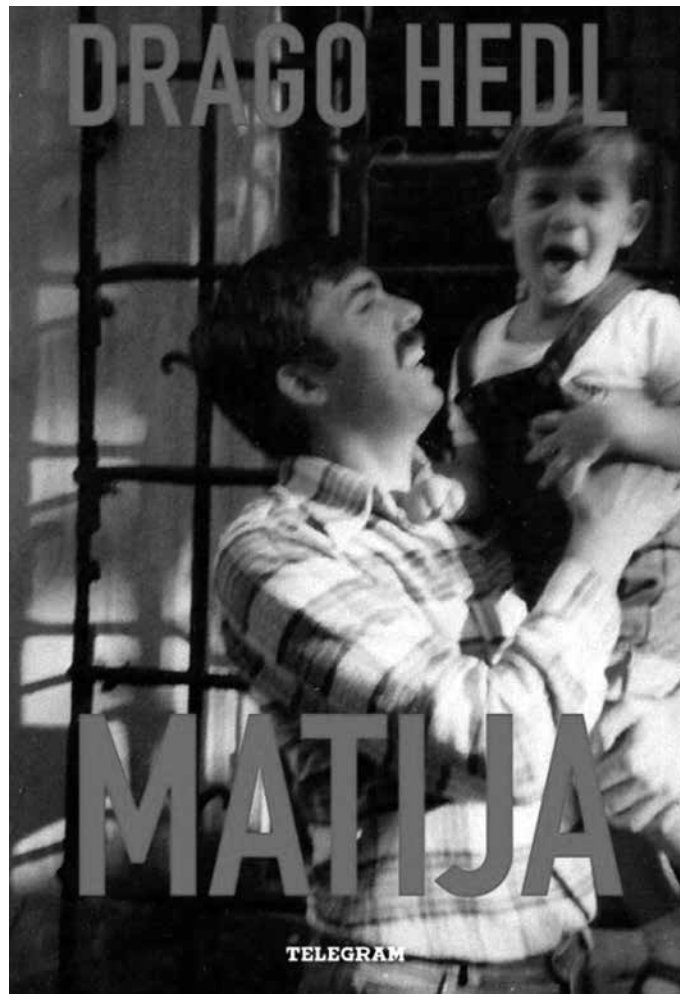
Drago Hedl je odlučio da u svom beskompromisnom stilu prije svega prema sebi, ali i društvu, ispriča tešku priču o depresiji u suicidu vlastitog sina. Svjestan da će, ako ništa ne prećuti, a ispriča priču na zavidnom književnom nivou, podići sinu spomenik nerukotvorni, kako bi rekao Puškin

PIŠE: **Dorđe Nešić**

Osječki novinar, publicista i književnik Drago Hedl poznat je širem krugu pratilaca društvenih događaja prije svega kao istraživački novinar i oličenje građanske hrabrosti. Otvoriti tabu teme, raskrinkati štetne društvene pojave, boriti se za bolji i pravedniji svijet, to je Hedl shvatio kao svoju misiju i ostao uporan na tom putu skoro pedeset godina. U pregledu novinarstva s ovih prostora, prepunom onih koji su svoju profesiju vukli po blatu, spremni na bespogovornu poslušnost dnevnoj politici, Hedl svijetli svojom čašću i beskompromisnošću. Ipak, ako smijem prognozirati, ono što će, pored novinarstva ostati trajni doprinos Drage Hedla su dva književna djela: *Donjodravska obala* i *Matija*.

Kao upravnik KNC-a „Milutin Milanković“ bio sam domaćin predstavljanju nekoliko Hedlovih djela, između ostalih *Donjodravske obale* i jednog ili dva dijela krimi trilogije. Poslije vrlo uspješnog romana o odrastanju kraj Drave u osječkom Donjem gradu, pedesetih i šezdesetih godina, postalo je jasno da je Drago Hedl izrastao u ozbiljnog proznog pisca koji vješto barata faktografijom i pretvara je u uvjerljivu i književno vrijednu fikciju. Vjerovatno pod uticajem književne mode koja je došla iz Skandinavije, Hedl se kasnije okrenuo krimi žanru, stvorivši trilogiju *Šutnja* koja crpi temu iz njegove novinarske istraživačke prakse. Osječki milje ožviljen je dokumentaristički, s lokalpatriotskim žarom, da bi se uzbudljiva radnja prelila prema Kijevu, Beogradu, Zagrebu, kako se već kreću hobotnice kriminala.

Dragu Hedla poznajem tek toliko koliko se upoznaju saradnici na predstavljanju knjiga. Viđali smo se i povodom Milankovića i hrvatsko-

srpskih sretanja. Kao kulturni poslenik, površno poznajem i Hedlovu bivšu suprugu Ljerku. Sticajem okolnosti, čuo sam 2018. da je njihov sin izvršio samoubistvo u Americi. Potresao sam se, ali ih nisam zvao da im izjavim saučešće jer ne znam šta bih rekao.

Pravim poduži uvod da bih objasnio da ću pokušati da se distanciram i pišem o „Matiji“ kao o književnom djelu. To je jedna od knjiga koja vas svojom temom i autorskom interpretacijom izuje iz cipela. Staro pravilo da postoje samo dvije vječne književne teme, ljubav i smrt, Eros i Tanatos i ovdje se potvrđuju. Pokušavajući da nađem srodnike knjizi, na um mi pada Antigona, kojoj iz „administrativnih razloga“ osporavaju pokop brata, Igor Mandić i zapisi *Sebi pod kožu* i *Predsmrtni dnevnik*, nastali kao promišljanja nakon samoubistva kćeri Ade. Po tome kako Matijina pisma ocu i majci razrješavaju bar neke dileme, asocira me na pismo Eduarda Sama iz romana *Peščanik* Danila Kiša.

Nakon pet godina tugovanja, postavljanja sebi pitanja koja nemaju odgovore, autor se upitao šta učiniti s opsesijom gubitka sina. Suicid je još uvijek tabu tema i društva i porodice. Crkva nije htjela opojati pokojnike, sahranjivani su izvan groblja, porodicu je bilo sramota da govori o uzrocima, a posljedice su snosili ćutke. Drago Hedl je odlučio da u svom beskompromisnom stilu prije svega prema sebi, ali i društvu, ispriča tešku

priču o depresiji u suicidu vlastitog sina. Svjestan da će, ako ništa ne prećuti, a ispriča priču na zavidnom književnom nivou, podići sinu spomenik nerukotvorni, kako bi rekao Puškin. Roman kao kenotaf, u slavu ostvarenog naučnika koji je predavao i radio na američkom univerzitetu Jejl.

Strategija romanopisca Drage Hedla utemeljena je na dva toka književnog vremena. Jedno teče od rođenja sina Matije, a drugo od njegove smrti, da bi se u finalu ova dva vremena spojila na osječkom groblju, prilikom spuštanja urne pokojnika u raku. Simbolički ova dva vremena povezuje rimski novčić koji je Matijin djed stavio pod jastuk novorođenčeta, a otac Matijin ga spustio u grob.

**U pregledu novinarstva
s ovih prostora,
prepunom onih koji su
svoju profesiju vukli
po blatu, spremni
na bespogovornu
poslušnost dnevnoj
politici, Hedl svijetli
svojom čašću i
beskompromisnošću**

U roman nas uvodi lirski zapis o snu, snu koji ima djelomično utemeljenje u realnosti. Starac sjedi na trijemu i čini mu se da na rubu šume vidi dječaka s flautom. Dječak je uvijek okrenut starcu leđima. Ptice bi utihnule, a starcu bi se činilo da čuje kompoziciju „Labud“ Kamija Sen Sansa. Dječak bi nestajao u šumi da bi se povremeno ponovo pojavljivao i scena se ponavljala. Ovdje treba reći da je Matija svirao flautu, često pomenutu kompoziciju, a da je ocu govorio da ga pamti po leđima, onome što je često viđao u djetinjstvu, oca koji nekuda odlazi. Kompozicija Sen Sansa javlja se kao lajt motiv cijelog romana da bi se pričula u posljednjoj rečenici kojom se zatvara krug započet lirskim snom.

Dramatični tok romana otvara se strašnom viješću o suicidu sina koju treba saopštiti bivšoj supruzi. Ova scena po emocionalnom naboju i unezvjerenim pokretima roditelja spada u jedinstvene književne scene, kako primjećuje Miljenko Jergović u pogovoru knjizi. Govoriš nešto što ne želiš reći i čuješ nešto što odbijaš da razumiješ. Pa i kad shvatiš izrečeno, ne vjeruješ u istinitost, ne možeš da prihvatiš to kao realnost. Slijedi detaljna rekonstrukcija vijesti s druge strane Atlantika i pravi se plan neželjenog, ali imperativnog putovanja.

Roman se gradi preplitanjem sadašnjeg i prošlog vremena, aktualnih događaja i sjećanja. Aktualni događaji zasnovani su na dokumentima, mejlovima, pismima, tvrdi i neumoljivi, a uspomene ispisane lirskim tonovima, protkane nježnošću i humorom. Fotografije iz prošlosti dodatno

osvjetljavaju sjećanja i ne daju da zaborav i tama nadvladaju svijest da se pamtili mora. Pripovjedač odlično uočava i predočava detalje koji doprinose uvjerljivosti priče o potonulom vremenu. Nižu se idilične slike rođenja sina, njegovih prvih koraka, odrastanja na gradskoj periferiji u toplom okruženju roditelja, djeda i bake. Kontrast ovim uspomenama je hladna birokratska američka mašinerija koja gleda da problem, ako ga ne može odmah riješiti, prepusti nekom drugom. Utučeni roditelji pokušavaju da kremiraju tijelo svog sina, ili da ga prevezu u Hrvatsku, ali administracija ima svoja pravila i zakone iznad svih ljudskih i božanskih. Tuga prerasta u očaj, a očaj u nevjericu i bijes. Tek nakon puno peripetija Matijino tijelo biva prevezeno u Hrvatsku, kremirano u Zagrebu, a urna položena u porodičnu grobnicu Hedlovih u Osijeku.

**Drago Hedl ispisao je roman
tragične teme, držeći se
zubima za dokumente i
detalje, detabuizirajući
priču o kojoj se ne govori,
priču natopljenu ličnim
neprebolom, u obrnutom
redu stvari, kad otac
sahranjuje sina**

Tri lika se izdvajaju u romanu: lik Matije, izvanrednog multitalentovanog mladog čovjeka, naučnika koji se na najvišem nivou bavi proučavanjem Hronove bolesti, velikog ljubitelja opere, znalca nekoliko jezika od klasičnih, preko engleskog, njemačkog do švedskog. Visoko moralni Matijin lik iskazuje se od ranih dana kad pomaže vršnjacima u školi, preko pomoći doktorandima na Jejl i cjelodnevnom iscrpljujućem radu. O posebnosti ovog čovjeka govori i način na koji je napustio ovaj svijet. Uz želju da nikog ne povrijedi svojim odlaskom, iznajmio je hotelsku sobu, poplaćao sve ovozemaljske račune, ostavio oproštajna pisma majci i ocu i sto dolara spremnici koja će naći njegovo tijelo. Lik majke izrasta u svojoj tragičnosti i trpljenju do visina bliskih lirskim majkama iz sive vremena: majci Jugovića i Stojanki majci knešpoljskoj. Lik pripovjedača, oca, nemilosrdnog prema sebi, svog u preispitivanju svojih pogrešaka, promašaja, samoljublja, kukavičluka, ne krije jasnu namjeru da sve ispriča do najsitnijeg detalja, ne da bi bilo u skladu s onim *rekoh i spasih dušu svoju*, nego da bi svom sinu podigao trajan biljeg i da bi drugima, i sličnih i drugačijih sudbina pomogao da razumiju i ono što izgleda nedohvatno.

Drago Hedl ispisao je roman tragične teme, držeći se zubima za dokumente i detalje, detabuizirajući priču o kojoj se ne govori, priču natopljenu ličnim neprebolom, u obrnutom redu stvari, kad otac sahranjuje sina. Priča se izdiže u univerzalnost, govoreći o odnosu oca i sina, o ljubavi i smrti, o čemu govore sve priče pod nebom nad našim glavama.

МЕТРИКА У ПРЕПИСЦИ СВЕТОЗАРА ПЕТРОВИЋА, ПРИРЕДИЛА САЊА ПАРИПОВИЋ КРЧМАР, НАУЧНО УДРУЖЕЊЕ ЗА РАЗВОЈ СРПСКИХ СТУДИЈА, НОВИ САД 2024.

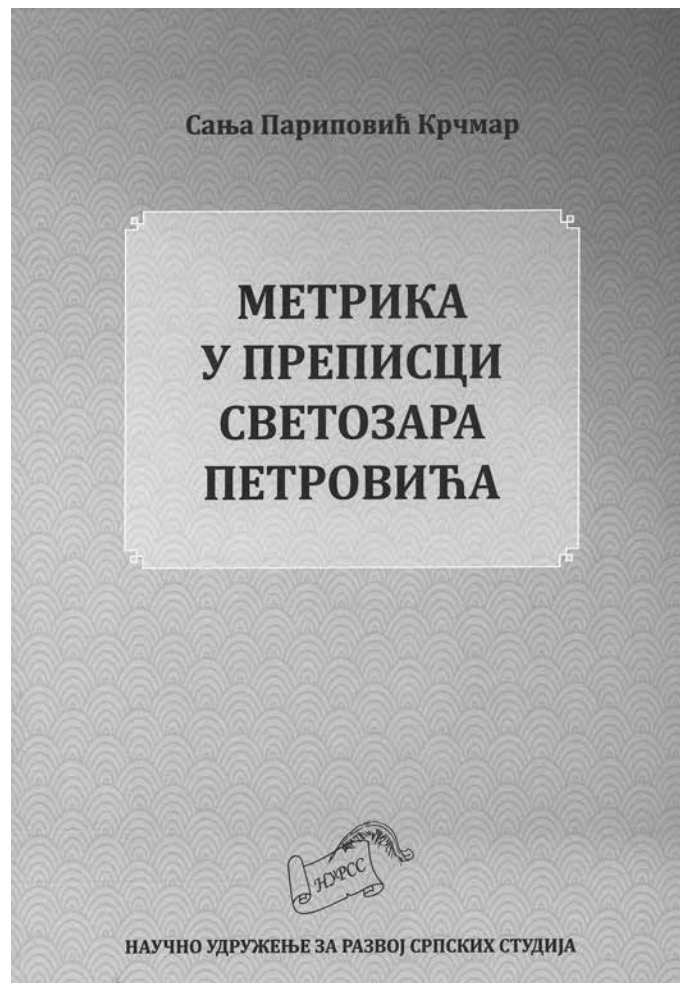
ПРЕПИСКА ДВОЈИЦЕ ИНТЕЛЕКТУАЛАЦА

Последњу књигу у низу, која припада корпусу писама на енглеском језику, приредила је Сања Париповић Крчмар. Реч је о преписци Светозара Петровића с Џејмсом Бејлијем, вођеном од 1994. до 2005. године. Слависта, Џејмс Бејли, професор Универзитета у Висконсину Медисон био је шеф Одсека за славистику

пише: Наталија Лудошки

Део богатог наслеђа угледног југословенског компаратисте и теоретичара књижевности светског гласа, академика Светозара Петровића (Карловац, 1931 – Нови Сад, 2005), чини и богата кореспонденција. Мимо обичаја у нас, а на срећу наше културе, добар део његове преписке, похрањене у Архиву Војводине, налази се пред читаоцима. Досадашње трокњижје, у издању Академске књиге: *Преписка Светозара Петровића* (2014), *Преписка Светозара Петровића са странцима* (2015) и *Преписка Светозара Петровића са загребачким колегама I, II* (2017, 2019), допуњено је новим издањем *Метрика у преписци Светозара Петровића*, у продукцији новосадског Научног удружења за развој српских студија.

Последњу књигу у низу, која припада корпусу писама на енглеском језику, приредила је Сања Париповић Крчмар. Реч је о преписци Светозара Петровића с Џејмсом Бејлијем, вођеном од 24. августа 1994. до 15. септембра 2005. године. Слависта, Џејмс (за пријатеље Џим) Бејли (James Orville Bailey, Jr., 1929–2020), професор Универзитета у Висконсину Медисон (од 1967. до пензије 1995), био је шеф Одсека за славистику, координатор Студија руског подручја, осамдесетих година један од покретача, а доцније и руководилац Фолклорног програма, извесно време и предсеник Славистичког и источноевропског фолклорног удружења.

Приређивачки подухват Сање Париповић Крчмар обухватио је и превођење писама с енглеског на српски језик, а књигу је опремила, осим инструктивним предговором „Наука у кореспондентној мисли – Преписка Светозара Петровића и Џејмса Бејлија“, с још четири своја текста: „Запажања о опкорачењу у списима о стиху и преписци Светозара Петровића“, „Запажања о компаративној словенској метрици у списима о стиху и преписци Светозара Петровића“, „О метрици у Ерлангенском рукопису“ и „Књижевнокритичка мисао у преписци Светозара Петровића – Коментари на текст Златана Чолаковића“, што указује на посвећено бављење професорке Париповић Крчмар делом нашег изузетног версолога.

Од несумњивог значаја за стручњаке из области теорије стиха, књига је вредна пажње и лаика у сфери науке о књижевности, будући да се професионално-сараднички однос Петровића и Бејлија временом развио у интимно пријатељство, те странице ове књиге, поред минуциозне елаборације метричких питања, садрже и животне теме над којима фосфоресцира бритка мисао и непогрешив суд Свете (како временом почиње да га ословљава и Бејли) Петровића. Драгоцена су, уосталом, и као биографски извор јер се у њима открива не само научник, већ и личност овог врхунског интелектуалца.

„Твоја писма су увек невероватна – можда зато што су, у класичном

смислу, права писма. Пуна су размишљања и импресивних научних погледа. Тачније, у поређењу са већином данашњих такозваних научника, твоја су писма за пример. И могу се изнова читати што у данашње време није случај чак ни са онима која су највише научна – извини, неко је морао да изрекне критику“, пише Бељи.

Тематска нит која представља константу у преписци Светозара Петровића са странцима јесте сложено клупко не само српско-хрватских релација везаних за питања језика и писма већ и статуса ћирилице и латинице

Тематска нит која представља константу у преписци Светозара Петровића са странцима јесте сложено клупко не само српско-хрватских релација везаних за питања језика и писма већ и статуса ћирилице и латинице унутар претећих искључивости националних политика. Тако, расправа вођена 2002. године поводом извештаја Ортографске комисије Руске академије наука, о чему казује чланак *Њујорк Тајмса* који Петровић „дрхтећи чита“, у њему изазива асоцијације на домаће лингвистичке зајевце: „...опис тих сцена и догађаја доста ме подсећа на ‘ортографску комисију’ шездесетих и седамдесетих у бившој Југославији, неке од њих су биле удружене с академијама науке, друге са различитим националним културним институцијама. И оне су се залагале да ‘уреде хаос’ у ортографији, као и у другим животним сферама, док је њихов крајњи циљ такође био постизање ‘заједничке идеологије’ у друштву... Гледајући уназад, ‘ортографске комисије’ шездесетих биле су први знаци предстојећег распада Југославије (и касније неслоге међу појединачним етничким групама). Застрашујуће је сетити се колико је мало требало од свечаног консензуса по питању неког српскохрватског еквивалента нн до свечаног консензуса о потреби пререзивања комшијског грла.

Надам се да смо, у овој држави, мање-више завршили са најгорим од те ‘ортографије’. Тренутно, још има веома гласних и агресивних осветничких група, које се залажу за законодавство које би ограничило, ако не и забранило, употребу латинице као српског писма и кажњавало људе ‘који злоупотребљавају српски језик’, али за сада се чини да су од маргиналног значаја (бар у смислу у којем је М. Ле Пен, срећом, још маргинална у француској политици)“. Ако је судском пресудом, донесеном ове године, на политички успон француске десничарке стављена тачка, дискриминације латинице од стране српских власти, нажалост, не назире се крај.

И многе друге у писмима покренуте друштвено-политичке теме, и

после двадесетак година од како је (прераним упокојењем академика Петровића) преписка окончана, још увек су наше свакодневље: *протести, одвратни избори, проблеми на Косову, глупи идиот који верује да чини боље дело, глупости на ТВ-у и укидање независних ТВ станица...* „Све је усмерено ка томе да се држава претвори у идеолошку диктатуру“, пише својевремено амерички пријатељ Петровићу критикујући „Бушову банду.“ „Ваш Буш је аматер – у стварању осећаја гађења у човеку – у поређењу са фигурама које тренутно доминирају нашом политичком сценом“, отписује пријатељу Петровић марта 2005. године.

„Нисам изненађен што ове године ниси путовао у Европу. Плашим се да си у праву: ново доба је дошло, неке ствари су се и неповратно/неминовно промениле, још један Врли нови свет је на видику. Појединац, који не може ништа да уради по том питању – који једино може да саосећа са онима који највише пате – осећа се срамно беспомоћан.“

Упркос осећају немоћи, Петровићев став о дужности интелектуалца је јасан. Анализирајући прилике у нас, о аполитичности, пише: „Једна се тиче питања мирне већине, које, наравно, није увек јасно, али према којој сам склон да нешто осећам, ако не и снажно гађење. Током протеклих петнаест година то сам осећао посебно према оним паметњаквићима који мисле да је неопредељеност најпрофитабилнији начин усаглашавања са трендовима промене сулуде политике: најпрофитабилнији у бизнису, великом и малом, легалном и илегалном, али и у постизању успешних каријера у државној администрацији, на универзитету, итд.“

Занимљива су и Петровићева виђења савременика, рецимо од себе дијаметрално различите, дионизијске фигуре Милорада Павића: „Педант је чекао да добије библиографско разјашњење, док је у исто време песник уживао у овацијама.“ Раритетан је и портрет Ратка Гикића, сликара и скулптора, Петровићевог шурака и драгог му пријатеља.

Осим есејистички развијених пасажа о актуелној друштвеној стварности, на нивоу Десничине уметничке стилизације су и фрагменти који се тичу интима професора Петровића: о старењу, сенилности, редукцији памћења, болести, смрти, природи и винограду као извору витализма и, уз писање, могућности бега из „одвратног локалног и глобалног контекста“.

У међувремену, као да се ништа изменило није: „Остављајући по страни на тренутак целокупан свет (за којим чини се идемо у стопу), у нашој земљи, као што си могао прочитати у новинама“, пише Петровић на америчку адресу, „поново имамо период политичке неизвесности. Иако се надам да се најгори могући сценарио неће остварити, надолazeћи месеци ће сигурно изазвати смотру прљаве политике и бесрамног шовинизма, коктел који је тешко прогутати, посебно у овим годинама са лаганом сенилношћу, лошим видом и предивним воћњакком са виноградом који чека да се побринем за њега.“

Иако се, неминовно, у преводу изгубио ијекавски идиом Светозара Петровића, његова писма сабрана између корица издања *Метрика у преписци Светозара Петровића* вредан су приређивачки и издавачки подухват.

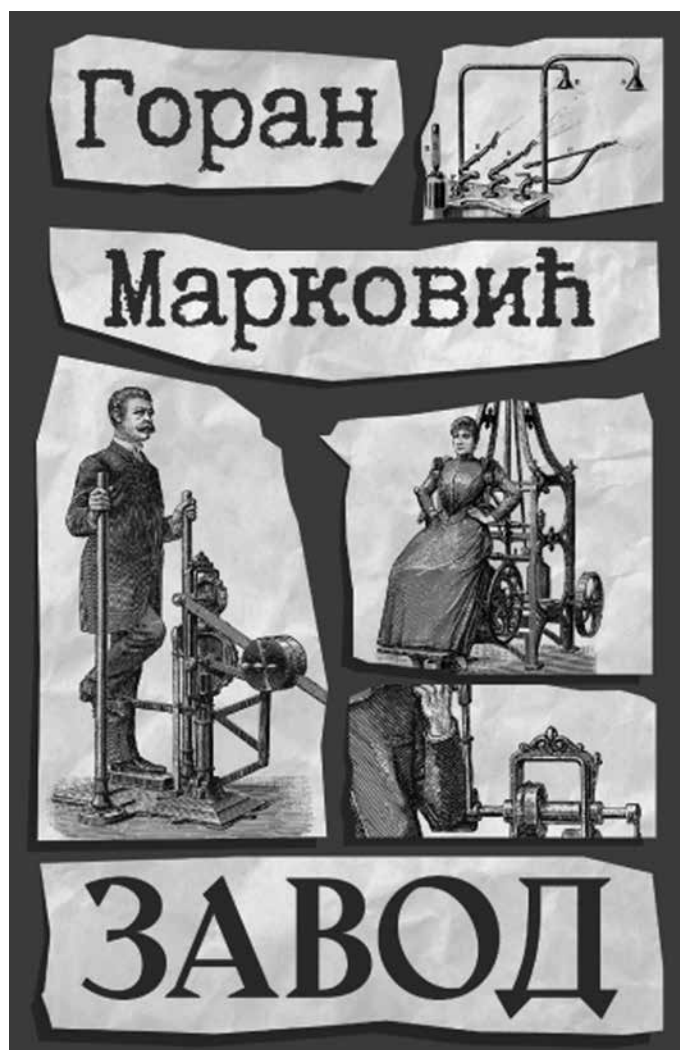
GORAN MARKOVIĆ: *ZAVOD*, LAGUNA, BEOGRAD, 2024.

JEDNA PROIZVOLJNA REKONSTRUKCIJA

Jedinstvena struktura, mozaična, kolažna, polifonična i poližanrovska priroda, koju dopunjuju mnogobrojne autentične fotografije iz sredine XX veka, crteži, razglednice, oglasi i isečci iz novina, neobične su i umnogome upotpunjuju čitalačko iskustvo u Markovićevom romanu, dajući publici priliku za istovremeno filmsko i književno uživanje

PIŠE: **Dragan Babić**

Govoriti o dobro poznatim istorijskim događajima nije neuobičajeno u savremenoj književnoj produkciji, naročito ako se radi o nekima od ključnih trenutaka kolektivne stvarnosti dvadesetog veka, odnosno o Prvom i Drugom svetskom ratu, te sukobima koji su doveli do raspada SFRJ. Međutim, šta o ovim događajima može da se saopšti savremenoj čitalačkoj publici, a da je u pitanju nešto novo i do sada neistraženo – i da li je uopšte moguće učiniti to? Moguće je, ali u malo korišćenim okvirima i na inovativan način. Sa jedne strane, ako se govori o znanim događajima, neophodno je pronaći nov ugao pripovedanja, situacije, pojedince ili odnose koji su do sada bili nevidljivi široj javnosti i koji stoga zaslužuju da budu istaknuti, makar sa značajne vremenske distance. Sa druge, ako se pisci odluče da govore o poznatim ličnostima ili istorijskim prilikama o kojima se već mnogo pisalo, potrebno je da dođe do novuma na planu stila, tehnike, kompozicije ili strukture, to jest, da se poznato predstavi kao nepoznato i da se čitaocima ponudi mogućnost da i sami učestvuju u životu dela sopstvenim interpretativnim sposobnostima. Za ovu potonju alternativu odlučio se Goran Marković u prošlogodišnjem romanu *Zavod* koji se, na tragu njegovog ranijeg spisateljskog i filmskog opusa, može čitati dvojako, kao detaljni predložak za film, ali i primer fragmentarnog romana visoke umetničke vrednosti.

Spisateljske aspiracije ovog autora bile su primetne i mnogo pre no što se on u protekloj deceniji više posvetio književnosti nego filmu, a one se ogledaju pre svega u njegovom scenarističkom radu, mahom na projektima koje je ujedno i režirao (*Specijalno vaspitanje*, *Nacionalna klasa*, *Majstori*, *Variola vera*, *Tito i ja*, *Turneja*, i dr.). Neki od tih tekstova objavljeni su, u izvornom ili donekle izmenjenom obliku, u knjigama *Tito i ja* (1992), *Osmi sednica i druge drame* (2002) i *Nacionalna klasa... i drugi scenariji* (2010), dok konkretniji rez u njegovom radu nastaje zbirkom *Tri priče o samoubicama* (2015), pripovednim triptihom koji sabira i priču „Druga smrt doktora Grujića” koja tematizuje iste događaje kao i film *Variola vera*, odnosno deli stvaralačku genezu sa tim ostvarenjem. Nakon tog izdanja, Marković se ređe ostvaruje kao scenarista i reditelj, a češće kao pisac, te uz reizdanja nekih starijih naslova (*Tito i ja* i *Češka škola ne postoji*), publikuje četiri romana koji su u snažnoj vezi sa njegovim radom u sferi filma – *Beogradski trio* (2018), *Doktor D.* (2022), *Zavod* (2024) i *Hamlet u Paviljonu br. 6* (2025). Tako i romanu *Zavod* može da se pristupi iz ugla fragmentarnog igranog filma na granici dokumentaristike, ali i iz ugla postmodernog postupka poigravanja sa istorijskim ličnostima, činjenicama i dokumentima. Ovaj postupak prisutan je i ranije u opusu ovog autora, najuverljivije izveden u Beogradskom triju, čiji se određeni tematski

okviri ponavljaju i sada, prvenstveno ljubavni trougao koji u ovom romanu obrazuju Hugo Klajn, Stana Đurić-Klajn i Vladislav Ribnikar. Ovde istaknute ličnosti predstavljene su tokom prve polovine XX veka, u periodu pre, tokom i posle Drugog svetskog rata, dok su njihov zajednički život, profesionalni put, društveni angažman, politička pozicija i umetničke aspiracije predstavljeni na različite načine, jedinstvenim spojem autentičnih dokumenata i istorijski utemeljenih zapisa, te izmaštanih pasaža koji ovim izvorima daju element fikcionalnosti. Marković se ne odlučuje za uobičajene narativne metode, već svoju građu organizuje u poglavlja koja se usredsređuju na najvažnije likove – pored troje pomenutih, to su i Avram Farkić, Dragomir Dragi Jovanović, Ivan Klajn, Aleksandar Ranković i Vladimir Dedijer – i dodatno deli na veći broj kratkih i efikasnih segmenata koji dovode do lake prohodnosti i brzog čitanja, naročito zato što je roman izveden mešavinom stvarnih i nepostojećih dnevnika, pisama, razglednica, dokumenata različitog karaktera, beleški sa sastanaka na najvišem vrhu, političkih saopštenja, zapisnika sa policijskih saslušanja, lekarskih izveštaja, isečaka iz novina, kolumni, časopisnih intervjua i transkripta razgovora koji se odvijaju u formi dramskog teksta.

**Roman Gorana
Markovića, na tragu
njegovog ranijeg
spisateljskog i filmskog
opusa, može se čitati
dvojako, kao detaljni
predložak za film, ali i
primer fragmentarnog
romana visoke
umetničke vrednosti**

Razlog ovakvom pripovednom postupku verovatno se krije u onom ranije pomenutom imperativu novuma koji Marković traži ne bi li o poznatim temama mogao da piše na nepoznat način. Privatni i javni životi troje protagonista mahom su poznati čitaocima, čak i danas, skoro ceo vek nakon što su se odvijali, dok se autor sada udubljuje u razloge promena koje nastaju u njihovom međusobnom odnosu i detaljno se posvećuje psihijatrijskim sekvencama Klajna i njegove buduće supruge, tada još uvek udate za Ribnikara. Štaviše, on odlazi i još jedan korak u prošlost i nudi istorijski pogled na Klajnovo interesovanje u oblasti psihoanalize i alternativnog lečenja pacijenata. Stoga ne iznenađuje što roman otvara poglavlje posvećeno doktoru Avramu Farkiću, začetniku alternativnog lečenja baziranog na fizikalnoj terapiji kod nas i čoveku koji stoji iza Zavoda za lečenje hladnom vodom, elektricitetom, švedskom gimnastikom i masažom iz naslova dela. Povezujući njegove dve pasije, ljubav prema lečenju pacijenata i istraživanje neobičnih i inovativnih

pojava koje su ga i odvele do Frojda, čiji je učenik bio, Marković stvara lik doktora Klajna koji ne samo da postaje glavna figura u pomenutom Farkićevom Zavodu, već i koristi ovu priliku da u praksi primeni svoja teorijska znanja i proširi područje svog angažmana. Međutim, kada se njegov poslovni život susretne sa privatnim i kada Stana Đurić Ribnikar postane deo njega, Klajnova svakodnevnica, a sa njom i roman *Zavod*, odlaze u potpuno drugom pravcu, a njegovo dotadašnje znanje iz oblasti psihologije i psihoanalize počinje da se koristi u drugom kontekstu, pre svega radi preživljavanja u okupiranom Beogradu tokom svetskog rata. Tada se on, tada već odavno distanciran od lekarske prakse kojom je prinudno prestao da se bavi upravo zbog veze sa svojom pacijentkinjom, krije u Zavodu, odnosno u njegovim podzemnim prostorima koje mu, u maniru nekog od laguma, pružaju zaštitu sem u trenucima kada menja lični opis, preuzima novi identitet i prurušava se u beskućnika u maniru protagoniste romana *Doktor D.* – takođe istorijske ličnosti, ali na potpuno drugom kraju etičkog i moralnog spektra od Klajna – da bi u retkim prilikama mogao da vidi suprugu Stanu i sina Ivana u šetnji Kalemegdanom, te preuzme hranu koju su spremali za njega, ali ne i da razgovara sa njima usled strepnje da ih prate i da će tako da otkrije svoj položaj i ugrozi zvanični narativ da je skončao usled samoubistva u inostranstvu, bežeći od nemačke hajke.

**Romanu *Zavod* može
da se pristupi iz ugla
fragmentarnog igranog
filma na granici
dokumentaristike, ali i
iz ugla postmodernog
postupka poigravanja sa
istorijskim ličnostima,
činjenicama i
dokumentima**

Ovaj period skrivanja nudi junaku i priliku za introspekciju i samoanalizu, a baš te sekvence i jesu neke od najkvalitetnijih u ovom romanu, naročito zašto što Marković može da se potpuno posveti Klajnovom glasu, načinu govora i izražavanja, te ispisuje njegov dnevnik koji je u to vreme vodio i u koji je zapisivao svoje misli i osećanja tokom nemačke okupacije. Taj dnevnik je vodio i ranije, u predratnom vremenu, dok se pripremao za novu fazu svog života i za poziv pozorišnog reditelja kojom se posvećuje nakon lekarske karijere, i tako čitaoci mogu da vide razvoj jedne ličnosti, kako spolja, očima njegove okoline, tako i iznutra, iz perspektive samog Klajna koji se veoma kritički i samosvesno odnosi prema sopstvenoj sudbini i životnom putu. Na kraju, dočekavši kraj rata i savezničko bombardovanje, i preživевši napad na

Zavod, on gubi dnevnik u požaru, zbog čega se u spisku konsultovanih izvora taj dnevnik opisuje kao „jedna proizvoljna rekonstrukcija“, a Marković ispisi njegove dnevničke beleške ispočetka, iskoristivši priliku da zamisli njegov tok svesti tokom rada sa budućom suprugom koju označava pseudonimom, ali i njegov pogled na Šekspirove drame koje su mu zapravo i poslužile kao ulaznica u svet pozorišta, kritike i režije. U tim esejističko-dnevničkim zapisima, Klajn govori ne samo o Otelu, Šajloku i drugim ključnim Šekspirovim junacima koji su, na manje ili više očigledan način, u vezi sa trenutnim dešavanjima u životu samog doktora i istorijskim okolnostima u kojima se nalazi – pre svega, u vezi sa istorijskom pozicijom Jevreja u različitim društvima, zaključno sa Nemačkom u godinama pre Drugog svetskog rata i frekventnom pojavom ljubavnih preljuba i veza u koje ulaze pojedinci koji se već nalaze u naizgled stabilnim bračnim zajednicama – već i o teorijskim postavkama iz sfere pozorišne režije, estetike i umetnosti kao celine. Tako dolazi do očigledne veze između sebe, svoje supruge i njenog prvog supruga, te Jaga, Dezdemone i Otela, i zapaža da se od antike do danas mogu primetiti vezivni elementi koji očigledno ne opisuju samo dramsku umetnost već i život kao takav. Ovim definicijama, koje obuhvataju i ideje toga šta su sadržaj dramskog teksta, njegova priča, junaci, glavni tok radnje, rasplet, klimaks i ostali elementi koji su poznati iz Klajnovih dela iz oblasti pozorišta – *Osnovni problemi režije, Šekspir i čoveštvo* i *Pojave i problemi savremenog pozorišta* – a ovom rekonstrukcijom njegovog dnevnika Marković reinterpretira te stavove, stavlja ih u novi okvir i nudi njihovu društvenu, istorijsku i ličnu pozadinu.

**Posmatrano u ključu
istorijskog romana,
Zavod se razlikuje od
većine sličnih zbog
polifoničnog karaktera
i autorovog pokušaja
da predoči namere
raznoliko, neretko
ponavljajući važne
detalje iznova, ali ih
svaki put obogaćujući
individualnim
komentarima junaka**

Još jedan važan aspekt romana *Zavod* otkriva se u ratnom i neposredno poratnom vremenu, u periodu kada jugoslovensko društvo prolazi kroz velike promene i kada se vladajuće strukture smenjuju i bore za prevlast. Ovde se

Klajn i njegova supruga stavljaju u drugi plan, dok se Vladislav Ribnikar ističe kao primarna ličnost, naročito zato što je u njegovom domu organizovano ilegalno okupljanje komunističkih vođa i viđenijih ljudi (od Tita i Ive Lole Ribara do Aleksandra Rankovića i Milovana Đilasa) odakle je pokrenuta i ideja o borbi protiv Nemaca koja je konkretizovana u julu 1941. godine. Pored toga, Marković se u nekoliko navrata posvećuje razgovorima Ribnikara i Dragog Jovanovića, rukovodioca logora Banjica i jednog od najvažnijih kolaboracionista i nemačkih ljudi u Beogradu tog vremena, a u tim razgovorima mogu se pročitati ne samo ključne tačke ratnih godina i razvoja sukoba već i psihološki profili ovih likova. Ribnikarova beskrupuloznost i moral suprotstavljeni su Jovanovićevom oportunizmu i očaju, te ove dve pojave u Zavodu rastu u prime-re dve strane ratne istorije u okupiranoj državi, a tragovi njihove antipodske prirode mogu se primetiti i u poratnim godinama i dovesti u vezu sa različitim društveno-klasnim uređenjima koja su definisala život i raspad SFRJ. Ovakve istorijske rekonstrukcije nisu nepoznate u savremenoj produkciji – možemo da ih primetimo u romanima i pričama mnogih prozaista srednje i starije generacije – ali Marković im sada daje element filmičnosti, dinamike i vrlo uspehli dijalozkih delova koji se ne javlja toliko često. Takođe je bitno da se istakne nedefinisana pozicija autora koji ne ulazi u raspravu sa svojim junacima ili zauzima pozitivan i negativan stav prema njima, već dopušta da se oni obraćaju čitaocima iz sopstvene perspektive, komentarišući događaje oko sebe i propadanja ljudskog karaktera kojem svakodnevno svedoče. Tako se istorijski događaji nastavljaju jedan na drugog, od uspona Hitlera u Nemačkoj i Musolinija u Italiji, preko progona jevrejskog stanovništva, sve do nestabilnosti u Beogradu i sukoba političke elite koja traži prostor za sebe i prepušta narod na nemilost okupatoru. U toku tog vremena, i Ribnikar biva uhapšen i zatočen u logoru na Banjici, a njegov beg i kasniji angažman u oslobođenju domovine dočarani su polifonično, kako iz takozvane objektivne, istorijske perspektive, tako i iz, uslovno rečeno, subjektivnog ugla, njegovim sopstvenim rečima, stavovima, mislima i reakcijama na okolnosti u kojima se zatekao. Posmatrano u ključu istorijskog romana, *Zavod* se razlikuje od većine sličnih upravo zbog tog polifoničnog karaktera i autorovog pokušaja da čitaocima predoči svoje namere raznoliko, neretko ponavljajući važne detalje iznova i iznova, ali ih svaki put obogaćujući individualnim komentarima junaka koji o njima promišljaju.

Postavljajući važna pitanja iz domena morala, etike i estetike u razgovorima Dragog Jovanovića i Stane Đurić-Klajn, te uspostavljajući nove poetičke odrednice pozorišta, filma i književnosti u izmaštanim, ali uverljivim dnevničkim beleškama Huga Klajna, Goran Marković uspeva da postigne mnogo više od jednostavne istorijske priče koja se zasniva na dopunjavanju činjenica i fikcije. Njegova jedinstvena struktura, mozaična, kolažna, polifonična i poližanrovska priroda, koju dopunjuju mnogobrojne autentične fotografije iz sredine XX veka, crteži, razglednice, oglasi i isečci iz novina, neobične su i umnogome upotpunjuju čitalačko iskustvo, dajući publici priliku za istovremeno filmsko i književno uživanje. Naposljetku, ono nam dokazuje da pisanje nije samo „nužno zlo“ u opusu ovog umetnika i prilika da ostvari svoje namere kao prozaista u trenucima u kojima to ne može da učini kao reditelj, već je jasno da ovi romani – a među njima se, kao do sada najuspešniji, izdvaja *Zavod* – zaista jesu važna karika u njegovom ukupnom stvaralačkom angažmanu.

PANOPTIKUM

Goran Borković

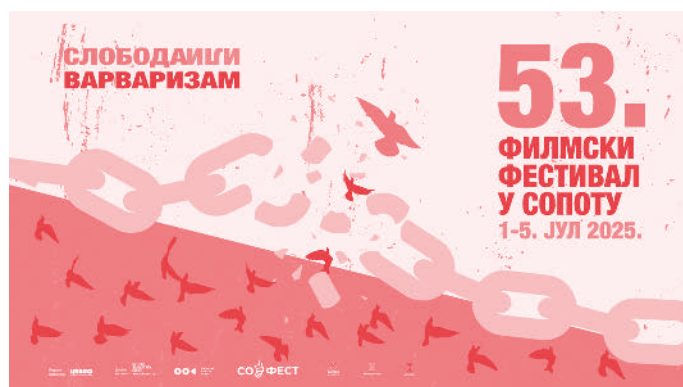
RAJKU GRLIĆU GRAND PRIX U SOPOTU

Grand prix 53. Filmskog festivala u Sopotu dobio je film *Svemu dođe kraj* hrvatskog redatelja Rajka Grlića o tamnim stranama tranzicije i kapitalizma, dok je nagradu za režiju dobila Emilija Gašić za debitantski film *78 dana* o NATO bombardiranju Srbije iz dječjeg kuta.

Majstorstvo velikog sineaste Grlića dokazuje da naša stvarnost često toliko podsjeća na mješavinu drame i trilera, da ju je ponekad teško razlikovati od filma, istakao je žiri 53. Sofesta, završenog novim filmom *Restitucija, ili san i java stare garde* Želimira Žilnika, kojem je svečano uručena Statua slobode za životno djelo.

„Dok bombe padaju, glavni junaci žive svoje detinjstvo i na taj način pokazuju trijumf života. Snimljen najjednostavnijim sredstvima, VHS kamerom, ovaj film stvara utisak gledaocu da je deo tog sveta“, naveo je žiri, koji su činili Jovan Marković (predsednik), Nenad Pavlović i Dušan Bulić. Nagrada „Mira Stupica“ za najbolju žensku ulogu dodijeljena je Jeleni Đokić za uloge u filmovima *Svemu dođe kraj* i *78 dana*. „Kroz ulogu gradske liberalne žene sa teškom porodičnom tragedijom, Jelena Đokić prikazuje raskoš svog talenta. Takođe, vidimo je i u ulozi majke sa sela koja sama brine o deci tokom bombardovanja u filmu *78 dana* i na taj način nas vodi kroz različite probleme sa kojima se suočavaju žene modernog doba, prikazujući kompleksnost svog zanata“, istakao je žiri.

Nagrada „Bata Živojinović“ za najbolju mušku ulogu pripala je Ivanu Bosiljčiću za film *Lazarev put* Ivana Jovića, a film *Volja sinovljeva* Nemanje Čeranića dobio je posebno priznanje za pomicanje granica u filmskoj industriji Srbije i prožimanje žanrova.

OTKAZAN FILMSKI FESTIVAL U NIŠU

Skupština Udruženja filmskih glumaca Srbije (UFGS) jednoglasno je odlučila da ove godine ne bude organiziran Festival glumačkih ostvarenja – Filmski susreti u Nišu, i to zbog društveno-političke situacije. UFGS, kao osnivač tog važnog umjetničkog festivala, donio je tu „tešku odluku kao odraz na trenutnu političku i društvenu situaciju u zemlji“, navedeno je u saopćenju.

„Nije moguće organizovati Festival u duhu onoga što mu je svrha, niti je moguće umetnicima i publici garantovati slobodu i bezbednost. Ne želimo da Festival koji je 59 godina bio svetionik kulture filmske umetnosti i mesto slavljenja života, postane instrument u pokušaju stvaranja privida da su društvene okolnosti normalne. Jer one to nisu, i ne mogu biti dok se po ulicama gaze, prebijaju i hapse deca, studenti i njihovi profesori“, naveli su organizatori.

Filmski susreti trebalo je da budu održani ove godine jubilarni, 60. put, kao najstarija manifestacija posvećena domaćem igranom filmu, ali i jedan od najstarijih filmskih festivala u regiji.

EUROPSKI STRUČNJACI ZA OBNOVU GENERALŠTABA

Predstavnici međunarodne misije Evropa Nostre i Instituta Evropske investicione banke ponovili su poziv Vladi Srbije, posle petodnevnog posjete Beogradu, da povuče sporne odluke o modernističkom kompleksu Generalštaba i omogući obnovu tog zdanja arhitekta Nikole Dobrovića, koje se našlo na Listi 7 najugroženijih spomenika i lokaliteta kulturnog nasleđa u Evropi za 2025. godinu.

Generalna sekretarica Evropa Nostre Sneška Quaadvlieg Mihailović rekla je 27. juna na konferenciji za novinare da međunarodna misija još jednom poziva Vladu Srbije da povuče odluku o skidanju Generalštaba sa liste kulturnih dobara Srbije, na kojoj je bio od 2005. godine do sredine novembra prošle godine, kao i odluku o brisanju dvije parcele iz kulturno-istorijske prostorne cjeline niz Ulicu kneza Miloša.

Sneška Mihailović istakla je da je borba za očuvanje Generalštaba – borba za poštovanje vladavine prava i za očuvanje cjelokupnog sistema kulturne baštine u Srbiji, kako na osnovu domaćih zakona, tako i na osnovu međunarodnih konvencija koje je Srbija potpisala, uključujući Faro konvenciju.

„Sve što smo čuli u vezi sa postupkom ukidanja statusa kulturnog dobra, koji je Generalštab imao od 2005. godine, ukazuje na ozbiljne nepravilnosti i nepoštovanje zakona“, rekla je ona, ističući da je poziv Vladi Srbije da povuče sporne odluke i poruka koju su joj uputili proteklih mjeseci predstavnici struke, civilnog društva i zaposleni u Republičkom zavodu za zaštitu spomenika kulture.

Stav međunarodne misije je da kompleks Generalštaba ne treba konzervirati kao ruinu, već obnoviti, a detaljan izvještaj o tom slučaju bit će objavljen krajem ljeta i „poslan svima što u Srbiji, što u Evropi“, uključujući Evropsku komisiju.

PAVILJON DINE MUSTAFIĆA OTVARA SARAJEVO FILM FESTIVAL

Svjetskom premijerom bosanskohercegovačkog filma *Paviljon* Dine Mustafića 15. avgusta bit će otvoren 31. Sarajevo Film Festival (SFF), a prema riječima redatelja, to je film „o generaciji najstarijih koja se odlučila djelovati po svojoj savjesti u ovom vremenu“ i koja „diže pobunu“.

Paviljon je crna komedija o grupi stanara istoimenog starijeg doma, koji se nakon godina zlostavljanja i poniženja odlučuju na oružanu pobunu. Naoružani ilegalnim sredstvima zauzimaju dom, uzimaju osoblje za taoce i ulaze u sukob s vlastima. Scenarij filma potpisuje Viktor Ivančić, a koscenarist je Emir Imamović Pirke. U glumačkom ansamblu su Rade Šerbedžija, Zijah Sokolović, Miralem Zubić, Ksenija Pajić, Jasna Diklić, Branka Petrić, Meto Jovanovski, Vladimir Jurc Lali...

Paviljon je drugi dugometražni igrani film Mustafića, koji je poznat i po nizu dobro prihvaćenih dokumentarnih filmova (*Pista života*, *Neka bude svjetlost*, *Čudo u Bosni*, *Pogled umetnika na prošlost*, *Transforming tomorrow*...), a posebno po kazališnim redateljskim ostvarenjima. Režirao je u mnogim regionalnim i svjetskim kazalištima, a predstave su mu višestruko nagrađivane

na brojnim internacionalnim, regionalnim i nacionalnim festivalima.

Film *Paviljon* nastao je u produkciji Panglase (Bosna i Hercegovina), u koprodukciji s kućama Cineplanet (Hrvatska), Krug film (Severna Makedonija), Monte Royal Pictures (Srbija), Natenane productions (Crna Gora) i Realstage (Bosna i Hercegovina).

SINDIKALCI PROTIV BOKANA

Predstavnici tri sindikata glumaca, muzičara i baletskih igrača Narodnog pozorišta (NP) u Beogradu javno su izrazili 24. juna protivljenje odluci Vlade Srbije da postavi Dragoslava Bokana za predsjednika Upravnog odbora NP i najavili borbu za očuvanje dostojanstva i umjetničke autonomije nacionalnog teatra.

„U normalnim okolnostima takva osoba ne bi bila ni razmatrana za bilo kakvu funkciju u kulturi“, izjavio je predsjednik Sindikata glumaca Srbije Narodnog pozorišta (SINGLUS) Darko Tomović u prepunoj sali Medija centra, na konferenciji koja je počela čitanjem Bokanovih izjava koje predstavljaju izraz govora mržnje, ekstremnog nacionalizma, ksenofobije i netolerancije svake vrste – od početka 90-ih kada je bio komandant paravojnih snaga do danas.

Tomović smatra da „ovom odlukom trenutna vlast definiše sebe“. „Mi to shvatamo kao pokušaj osвете, disciplinovanja i ukidanja umjetničke autonomije Narodnog pozorišta. Od sada pa nadalje umetnici i svi zaposleni u NP bore se za svoju kuću, a protiv najezde proseka i netolerancije“, rekao je Tomović. Redateljica Tanja Mandić Rigonat ukazala je da postavljanje Bokana na mjesto predsjednika UO otvara put da on bude i upravnik Narodnog pozorišta.

Naime, aktuelni upravnik NP Svetislav Gončić (65) je ispunio uslov za penziju, a sadašnji ugovor mu ističe. Inače, dosadašnjem predsjedniku UO Filipu Bojiću mandat je trebalo da traje do novembra, a Gončić je i na mjesto upravnika također došao sa funkcije predsjednika UO.

U SLAVU ZORANA RADMILOVIĆA

Pozorište Atelje 212, povodom 40 godina od smrti velikana srpskog glumišta Zorana Radmilovića (1933–1985), postavilo je izložbu fotografija iz njegovih predstava koje su obilježile povijest tog teatra, kao i instalaciju sa njegovim kostimom i rekvizitom iz čuvenog *Kralja Ibija*.

„Zoran Radmilović je umetnik koji je svoj život u umetnosti ugradio ne samo u temelje Ateljea 212 već i u celokupnu našu pozorišnu kulturu. Otišao je pre 40 godina, što je neverovatna brojka, jer on kao da je i dalje s nama, ostao je živ i kod starije publike i kod generacija koje ga nikad nisu uživo gledale“, rekla je direktorka Ateljea 212 Gordana Gončić 23. juna na otvaranju izložbe koja će ostati u gornjem foajeu Ateljea tokom leta i prvih jesenjih meseci.

Radmilović je bio član ansambla tog kazališta od 1968. godine do pretrane smrti 1985. godine, a igrao je u 20 predstava. „Kreirao je Radovana III, ali i mnoge druge upečatljive likove. Kad pomislite na kultne predstave, na one koje su obeležile Atelje 212 – u njima je bio Zoran“, istakla je Gordana Gončić.

„Igrali smo po cijeloj Jugoslaviji, a i u inostranstvu, družili se, radili i slavili lepotu. Mnogo toga je zabeleženo, a nažalost i mnogo toga je otišlo u zaborav. Ali sigurno je da Radmiloviću ne sleduje zaborav. Njegov duh je među nama“, rekao je Mihailović, pominjući anegdote iz čuvenog bifea Ateljea 212. U okviru otvaranja izložbe prikazan je dugometražni dokumentarni film *Glumčina*, u produkciji „Siti grupe“ iz Niša i koprodukciji Narodnog pozorišta Timočke Krajine „Zoran Radmilović“ u Zaječaru.

BAZDULJU NAGRADA „VLADAN DESNICA“

Nagrada „Vladan Desnica“ za najbolji roman 2024. godine dodijeljena je Muharemu Bazdulju za knjigu *Limeni lijes za Zaimović Zejnu*, u izdanju kuće Kosmos, saopćeno je 20. juna u Narodnoj biblioteci Srbije (NBS) koja dodjeljuje to priznanje, vrijedno 12.000 evra, na osnovu odluke žirija koji čine pisci.

Bazdulj je rekao da je u književnost zvanično ušao sa dvije knjige objavljene u razmaku od nekoliko mjeseci. Za drugu je dobio vjerovatno najvažniju nagradu – ugovor s važnim američkim izdavačem, a imao je jedva 23 godine. „Očekivao sam da valjda slično bude sa svakom narednom knjigom. Od tada su me, međutim, nagrade konstantno zaobilazile, što, naravno, nije jedinstven slučaj u istoriji književnosti“, rekao je Bazdulj i dodao da različite književne tradicije i jezici imaju različite stereotipe, ali mu se jedan čini univerzalnim – skepsa istinskih stvaralaca prema realnoj kompetentnosti kritičara koji nisu i sami stvaraoci.

„Otud mi priznanje baš ovakvog žirija naročito znači“, rekao je Bazdulj povodom odluke žirija NBS kojim predsjedava Dušan Kovačević, a čine ga i Ljubica Arsić, Mirjana Mitrović, Đorđe Pisarev, Enes Halilović, Vule Žurić, Vladimir Tabašević, Goran Gocić i Stevo Grabovac.

Nagradu su uručili upravnik NBS Vladimir Pištalo i članica žirija Mirjana Mitrović, koja je istakla da je, iako četvrta po redu, ovogodišnja dodela nagrade „Vladan Desnica“ na neki način jubilara, jer se dešava na 120. godišnjicu rođenja velikog pisca. „U tih 12 decenija, oko Vladana Desnice i njegovih knjiga zbivale su se revolucije, kataklizme i preoštre životne klime, kako je sam napisao u *Proljećima Ivana Galeba*“, istakla je Mirjana Mitrović. Nagrada „Vladan Desnica“ ustanovljena je 2022. godine na inicijativu upravnika NBS, a dodjeljuje se uz podršku Ministarstva kulture Srbije.

U užem izboru bilo je pet romana – uz nagrađeni, šansu za nagradu imali su i *Crveni krovovi* Nede Bjelanović (Arhipelag), *Martin udio* Sanje Savić Milosavljević (Bedem knjige), *Bečki roman* Dragana Velikića (Laguna) i *Duž oštrog noža leti ptica* Tanje Stupar Trifunović (Laguna).

www.nb.rs

НАГРАДА
ЗА НАЈБОЉИ РОМАН
ВЛАДАН ДЕСНИЦА

VIŠNJIĆ PROMOVIRAO DRUGI DIO DVADESETIH U OSIJEKU

U petak, 11. jula, u Srpskom kulturnom centru u Osijeku predstavljena je knjiga *Dvadesete II* autora Čedomira Višnjića. O burnoj deceniji razvoja Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca govorili su Čedomir Višnjić, autor, te Jaroslav Pecnik, filozof i politički analitičar, dok je razgovor moderirao Veljko Maksić.

Kraljevinu Srba, Hrvata i Slovenaca, koju je izrodio Prvi svjetski rat, pratilo je mnoštvo problema od samog dana nastanka pa sve do dana nestanka te državotvorne zajednice. Ti problemi su tokom dvadesetih godina imali karakter međunacionalnih, unutarnacionalnih, političkih, ideoloških, društvenih, ekonomskih i drugih. U društveno-političkoj situaciji Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, gde je svako oponirao svakome, a potom i svako sarađivao sa svakim (ili obrnuto), problemi su bili brojni, a rešenja malobrojna. Zamršene odnose jugoslovenskog društva Čedomir Višnjić je na jednostavan način predstavio u knjigama o dvadesetima. Britkim stilom pisanja, sa primesom ironije i sarkazma, Višnjić studiozno predstavlja složenu društveno-političku situaciju iz vizure onih koji su je osećali, a ne onih koji su je stvarali.

Autor je u svojstvu istorije odozdo dao, između ostalog, viđenje Srba sa prostora današnje Republike Hrvatske na tu situaciju. Decenija koja je odredila sudbinu Kraljevine, a uveliko uticala i na razvoj posleratne države, dugo je, potpuno neopravdano, bila izvan fokusa istraživača. Zahvaljujući Višnjiću, mnoštvo složenih i dinamičnih događaja, intrigantnih sudbina i zanimljivih činjenica zabeleženo je među koricama prve i druge knjige o dvadesetima koje preporučujemo za čitanje.

ZOGRAF U BALKANU

Izložba *Hvatač snova* Aleksandra Zografa, jednog od najznačajnijih predstavnika alternativne i autobiografske strip scene u regiji i šire, otvorena je u Bioskopu Balkan u Beogradu, a kroz crteže, faksimile, publikacije i prateće materijale postavljene na tri nivoa, prati njegovu višedecenijsku umjetničku praksu u kojoj strip postaje i dnevnik i hronika i sanovnik. Izložba *Hvatač snova*, čiji je kustos Stevan Vuković, predstavlja rad Saše Rakezića, alias Aleksandra Zogafa, alias „Posmatrača snova“. Usmjerena je na istraživanje rada sna kao izvora umjetničkog rada, naveo je Stevan Vuković, koji u svom pristupu kombinira formalističke i psihoanalitičke teorije stripa, osvjetljavajući Zografovo stvaralaštvo kao istovremeno intimno i univerzalno, kao prostor susreta ličnih snoviđenja i kolektivne stvarnosti. Aleksandar Zograf prisutan je na međunarodnoj strip sceni od 1990-ih, kada njegova djela počinju da se objavljuju u SAD-u i širom Evrope.

DRAGA BABIĆ / VLADAN BAJČETA / GORAN BORKOVIĆ / ĐORĐE BRUJIĆ / MARJAN ČAKAREVIĆ
 GORAN DAKIĆ / MIRKO DEMIĆ / SLOBODAN GRUBAČ / DRAGAN HAMOVIĆ / NENAD JOVANOVIĆ
 DRAGO KEKANOVIĆ / BRANKO KRNJAIĆ / SONJA LEOŠ / NATALIJA LUDOŠKI / ŽELJKO LUKETIĆ
 ĐORĐE MATIĆ / MILAN MICIĆ / JOVANA MILOVANČEVIĆ / BOJAN MUNJIN / MILIVOJ NENIN
 IGOR RUŽIĆ / SINIŠA TATALOVIĆ / ČEDOMIR VIŠNJIĆ / NIKOLA ŽIVANOVIĆ / VULE ŽURIĆ

CIJENA: 20 KN / 2,65 €

www.casopis.prosvjeta.net

FOTOGRAFIJA S IZLOŽBE
 PRVI KONGRES SRBA U HRVATSKOJ 1945 – 2025
 27. 6. – 30. 9. 2025. / SKC ZAGREB

